

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK.

SZERKESZTI MANDELLÓ GYULA.

III.

A

*II. em 40. sz.
Közgazdasági
Seminarium*

HATÁRHASZON ELMÉLETE.

IRTA

HELLER FARKAS.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ÁLTAL AZ ULLMANN-DÍJJAL
JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA.

9

BUDAPEST

POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA.

1904.

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
130 St. George Street, Toronto, Ontario M5S 1A5

THE UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

Printed in Hong Kong by the University of Toronto Press

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK.

SZERKESZTI MANDELLÓ GYULA.

III.

A

HATÁRHASZON ELMÉLETE.

IRTA

HELLER FARKAS.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ÁLTAL AZ ULLMANN-DÍJJAL
JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI
ELESTEM KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

POLITZER ZSIGMOND ÉS FIA.

1904.

~~686~~

1965

1985

REPUBLICASÁGRUDOMÁNYI ÉS
KÖNYVTÁRA

1 2000 MARC

958

REV. *VI 24*
1376 NO

~~113430~~

FŐVÁROSI KÖNYVTÁR
9. SZ. FICARIA
BUDAPEST

ELŐSZÓ.

Kevés fejezete van a közgazdaságtannak, mely a gondolkodók figyelmét oly mértékben magára vonta volna, mint az értékelmélet és mégis nem sok ideje még annak, hogy az értéktünemény egyik legelemibb jelenségének, a nemes fémek magas és a legfontosabb tápszerek alacsony értékének a tudomány kielégítő magyarázatát képes adni. Az értékelmélet terén való kutatásnak e minden esetre feltűnő kudarcza főokát kétségkívül az érték tűneményére vonatkozó lélektani mozzanatok elhanyagolásában birja, okvetlenül nagy része van azonban e kudarczban annak is, hogy az élet jelenségeit nem figyelték meg a kellő pontossággal, és így hiányzott a megfelelő alap, melyre a helyes elmélet építhető lett volna.

Joggal fordulhat tehát érdeklődésünk amaz elmélet felé, mely egyrésről a gyakorlati élet pontos és gondos megfigyelése, másrésről a subjectiv mozzanatok kellő figyelembe vétele által az értékproblema megfejtését mintegy holt ponton vitte keresztül. Annál indokoltabb a csak két évtizedes multra visszatekintő érték-elmélet, a határhaszonelmélet iránti érdeklődésünk, mert előtte egy értékelmélet sem érezte át annyira azt a jelentőséget, mely az érték tűneményének a közgazdaságtan egész terén jut. A határhaszonelmélet írói az értékproblema megfejtésében ú. sz. az összes közgazdaságtani, sőt az államháztartástani kérdések megoldására vonatkozólag is új nézőpontot igyekeztek

nyerni. Hogy ez az igyekezetük mily sikerrel járt, arról a jelen mű lapjai számolnak be.

Feladatomban azonban első sorban nemcsak ennek a megállapítása volt. Munkám a Magyar Tudományos Akadémia egyik pályázatára készülvén, szigorúan alkalmazkodnom kellett a feltett pályakérdéshez, mely így hangzott: »Fejtsék ki a határhaszon elméletének jelenlegi állása.« Ehhez képest első sorban az elmélet elveinek rendszeres előadása, tételeinek egységes és áttekinthető alakban való kifejtése volt feladatomban.

Minthogy az új értékelmélet megalapítóit az egyes vitás kérdések tisztázása egészen elfoglalta, a határhaszonelmélet összes tételeinek és eredményeinek egységes szempontból való összefoglalása és kifejtése mindeddig nem történt meg, holott ez ahhoz, hogy az új értékelmélet eredményeit a tudomány haladásában lehetőleg értékesíthessük, okvetlen szükséges. Az egyes írók külön-külön fejtették ki az egyes kérdés-complexumokra vonatkozó elveket, gyakran anélkül, hogy vizsgálataik eredményeinek az elmélet által már megállapított tételekhez való viszonyát figyelembe vették, vagy épen körvonalozták volna, és így természetesen az elméletben igen sok hézag maradt és abba nem egy ellentmondás is belopódzott. Ép ezért feladatomban ama része is sok nehézséggel járt, mely az elmélet tételeinek rendszeres előadására vonatkozott. Egységes alakban, teljesen következetes szempontból előadni a határhaszonelmélet elveit és az azok közt létező szerves összefüggésre rámutatni, csakis a hézagok betöltése és az ellentmondások eloszlatása mellett lehetett. Hogy e feladatomban teljesítése közben gyakran nehézségekbe ütköztem, azt aligha kell hangsúlyoznom azok előtt, akik a határhaszonelmélet irodalmát csak valamennyire ismerik.

Egyik főfeladatomban természetesen a határhaszonelmélet kiindulási pontjai és tételei ellen felhozott ellenvetések beható tárgyalásában láttam. Mint minden elmélet ellen, úgy a határhaszonelmélettel szemben

is sok jogosult, de épen annyi vagy még több jogosulatlan vád merült fel az irodalomban, melyek különösen akkor váltak veszedelmessé, ha egyes tételek félreértéséből eredtek, minthogy ez által az elmélet eredeti felfogását gyakran elhomályosították. Az új értékelmélet megalapítói és kiépítői, bár u. sz. első fellépésüktől fogva harcban edzették magukat, számos jogtalan ellenvetésre is adósak maradtak a felelettel, holott olyanok előtt, kik az elmélet szellemét nem ismerik eléggé, ezek esetleg annak az elvetésére elegendő okúl szolgálhatnak. Ezért nézetem szerint a határhaszonelméletről teljes és annak szellemét igazán híven visszatükröző képet csak úgy nyujthattam olvasóimnak, ha az ily ellenvetéseknek kellő világításba helyezését el nem mulasztom. Csak arra kívánom itt a figyelmet felhívni, hogy épenséggel nem az vezetett e tekintetben, mintha én a határhaszonelmélettel mindenben egyetértenék és az az ellen felhozott érveket mind helyteleníteném. Véleményem szerint az értékelméletnek, hogy az idevágó tünemények teljes és alapos magyarázatát nyujthassa, sokkal tágabb alapra kell helyezkednie és a haszon tényezője mellett egyéb tényezőknek az értékképződésre gyakorolt befolyását is figyelembe kell vennie.

Erre nézve egyet-mást az utolsó fejezetbe fel is vettem. Az ellenvetések tárgyalásánál csak az az elvezetett, hogy jogtalan ellenvetések által ne engedjem a határhaszonelméletet oly színben feltűnni, mintha az következetlenségektől hemzsegne. Ezzel, úgy hiszem, úgy az elméletnek, mint olvasóimnak tartozom.

Csak érinteni kívánom, hogy munkámban nem szoritkozhattam csupán azokra a kérdésekre, melyek az elmélet íróit legujabban foglalkoztatták. Ha egy épület jelenlegi alakjának teljes képét akarjuk nyujtani, nem érhetjük be azzal, hogy az ujabban felépített részeit rajzoljuk le, hanem a régebbi részekre is tekintettel kell lennünk. Ép így áll a dolog, ha egy elmélet

jelenlegi állását akarjuk feltüntetni. Az ismertebb és egyszerűbb részleteknek az előadását tehetségemhez képest természetesen rövidíteni igyekeztem. Az elmélet jelenlegi állásának lefestésére irányzott czél nem engedte, hogy a határhaszonelmélet történeti fejlődésére nagyobb súlyt helyezzek, bár tagadhatatlan, hogy az elméletek fejlődésének ismerete azok teljes megértésének a kulcsa. Ép ezért egyes helyeken, p. o. a termelési költségek fogalma körül kifejlődött irodalmi harcz ismertetésénél ki kellett térnem az idevágó fejlődésre is. Egyébként jegyzeteimben igyekeztem az elmélet fejlődéséből a legszükségesebbet megemlíteni.

Budapest, 1904. november hó 10-én.

Heller Farkas.

I. FEJEZET.

A haszon és mennyiség, mint az érték elemei.

Az érték lényegének kutatásával egyidejű az a felfedezés, hogy a javak értéke és azok használhatósága közt a legszorosabb összefüggés van. A jószágoknak gazdasági tevékenységünk közben tulajdonított jelentőségét kutatva, el nem kerülhetette még fölülteesebb vizsgálat mellett sem a figyelmet, hogy csupán olyan javaknak tulajdonítunk értéket, melyek szükségleteink kielégítésére alkalmasak, melyek hasznosak. Mig ez egyszerű tény felismerése minden mélyebb vizsgálat nélkül is önként kínálkozott, addig annak a kérdésnek a tapasztalatokkal összhangban való eldöntése, vajjon a használhatóság és érték nagysága közt milyen az összefüggés, sokkal nehezebb. A régi értékelmélet nagyon egyszerűen akarta megoldani e kérdést, a midőn arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jószágok használhatósága azok (használati) értékének a mértéke. E megoldás ellenben tudvalevőleg a tapasztalatokkal, a tényleg észlelhető értékítéletekkel ellentmondásban van és a régi közgazdasági elmélet egyik legérzékenyebb pontját képezte. A nehézség ebben állt: a tapasztalat egész világosan mutatta, hogy a kérdés oly megoldása, miszerint maga a használhatóság határozza meg az érték fennállását és annak nagyságát, helytelen, másrésztől azonban azt kétségbevonni nem lehetett, hogy érték és használhatóság közt a legbensőbb összefüggés áll fenn. Eme nehézség legyőzésén a tudósok sokáig hiába fáradoztak és teljes erővel a csereérték tüneménye felé fordulásuk nem utolsó sorban a használati érték problémájának reménytelenségében birja, okát.

A használhatóság és az érték közti szoros összefüggést azoknak az íróknak is el kellett ismerniök, a kik a használati érték fogalmát újból és újból revízió alá vették. Az elől a tapasztalat elől, hogy csakis használhatósággal bíró jószágoknak tulajdonítunk értéket, nem lehetett elzárkózni. A midőn tehát a használhatóság és érték közti összefüggés közelebbi meghatározását vették czélba az újabb írók, akkor egész helyesen abból indultak ki, hogy a használhatóság eleme ugyan az

értéknek, de magában még nem elegendő ahhoz, hogy valamely jószág értékkel birjon és magában nem is lehet az oka annak, hogy az egyik jószág a másiknál nagyobb értékkel bir. A használhatóság mellett tehát az értéknek egyéb elemei is kell, hogy legyenek. Ezek felkutatása kellett hogy képezze azok feladatát, a kik a használati érték fogalmát az étellel összhangba hozni és oly alakba önteni kívánták, melyben a tudományra termékenyítő hatást képes gyakorolni.

Közelebbi vizsgálat mellett tényleg kitünt, hogy a használat puszta lehetősége nem kelthet bennünk valódi érdeklődést a javak sorsa iránt, természetesen még kevésbé lehet helyes alapja annak, hogy a különböző fajta jószágoknak különböző mérvben tulajdonitunk értéket. Annak, hogy a kenyér, a ruha, az ékszer stb. különböző értékkel birnak, nem lehet csupán az az oka, hogy e jószágok mindegyike más-más használat lehetőségét nyújtja; hiszen ezen az alapon jutott a régi elmélet a valósággal teljesen ellenkező eredményekre. Igen helyesen jegyezte meg *Smart*,¹⁾ hogy a kenyérnek csak azért, mert legfontosabb szükségletünk kielégítésére szolgál és nélkülözése esetén a halálnak vagyunk kitéve, a legnagyobb értéket tulajdonítani annyi volna, mint egy folyó vagy tó közelségét a legnagyobb veszélynek tartani csak azért, mert ha bele találunk véletlenül esni, akkor talán belefulladásunk. Kétségtelen tehát, hogy a lehetőség egyik esetben sem elegendő ahhoz, hogy rája helyes ítéletet építsünk. Egy darab kenyérnek ugyanoly nagyságú gyémántnál rendesen sokkal kisebb értéket tulajdonitunk, daczára annak, hogy a kenyér táplálkozási szükségletünk kielégítésének a lehetőségét rejti magában, míg a gyémánt csak kevésbé fontos szükségletünk kielégítésére szolgál. Valamint ahhoz, hogy a folyó vagy tó jelenlétében a legnagyobb veszélyt lássuk, nem elég az, hogy e veszélynek csupán a lehetősége fenforogjon, hanem a körülményeknek olyanoknak kell lenniök, hogy a belefulladás veszélye tényleg fenyeget, úgy ahhoz, hogy a jószágoknak értéket tulajdonítsunk, annak a veszélynek a tényleges fenforgása szükséges, hogy valamelyik szükségletünk kielégítetlen marad, ha a jószág egyik része elvész és minél nagyobb az egyes szükségletek kielégítetlen maradásának a veszélye, annál nagyobb kell hogy legyen az érték. Hogy mennyi szükségletet elégíthetnek ki egy jószágfajtaival, az mindenekelőtt attól függ, hogy az illető jószágkészletből mily nagy mennyiség áll rendelkezésemre; a szükségletek kielégítetlen maradásának a veszélye természetesen csakis akkor forog fenn, ha az illető jószág kisebb mennyiségben áll rendelkezésünkre, mint a milyen a szükségletek kielégítésére megkívántatik, és pedig annál nagyobb a veszély, minél kisebb a rendelkezésre álló készlet. Világos tehát, hogy a kor-

¹⁾ *Smart*: An introduction to the theory of value. 26. old.

látolt mennyiségben való előfordulás, a ritkaság ép oly fontos eleme az értékképződésnek, mint maga a használhatóság.¹⁾

Az ember ama törekvése közben, hogy szükségleteit minél tökéletesebben kielégítse, csakhamar kénytelen belátni, hogy szükségletei teljes kielégítésének akadályja a javaknak, azaz helyesebben a javak túlnyomó részének csak korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állása. Csak igen kevés jószág tekintetében volt a természet olyan bőkezű, hogy az azzal kielégíthető szükségleteink teljes fedezetéről gondoskodott. A legtöbb jószág csupán szükségleteink egy részének a kielégítésére elegendő mennyiségben áll rendelkezésünkre és a rájuk vonatkozó szükségleteknek sokszor igen tekintélyes része kielégítetlen marad. Az ember folyton érzi, hogy a természet a javaknak különböző mennyiségben való rendelkezésre bocsátása által legérzékenyebben belenyul az életébe, megvetvén annak az alapját, hogy mely javaknál kell nélkülöznie és melyekre vonatkozólag lehet az azokkal csillapítható szükségletek kielégítése tekintetében ment minden gondtól. Annak megfelelően, hogy a természet bő vagy fukar kézzel mérte-e az illető javakat, az embernek az azokkal szemben való viselkedése is különböző: az elegendő vagy fölös mennyiségben levő javak birásáért nem küzdenek az emberek, hiszen kinek-kinek jut annyi, a mennyire szüksége van, a korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló jószágoknál ellenben számos ember szüksége kielégítetlen kell hogy maradjon, ennél fogva ily javak birásának az emberek jelentőséget tulajdonítanak és az ily javak megszerzésére igyekeznek. Így tehát legáltalánosabb alakban a természet maga határozta meg a ja-

¹⁾ Azt a szerepet, a melyet a határhaszonelmélet a mennyiségi tényezőnek tulajdonít, sokan épséggel nem értik meg. Kiváltképen egyik amerikai tudósnek *Macvane*nek kell ezt a szemére vetnünk, a ki a termelési költségeknek, mint a javak megszerzésével járó fáradságnak a fogalmát már csak azért is fentartandónak véli, mert különben szerinte nem tudjuk megmagyarázni, hogy az emberek minden szükségletkielégítésükben miért nem mennek el a teljes kielégítettség határáig. »Cost in some form«, írja *Macvane*, »is necessary as a basis for the sense of utility to operate on, in order to evolve a refusal point in the demand for each commodity. Otherwise as already remarked, everybody would satisfy his wants to the limit of satiety.« (Annals of the American Akademy, IV. kötet, 374. oldal.) Ha *Macvane* a határhaszonelméletnek a mennyiségi tényező részére szánt szerepét teljesen átértette volna, akkor tisztán állna előtte az is, hogy az új értékelmélet épen a javaknak és ezek között az emberi munkának is csak korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állásából magyarázza azt, hogy a szükségletek teljes kielégítéséig el nem mehetünk. Hiszen épen a javak és az emberi munka korlátolt mennyiségben való előfordulása az oka annak, hogy a használhatósággal bíró javak tekintetében azoktól függünk és azoknak értéket tulajdonítunk. Az értéknek tehát egyik alapja az, hogy a kérdéses jószágok tekintetében szükségletkielégítésünkben nem mehetünk el a teljes telítésig, hanem a szükségletkielégítést a telítési skála valamely alsóbb fokán félbe kell szakítanunk.

vaknak különböző mennyiségben való rendelkezésre bocsátása által az értékképződés egyik főtenyezőjét és adta meg a főkövetelést arra, hogy a különböző javaknak különböző mértékben tulajdonitunk értéket.

A természetadta mennyiségi viszony az értékképződés tárgyi alapja, a tünemény tárgyi oldalának kiindulási pontja, mely köré azután az értékbécslést végző alany viszonyai és szükségletei alapján mint gerincz köré az értékképződés egyéb tényezői csoportosulnak. A javak mennyiségi viszonya a külvilágban fekvő, objectiv alapja az egyébként minden tekintetben alanyi vonatkozású subjectiv értéknek.

Maga a természet gyakorolja tehát a javaknak különböző mennyiségben való kimérése, rendelkezésre bocsátása által a legnagyobb befolyást az értékbécslésre és az érték-tünemények vizsgálatánál lehetetlen, hogy a gondviselés iránti legnagyobb hála el ne fogjon bennünket, a midőn azt észleljük, hogy a természet maga vetette meg a kenyér alacsony és a gyémánt magas értékének az alapját és maga gondoskodott arról, hogy az életfentartáshoz szükséges, az élet leg-elenibb feltételét képező javak, mint a levegő, a víz stb. oly mennyiségben álljanak rendelkezésünkre, hogy azok birásának ne kelljen jelentőséget tulajdonitanunk. Hálát kell éreznünk a gondviselés iránt, mert ez annyit jelent, hogy az életünkre nézve fontos szükségletek kielégítésére szolgáló javaknál a természet bő kézzel gondoskodott rólunk és fukar mértékkel inkább az életünk fentartására kevésbé fontos javaknál mért.

A kultura fejlődésével az ember gazdálkodási tevékenysége következtében a javak nagy részénél a természetadta mennyiség döntő befolyása jelentékenyen csökken; a szaporítható javaknál ugyanis az ember termelési tevékenysége a készletek lehető növelése által igyekszik a szükséglet és fedezet közti arányt kedvezőbbé tenni és így az illető javak értékét tetemesen a természetadta arány által meghatározott érték alá törekszik nyomni. Míg a gazdasági tevékenység így a természetadta mennyiségi viszonyok befolyásának higitása irányában dolgozik, addig a kultura fejlődésével a csere és a javaknak különböző mértékben való megosztása az egyes gazdasági alanyok közt szintén oly irányban működik, hogy egy újabb mennyiségi tényezőnek, tudniillik az egyes gazdasági alanyok vagyonában és jövedelmében való különbségeknek az értékképződésre való befolyását mindinkább előtérbe tolja. A subjectiv értékítéletek létrejövetelénél ma a piacon rendelkezésre álló mennyiség mellett nagyon is nagy szerepet játszik az is, hogy az illető alany általában a gazdasági javak mily mennyiségével rendelkezik, azaz milyen a vagyoni állapota. A gazdag kétségtelenül kisebb jelentőséget tulajdonít ugyanannak a darab kenyérnek, mely a szegényre nézve rendkívül nagy

értékkel bir. Így a javak természetadta mennyiségének befolyása az értékképződésre a kultura fejlődésével csökken, a vagyon-megosztás különbözősége folytán pedig egy újabb mennyiségi tényezőnek is kénytelen helyet engedni az értékítéletek keletkezésénél. Mindamellet nem szabad elfelejtenünk, hogy az értékképződés tárgyi alapja végső sorban mégis az egyes javaknak a természet által adott mennyiségi viszonyában van; ez az eredeti viszony ugyanis folyton hat, a mennyiben a szaporítható javak termelése is csak a természetadta korlátokon belül fokozható.

A mennyiségi tényezőnek az idők folyamán való módosulását a határhaszonelmélet írói vizsgálataik közben teljes mértékben tekintetbe vették és különösen a vagyunkülönbségek okozta befolyásnak a subjectív értékbecslésnél való szerepét szépen kidomborították. Mindamellet az általános alapvetésnél, az elmélet kiindulási pontjainak megvilágításánál a mennyiségi tényező befolyásának eme módosulásáról bővebben nem szólnak. Újabban *Gide*¹⁾ igyekezett azt kidomborítani, hogy az emberi tevékenység a szükséglet és fedezet közt eredetileg fennálló viszonyt a javak gyarapítása által kedvezőbbé teszi; azonban szemére kell vetnünk, hogy idevágó fejtegetésében nem helyez súlyt az általunk fenntebb hangoztatott igazságra, hogy tudniillik a természetadta mennyiségi viszonyok befolyása az értékképződésre a kultura magasabb fokán sem tűnik el végképen.

Hogy az ember a rendelkezésre álló mennyiségektől való függését és a mennyiségi viszonyok fontosságát az értékképződésre mennyire érzi, legjobban az bizonyítja, hogy szükségletei kielégítésére irányuló tevékenységének kezdettől fogva igen fontos része az adott készletek nagysága, az egyes jószágokból rendelkezésre álló mennyiségek iránt való tájékozódásra irányul. Azt, hogy mely jószágoknál takarékoskodunk jobban és melyiknél kevésbé, első sorban e tájékozódás eredménye állapítja meg. A kultura alacsony fokán, a midőn a csere még csak kevésbé van kifejlődve, az ember inkább csak saját és legfeljebb legközvetlenebb szomszédainak készletei iránt érdeklődik, minthogy szükségletkielégítése tekintetében csak ezek jönnek számba.

A csere és idővel a nemzetközi forgalom kifejlődésével a törekvés a rendelkezésre álló mennyiségek fölött áttekintést nyerni, egyre nagyobb kört ölel fel. A világkereskedelem kifejlődésével az ennek tárgyát képező cikkekknél, milyen példának okaért a gabona, gyapjú, kőszén stb., a kereskedelem egyik elsőrendű tevékenysége éppen abban áll, hogy a világ minden vidékén rendelkezésre álló mennyiségek iránt tájékozást szerez.

¹⁾ Gide: *Principes d'économie politique*. 7. kiadás. Páris 1901. — 67. oldal.

Az értékképződés mennyiségi tényezőjének a kellő világításba helyezése az által lett az értékelmélet újjáalakításának az egyik főeszköze, hogy a használhatóság és érték fogalmának a szétválasztásához vezetett. A régi értékelmélet a használhatóság és az érték egyik neme, a használati érték közt, a mint ismeretes, nem tudott különbséget tenni; a használati érték lényegét éppen a használhatóság kriteriumában látta. Ezzel szemben a határhaszonelmélet felismerte, hogy a használhatóság csak az egyes jószágoknak a szükségletkielégítésre való alkalmasságát, azaz annak a lehetőségét jelenti, hogy az illető jószágok szükségleteink kielégítésére szolgálhatnak, de még épenséggel nem vonja szükségkép maga után azt, hogy az illető jószág egy-egy részmennyisége megszerzésének jelentőséget tulajdonítsunk, mert a használhatóságból még nem következik, hogy az illető jószág egy-egy adott mennyiségétől tényleg valamely szükségletünk kielégítése függ. Az érték alatt ellenben éppen azt a jelentőséget értjük, melyet valamely jószág bizonyos részmennyiségének azért tulajdonítunk, mert attól egyik vagy másik szükségletünk kielégítése függ. Mig tehát a használhatóság egy teljesen platonikus viszony, melyben az ember úgy a szabad, mint a gazdasági javakhoz áll, minthogy úgy az egyik, mint a másik kategória alkalmas arra, hogy esetleg szükségletkielégítésre igénybe vételessék, addig az érték az embernek akaratát befolyásoló és gazdasági tevékenységét irányító oly tartalmú ítélet, hogy valamely jószág bizonyos részmennyiségétől egy meghatározott szükségletnek a kielégítése tényleg függ. Ez természetesen csakis abban az esetben következik be, ha a rendelkezésre álló mennyiség a szükségletkielégítésre megkívántató mennyiségnél kisebb. A mondottakhoz képest tehát a használhatóság a javak minőségét jelzi, vagyis az emberi szükségletek kielégítésére való képességüket, mig az érték ennél többet jelent, tudnillik azt is, hogy az illető javak korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állásuk következtében szükségletkielégítésünknek az adott körülmények közt tényleg feltételei. Az értéknél tehát a szükségletkielégítésre való alkalmasságot jelző minőségi tényezőhöz még mennyiségi tényező is csatlakozik. Ennélfogva az érték az ember szükségletei és az azok kielégítésére szolgáló javak közt szorosabb kapcsolatot jelent, mint a használhatóság, mely utóbbi inkább csak e kapcsolat létrejövetelének a *lehetőségét* fejezi ki. A kapcsolat tényleges létrejövetele éppen a mennyiségi tényező hatásának a következménye.

Miután a határhaszonelmélet írói felismerték, hogy az érték a jószágok mennyiségének azok használhatóságához, vagyis a szükségletek kielégítéséhez való viszonyából származik, az értékalakulás törvényeinek a felkutatása a szükségletek és a fedezetükre rendelkezésre álló jószágok közti viszony behatóbb vizsgálatát tette szükségessé.

E vizsgálat csakhamar kiderítette, hogy a valóságban az értékítéletekben a szükségletek és azok fedezésére rendelkezésre álló jószágmennyiségek közti viszony általános alakban — a mint azt eddig képzelték — nem is szerepel, hanem mindig csak *concret* esetekre való vonatkozásában képezi értékítéletek tárgyát. A valamely szükséglet kielégítésére szolgáló jószágok összes létező mennyisége és az ez által nyújtott haszon nem képezik értékítélet tárgyát,¹⁾ hanem csak egy-egy adott készlet viszonya az ez által nyújtott haszonhoz, vagy máskép kifejezve, az ettől függő szükséglethez. Ennek megállapításával tisztázva volt, hogy úgy a szükségletek, mint a jószágok oszthatók és hogy sohasem szerepel egy-egy szükségletfajta, vagy valamely jószágfajta mint egész az értékbecslés tárgyaként, hanem ellenkezőleg az értékbecslés mindig csak a szükségletek egy-egy részének, telitettségi fokának az alapulvételével a jószágfajták egy-egy hányadára, részére vonatkozik.

Eddig a szükségleteket csak általános sorrendjük, fajtájuk szerint osztályozták. A táplálkozási szükségletet fontosabbnak kellett elismerni a ruházkodási, emezt a szórakozási szükségletnél. Ennek megfelelően a javakat is csak mint fajtát, genust vették tekintetbe. Az, hogy az egyes szükségletfajtákon belül azok igen eltérő intenzitással bíró fokai különböztethetők meg, teljesen elkerülte eddig a tudósok figyelmét. Most felismerték, hogy az egyes szükségletek folyton meg-megújuló alakjukban sohasem képviselik az illető szükségletet mint genust, hogy p. o. a táplálkozási szükséglet nem általánosságban lép fel és ösztönöz kielégítésre, hanem mindig egy bizonyos mennyiségű és minőségű táplálékra vonatkozik.

Az egyes szükségletek, a táplálkozási, ruházkodási, lakás iránti stb. szükséglet mind számos telitettségi fokkal szerepelnek életünkben. Vegyük p. o. az elmélet alapvetőitől ismételten elemzett táplálkozási szükségletet. Az ebédünk első étke és egy banket ötödik vagy hatodik fogása szükséglet-kielégítésünk szempontjából nem bírnak egyenlő jelentőséggel, bár egyik, mint a másik táplálkozási szükségletünket elégíti ki. Ennek az oka az, hogy egy és ugyanazon szükségletünk a telitettségi fokok egész skáláját foglalja magában. Az

¹⁾ Legfeljebb egészen elvont és a gyakorlati életben elő nem forduló okoskodásokban történik meg, hogy valamely jószágnak összes létező mennyiségét kívánom értékítélet tárgyává tenni. Ilyen kivételes eset például, a midőn *Böhm-Bawerk* (a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Neue Folge XIII. kötet 17. oldalán) felemlíti, hogy elvben a víznek, ha az egész létező vízmennyiséget zárt egésznek tekintjük, szintén tulajdonitunk értéket. De az világos, hogy ez egy teljesen elvont, csupán elménket érdeklő és gazdasági tevékenységünket egészen hidegen hagyó ítélet, melynek kevés közös vonása van a rendes értékbecslési folyamattal, mely amint *Wieser* igen szépen kifejezte, epen a gazdasági *cselekvésre* irányul.

életünk fentartásához megkívántató táplálék iránti szükséglettől egészen a legfőlösegebb csemege utáni vágyig táplálkozási szükségletünk skálájában igen sok fokozat van képviselve. Hasonlókép számos fokozattal szerepel életünkben a ruházkodási szükséglet, mely az idők viszontagsága ellen való védekezéshez szükséges elemi ruházkodási daraboktól egész a legpompásabb, arannyal és drágakövekkel ékesített diszruhákig és a legkülönbözőbb fényüzési czikkeig fokozódhatik. És hasonlóan áll a dolog a többi szükségletnél is. Minthogy e szerint a szükségletek mindegyike tartalmaz fontosabb és kevésbé fontos intenzitási fokozatokat, világos, hogy a szükségletfajták sorrendjében fontosságánál fogva előbbre levő szükségletfajta is tartalmaz olyan fokozatokat, melyek az emberre nézve kevesebb jelentőséggel bírnak, mint egyik kevésbé fontos szükségletfajta némely fokozata. P. o. daczára annak, hogy táplálkozási szükségletünk a szükségletek sorrendjében előbbre áll, mint szórakozás iránti szükségletünk, mégis a szórakozás iránti szükséglet számos fokozatának nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mint táplálkozási szükségletünk egyes, alárendeltbb fokozatainak, mi abban nyilvánul, hogy jövedelmünk bizonyos részét a helyett, hogy ebédünk vagy vacsoránk bővítésére használnók fel, arra fordítjuk, hogy érte hangversenybe vagy színházba jegyet vásárolunk vagy más szórakozást szerzünk magunknak.

Értékítéleteinkben az egyes szükségletek mindig skálájuknak az adott körülmények által meghatározott telítettségi fokaival szerepelnek.

A most előadott megfigyeléssel párhuzamosan azt is felismerték, hogy a jóságok sem szerepelnek értékítéleteinkben mint genus, hanem mindig mint concret részmenyiségek. Egy darab kenyér vagy hús nem képes egész táplálkozási szükségletünket, legfeljebb annak egyik telítettségi fokát kielégíteni, ennél fogva nem is tulajdonítható annak oly jelentőség, mint az egész táplálkozási szükségletnek.

A szükségletek oszthatóságára vonatkozólag elmondottakat összefüggésbe hozva a jóságok oszthatóságával és mindig részmenyiségek alakjában való szereplésével, két ténynek a megértése vált lehetségessé: 1. hogy az egyes részmenyiségtől nyújtott haszon nem attól függ, hogy a kielégített szükséglet a szükségletfajták sorrendjében milyen helyet foglal el, hanem attól, hogy az egyes szükségletek milyen telítettségi fokáról van szó; 2. hogy a jóságrészek mindegyike a szükségletek más-más telítettségi fokának a kielégítésére szolgál, ennél fogva az egyes részmenyiségek egyazon egyénre nézve más-más hasznot hajtanak a szerint, a mint az illető szükséglet magasabb vagy alacsonyabb telítési fokának kielégítésére használjuk fel. E két következmény által rendkívüli jelentőség jutott annak a tétel-

nek, hogy a szükségletek és jószágok oszthatók és mindig osztott állapotban, mint részek szerepelnek az értékiteletekben.¹⁾

A most előadott tények mellett a határhaszonelmélet írói még egy igen fontos tényre terjesztették ki figyelmüket, t. i. arra, hogy az egyes jószágok nemcsak oszthatók, hanem az osztás által keletkezett részmennyiségek egymás közt egyenlők lévén, az egyenlő részmennyiségek egymást helyettesíthetik. Ennek az alapos megfontolása a tapasztalattal teljesen összhangban levő ama következtetésre vezetett, miszerint daczára annak, hogy egy jószágkészlet egyes részei — amint láttuk — különböző hasznot nyújtanak, az egyes részeknek még sem tulajdonitunk különböző értéket, mert hiszen épen a részek egyenlősége folytán az nincsen meghatározva, hogy melyik részzel fogjuk a szükségletnek magasabb vagy alacsonyabb telítési fokát kielégíteni. Ha azonban az egyes józágrészek által nyújtott haszon különböző és az egyes józágrészeknek az előadott okból mégis csak egyenlő értéket tulajdonitunk, ebből az a fontos, a régi értékelmélet által meg sem közelített következmény folyik, hogy a jószágkészlet legtöbb része nem attól a haszontól nyeri értékét, melyet tényleg nyújt, hanem egy idegen részmennyiség által nyújtott haszontól. Wieser e fontos eredményt, mely az elméleten végigvonuló alapgondolatnak mondható, úgy fejezi ki, hogy különbséget tesz a jószág által tényleg nyújtott, saját haszon (der durch ein einzelnes Gut herbeigeführte Nutzen) és ama haszon között, mely a birtokunkban levő hasonló józágrészek felhasználására való tekintettel az illető józágrész birásától függ (der von dem Gute abhängig gefühlte Nutzen). A jószág értékét nem az előbbi, hanem az utóbbi határozza meg, mert gazdasági számításainkban ez szerepel.

Az egész értékelmélet feladata az egyes concret esetekben felkutatni ezt az utóbb említett hasznot, mely a józágrész birásától függ, vagyis más szóval kutatni, hogy az egyes concret esetekben irányadó az egyes jószágok értékére nézve.

Ezt a kérdést mindenekelőtt egy adott készletre vonatkozólag kellett megoldani, minthogy a legtöbb jószág épen a javak oszthatóságánál fogva számos egységből álló készletben szerepel gazdasági életünkben. Ezért bir az adott készletre nézve felvetett kérdés megoldása oly nagy jelentőséggel.

¹⁾ Sokan még ma sem értik át kellőleg azt, hogy miért tulajdonit a határhaszonelmélet az adott készletek tanának oly nagy jelentőséget. Így Schor szemérveti az osztrák iskolának, hogy a gazdasági életben legfontosabb tényezőt, a termelés lehetőségét elhanyagolja. Ha megértjük az adott készletek fontosságát, akkor e szemrehányás egész más színben tűnik fel, mert az értékbecslésnél tényleg mindig csak egy adott készletre vagyunk tekintettel és arra a pillanatra a termelés lehetőségét figyelmen kívül hagyjuk.

A megoldás a szükséglet-telítési törvény segítségvételével történt. Ha valamely jószágfajtából meghatározott készlet áll rendelkezésemre, az illető jószággal kielégíthető szükségletek telítési fokainak egy bizonyos csoportjára (a legfontosabbakra) nézve a kielégítés mindenestre biztosítva van, mert egyes jószágrészek elveszése esetén csupán a kevésbé fontos fokoknak a kielégítéséről fogunk lemondani. Józan gazdálkodás mellett mindenekelőtt legsürgősebb szükségleteinket elégítjük ki a rendelkezésre álló eszközökkel és kevésbé sürgős szükségleteink fedezésére egyáltalában csak akkor gondolunk, ha a náluk fontosabbak már fedezetet találtak. Ha p. o. egy látogatott fürdőtelepen nyaralunk, hol épen a vendégek váratlan özönénél fogva nagy a lakáshiány, nem fogunk arra gondolni, hogy a megszerezhető egyetlen szobát fogadószobának használjuk, hanem azt mindenestre lakó- és hálószobának fogjuk tekinteni. Az, hogy külön fogadószobát tartunk, csakis akkor fog eszünkbe jutni, ha legalább is két szoba áll rendelkezésünkre. Természetesen a készlet csökkenése esetén az illető jószággal kielégíthető legkevesbé sürgős szükséglettől fogjuk a fedezetet megtagadni. Minthogy tehát a készlet csökkenése, egyes részmennyiségek elveszése esetén mindig csak a legkevesbé fontos szükséglet van veszélyeztetve, ennél fogva az egész készlet értékére nézve csakis a legkevesbé fontos rész használat lehet döntő és ezt a hasznot *Wieser*, a régebben már *Jevons*-tól használt kifejezés alapján *határhaszonnak* nevezte el.

Igy jutott az elmélet ama fontos tételéhez, hogy egy adott készlet értékére nézve a határhaszon a döntő. Csak most vált lehetőséggé az új értékelmélet iróitól oly alapos megfigyelés által felismert és a fentiekben előadott tételeknek a megfelelő értékesítése. Mindenekelőtt a fentiekben bővebben fejtegetett mennyiségi tényezőknek az értékalakulásnál jutó nagy szerepét csak most lehet igazán átértékelni. A mennyiségi tényező ugyanis épen a határhaszon irányítása által gyakorol hatást az értékalakulásra, a mennyiben a határhaszon magas vagy alacsony volta a rendelkezésre álló mennyiségtől függ. Minél nagyobb mennyiség áll valamely jószágból rendelkezésünkre, minél több egység van egy jószágból birtokunkban, az illető szükséglet skálájának annál alacsonyabb telítési fokáig jutunk el a szükséglet-kielégítésben és annál alacsonyabb lesz a határhaszon, míg a készlet szűk volta esetén a dolog fordítva áll.

Csak most vált igazán gyümölcsözővé az a megfigyelés is, hogy az alacsonyabb rendű szükségletek egyes intenzitási fokai a fontosabb szükségletek egyes intenzitási fokait jelentőségben felülmulhatják. Ezzel ugyanis most teljesen meg lehetett magyarázni a régi értékelmélet előtt érthetetlen ellentétet a kenyér alacsony és az arany magas értéke közt. A kenyér sokkal nagyobb mennyiségben állván

rendelkezésre, szükségletkielégítésünkben e felette fontos czikk tekintetében a telítési skálának sokkal alacsonyabb fokáig juthatunk el, mint p. o. az aragnál, mely csak kisebb mennyiségben lehet fel; ép ezért az arany tekintetében a telítési skála sokkal magasabb fokán kénytelen szükségletkielégítésünk megállni, minél fogva a kenyér határhaszna kisebb, mint az aranyé és így egy-egy darab kenyér értéke is kisebb, mint egy-egy hasonló darab aranyé.

A határhaszon törvényének levezetésével az elmélet még csak egy meghatározott esetre nézve oldotta meg a fenti igazságok tekintetbe vételével az értékképződés kérdését. Az itt megoldott speciális eset, t. i. az, amidőn egy minden tekintetben meghatározott készletről van szó és az újból termelés, valamint a csere útján való újból megszerzés lehetősége ki van zárva. E megoldás mintegy pillanatfelvétele az értékbecslés nagy mezején végbemenő tűnemények egyikének, melynél a tényezők változatlanlansága magától következik.

De a határhaszon törvényének levezetésével kétségtelenül a legfontosabb, mert leggyakrabban előforduló eset nyert megoldást. Az adott készletek esete úgyszólván eleme az értéktűneményeknek, mely minden szövevényesebb értéktűneményben ismétlődik és melyre alapján véve minden összetettebb értékfolyamat visszavezethető. A tudomány kétségtelenül gyakran rá van utalva arra, hogy az életben talált összeszövődött tűneményeket elemeikre felbontsa; ez csak úgy lehetséges, ha egyes tényezők hatásától ideiglenesen eltekint. Így volt ez az értékelmélet terén is; a termelés és csere útján újból megszerzés lehetősége, mely a mai fejlett gazdasági életben a legtöbb jószágánál fennáll, igen bonyolulttá teszi az értékképződés folyamatát és így eme tényezők figyelmen kívül hagyása, ideiglenes elhanyagolása sokkal megközelíthetőbbé tette a megoldandó értékproblemát. De, amint említettük, az adott készletekre vonatkozó értékbecslési folyamat gyakorlatilag is nagy jelentőséggel bír. Hogy az előbbi hasonlatra még egyszer visszatérjek, a pillanatfelvétel az értékképződés oly mozzanatára vonatkozik, mely minden értékbecslési folyamatnál bekövetkezik. Az egész elméleten keresztül folyton szükség van a határhaszon fogalmára, mert az egyes jószágok mint számos részből álló készletek szerepelnek okoskodásainkban, melyek értékket határhasznuktól kapják. Midőn egy-egy értékbecslési folyamat lelkünkben bevégeződik, a kérdéses szükségletet és jószágkészletet lelkünkben állandósítjuk. Ezért jut a meghatározott készlet érték meghatározására nézve felállított tételnek és a határhaszon fogalmának az új értékelméletben oly nagy jelentőség, hogy az egész elméletet arról nevezték el.

Ismételten hangsúlyozom és úgy vélem az elmélet helyes világításba helyezése végett nem is lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az

adott készletekre vonatkozó értéktörvény felállításával a *legfontosabb speciális* eset nyert megoldást. Főképp a megoldott kérdés fontosságát kell kiemelni, mert csak így méltányolhatjuk kellőképp azt, hogy miért fordították az elmélet megalapítói eleinte úgyszólván egész figyelmüket, valamint oly nagy gondot és apparatust az *adott készletek* értékképződésének megvilágítására. A megoldott eset speciális voltára ma már kevésbé kell a figyelmet felhívni, mert az elmélet kiépítése éppen abban állott, hogy az értékképződés kérdését a többi, bonyolultabb természetű speciális esetekre, t. i. azokra nézve is megoldották, a melyekben nem adott készletekről van szó. Mégis még a Conrad-féle »Jahrbücher«-ekben az értékelméletre vonatkozólag lefolyt polemikában az elmélet leghevesebb, bár nem legigazságosabb támadója, *Dietzel* az adott készletek értékképződésére vonatkozó tétel jelentőségét ép e két szempont figyelmen kívül hagyása folytán értette félre, a mint alább látni fogjuk.

II. FEJEZET.

A termelési javak határhaszna.

Az elmélet legfontosabb tételének kellő világításba helyezése után most már áttérhetünk azoknak a konkrét eseteknek a fejtegetésére, melyekre nézve a határhaszon elmélet máig az értékképződés kérdését megoldotta. Feladatunkat igen czélszerűen mindjárt a termelési javak határhasznának a kutatásán kezdhetjük meg, minthogy így jutunk leggyorsabban több, a későbbiek folyamán gyakran alkalmazandó tétel birtokába.

Az osztrák iskola írói kezdettől fogva igen nagy súlyt helyeztek a termelési javakat tárgyaló elvek kifejtésére. Ennek oka részint az volt, hogy a kérdéssel szemben elfoglalt álláspontjuk az addig erre a tárgyra vonatkozólag hirdetett elvekkel ellenkezik, részint pedig az, hogy az ide vonatkozó elvek kiváló szerepet nyertek a költségtörvénynek a határhaszonelmélet szellemében való formulázásánál

Annak a tételnek a felállítása, hogy az értékre nézve mindig csak a konkrét esetben egy-egy jószágtól tényleg függő haszon irányadó, egyrészt a fogyasztási vagy élvezeti, másrészt pedig a termelési javak éles megkülönböztetéséhez vezetett. Az új értékelmélet szerint ugyanis tulajdonkép csak a fogyasztásra alkalmas javaktól, a kész termékektől függ közvetlenül egy-egy szükségletünk kielégítése; ép azért az élvezeti és termelési javak csoportjának az értékképződés szempontjából való szigorú szétválasztása vált szükségessé. Az első csoport közvetlenül szolgál szükségletkielégítésünknek, ezért az elmélet Menger nyomán elsőrendű jószágoknak is nevezte el az e csoportba tartozó javakat; a második csoport csak közvetve és pedig minél távolabb áll a kész terméktől, annál közvetettebb módon szolgál szükségletkielégítésünk céljaira; e javakat gyűjtőnévvel felsőbbrendű javaknak, a készterméktől való távolsági fokozatuk szerint pedig másod, harmad, stb. rendű javaknak nevezik a határhaszonelmélet írói. A felsőbb rendű javak iránti érdeklődés mindig azon elsőrendű

javak iránti szükségletből következik, melyek előállítására az illető felsőbb rendű javak szolgálnak. Ép ezért *az érték közvetlenül vagy közvetve mindig a fogyasztási javakra vonatkozik*. Ha valamely gépnek értéket tulajdonítunk, ezt csak azért tesszük, mert segítségével szükségletkielégítésünkre alkalmas termékeket állíthatunk elő; tehát csak a termékek kedvéért, mintegy azok közvetítésével nyeri a gép értékét; a mint a gép elromlik és többé ki nem javítható, úgy hogy a kérdéses termékek előállítására már nem képes, értékét is el fogja veszíteni. Mint-hogy tehát a termelési javak közvetlenül nem szolgálnak szükségleteink kielégítésére, hanem csak közvetve, a mennyiben t. i. azokból fogyasztási javakat állíthatunk elő, az, hogy mily jelentőséget tulajdoníthatunk azoknak, attól függ, hogy mennyire fontosak a belőlük előállítható termékek.

Természetesen az előállított termék által nyújtott számos haszon közül az illető termékek határhaszna az, mely a termelési javak értékét is irányítja. Így tehát a határhaszon törvénye kihat a termelési javakra is. Minthogy pedig a határtörvény eme hatása a felsőbbrendű javakra a fogyasztási javak útján, tehát közvetve történik, *Wieser* azt a később tárgyalandó közvetlen hatással szemben a határhaszon törvényének a termelési javakra gyakorolt közvetett hatásának nevezi.

A határhaszonelmélet amaz elve, hogy a fogyasztási javak értéke irányítja a termelési javak értékét is, a mint alább látni fogjuk, igen messzeható, az értékalakulásnak úgyszólván egész mezejét érintő kihatással volt.¹⁾

Kétségtelen, hogy a fogyasztási és termelési javak értéke egymással párhuzamosan változik, hiszen közös alapon, t. i. a fogyasztási jószág határhasznán nyugszik úgy a termelési, mint a fogyasztási jószágok értéke. Ép ezért lehetetlen volna az, hogy a fogyasztási javak értéke csekély, az ezek előállítására szolgáló felsőbbrendű javaké

¹⁾ E sarkalatos tétel ma már oly írók által is elfogadott, a kik nem vallják magukat a határhaszonelmélet híveinek. Így p. o. elsőrangú tekintélyek közül *Schmoller* rendszere második kötetének az értékelméltre vonatkozó részét közzétéve, többek közt írja: »Aller Productionswerth oder Ertragswerth wird einem Grundstück, einer Maschine, einem Capital, einer Arbeitsleistung nur beigelegt, sofern sie etwas zum Gebrauch oder Genuss Taugliches schaffen, zu dessen Erzeugung etwas beitragen können; und unter den Produktionsmitteln werden die, welche die besten und meisten Gebrauchsgüter liefern, und unter ihnen wieder die seltensten, am schwierigsten zu beschaffenden am höchsten gewerthet, weil ihr Mangel die Menge und Art der Gebrauchsgüter mehr bedroht, als es der leicht ersetzlichen, in grösserer Menger vorhandenen Produktionsmittel thut.« És később: »Der Genusswerth ist und bleibt das Primäre.« (Einige prinzipielle Erörterungen über Werth und Preis. Sitzungsberichte der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften, 1901. évfolyam 641. és 642. oldal.)

pedig magas legyen. A fogyasztási és termelési javak értékének párhuzamos alakulása szükségképi folyamánya annak a tételnek, hogy a termelési javaknak csak az azokból előállítható fogyasztási javakra való tekintettel tulajdonitunk jelentőséget. Nem vonható ugyan kétségbe, hogy ha a fogyasztási javak értéke a felsőbb rendű javak tökéletesebb kihasználása folytán csökken, a termelési javaké a tökéletesebb termelési mód feltalálása után közvetlenül egyidőre a megnövekedett hozadék folytán emelkedik; de ez az emelkedés csak ideiglenes és végső sorban az előállított termékek értékcsökkenése a termelési javak értékét is sülyeszteni fogja, mert a kérdéses fogyasztási jószág készletének gyarapodásával azok határhaszna alá száll és — ez lévén a megfelelő termelési jószágok értékének az irányítója is — ezzel a termelési javak értéke is csökken.¹⁾ Ha a kereslet hirtelen növekedése folytán egy fogyasztási jószág értéke gyorsan felszökik, akkor annak a termelési jószágnak is nagyobb értéket fogunk tulajdonítani, melyből előállítható.

A termelési javak értékére vonatkozólag felállított alaptörvény, hogy t. i. értékük a belőlük előállítható javak határhaszna szerint alakul, még csak a gondolatmenetet, az irányt jelzi, melyben a felsőbbrendű javak értékének a törvényei keresendők, mert a valóságban számos körülmény rendkívül bonyolulttá teszi a termelési javak értékalkulását. A kérdések egész serege²⁾ merül fel a problema felü-

¹⁾ Schor a határhaszonelméletről irt bírálatában (Jahrbücher für National Ökon. und Statistik, III. Folge 23. kötet 247—251. oldal) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a termelési javakból előállítható fogyasztási javak értéke befolyással bir ugyan a felsőbb rendű javak értékére, ennek meghatározására azonban magában még nem elegendő, mert a termelési javak értéke nemcsak attól függ, hogy mily értékű fogyasztási jószágok állíthatók belőlük elő, hanem attól is, hogy egy-egy felsőbbrendű jószágból az elsőrendű javak mily mennyisége termelhető, vagyis a termelési javak objectiv technikai tulajdonságaitól is. Ezzel mintegy azt kívánja Schor hangsúlyozni, hogy a határhaszonelmélet a termelési javak értékalkulásánál a termelési technika tulajdonságaival kapcsolatban levő mennyiségi tényezőt kifelejtí a számításból. Schor eme támadásában nem egészen igazságos a határhaszonelmélet iránt, a mennyiben az osztrák értékelmélet megalapítói a termelési technikai oldalával összefüggő mennyiségi tényező befolyását nem hagyták figyelmen kívül, csakhogy ennek a hatását is a fogyasztási javak közvetítése útján érvényesülőnek fogják fel. Szerintük ugyanis, ha egy termelési jószágból a termelési technika fejlődése folytán több elsőrendű jószág állítható elő, a mennyiség a fogyasztási javak útján, t. i. az által fog a határhaszonelmélet magyarázata szerint hatni a termelési javak értékére, hogy a belőlük előállítható fogyasztási javak határhasznát és értékét csökkenti, mi által természetesen a termelési javak értéke is csökkenni fog. — Schor tehát a termelési technikai oldalnak, mint a termelési javak érték meghatározásánál közreható tényezőnek külön kiemelésével nem tett egyebet, mint hogy egy a határhaszonelmélet szerint is a felsőbbrendű javak érték képződésénél közreható tényezőt önállósított és mint a többiektől független tényezőt állított oda.

FŐVÁROSI KÖNYVTÁR,
9. SZ. OSZTÁLYA
BUDAPEST.

FŐVÁROSI KÖNYVTÁR
9. OSZTÁLYA

letesebb vizsgálatánál is /egy-egy termelési jószág nemcsak egyféle termék előállítására szolgál; ellenkezőleg a legtöbbből számos és pedig igen különböző határhaszonnal bíró termék állítható elő; már most az illető termelési jószágból előállított használati tárgyak közül melyik fajtának a határhaszna döntő az értékre nézve? **2A** termelési folyamatok továbbá korántsem állnak egy-egy felsőbbrendű jószág egyedüli felhasználásában, hanem mindig számos és pedig minél inkább fejlődik a termelési technika, annál több termelési jószág együttműködésén alapulnak; mikép határozható meg ennek tekintetbevételével az egyes felsőbbrendű jószágok értékére nézve döntő haszon? **3** Mily befolyással van a termelési technika változása és a termelési javak mennyiségi viszonyainak alakulása azok értékére stb.? Mindmeggannyi kérdés, melyek megoldása nélkül a fenti alapelv üres, tartalom nélküli hüvelylyé lesz. Ezeknek a kérdéseknek a megoldása kell tehát, hogy foglalkoztasson a következőkben.

A Az első kérdést, t. i. azt, hogy az egy-egy termelési jószágból előállított számos különböző fajta fogyasztási javak melyikének a határhaszna döntő a termelési jószág értékére nézve, az elméletnek minden nehézség nélkül sikerült megoldania. Itt ugyanis a határhaszon törvénye ismét jelentkezik. Hogyha a termelési javak valamely része elvész, igen természetesen a legkisebb hasznot nyújtó termék előállítása fog mellőzteni és így csakis a legkevéssbé fontos termék határhaszna lehet a felsőbb rendű javak értékére nézve irányadó. *Wieser* a határhaszon törvényének eme hatását a termelési javak értékalakulására gyakorolt közvetlen hatásának nevezi, minthogy itt egyenesen a termelési javak felhasználására vonatkozólag, nem a termékek közvetítésével érvényesül az.

Az egyes termelési javak értékére nézve irányadó határhaszon természetesen nem állandó nagyság, hanem az illető és az esetleg azok helyettesítésére használható felsőbbrendű javak készletével arányosan változik. Minél nagyobb a készlet, annál több terméket állíthatunk elő abból és annál alacsonyabb határhaszonig folytathatjuk a termelést. A termelési javak értékét annál kevésbé fontos termék határhaszna irányozza, minél nagyobb azok készlete, mert annál jobban kiterjeszhető a termelés határa.

Az értékre nézve irányadó legkisebb jelentőségű termék alatt mindenesetre csak azt érthetjük, mely a felsőbbrendű javak készletének gazdaságos felhasználása mellett termeltetik. Ha valaki a gazdasági számítást mellőzve, vagy termelési hibát elkövetve, kisebb értékű jószágot állít elő, mint amilyen a készlet gazdaságos felhasználása mellett előállítható lett volna, akkor természetesen az így keletkezett legkisebb értékű jószág határhaszna semmi esetre sem lesz döntő a felsőbbrendű javak értékére nézve. Ilyenkor a termelő könnyelmű-

sége vagy vigyázatlansága folytán kisebb-nagyobb veszteséget fog szenvedni, mert a termelés folytán a kérdéses javak értékét nem emelte, hanem csökkentette.

Ezzel a kiegészítéssel tehát a felsőbbrendű javak értékének alapját képező határhaszon törvényét az elmélet írói úgy állították fel, hogy *a termelési javak értéke a belőlük még a gazdaságosan előállítható legkevesébbé fontos termék határhasznától függ.*

A termelési javak határhasznára vonatkozó törvény ily alakban teljesen megfelelt annak a czélnek, a melyet vele az elmélet írói elérni akartak, segítségével ugyanis a költségtörvény a határhaszon-elmélet egyéb tanaival összhangba volt hozható. Az alábbiakban a költségtörvény tárgyalásánál én is ebben az alakjában fogom e törvényt felhasználni, minthogy ez által a lényeg változtatása nélkül tetemesen egyszerűsíthető és rövidíthető a költségtörvény megvilágítása.

Az osztrák iskola írói ellenben a felsőbbrendű javak határhasznára vonatkozó törvények kutatásában tovább mentek. A határhaszonelmélet jelenlegi állása mellett ez az elv jelentékenyen helyesbitve, illetőleg bővítve foglal helyet az elmélet alaptételei között.

2) A valóságban ugyanis — a mint tudjuk — egy termelési jóság magában nem képes valamely termék előállítására. Mindig több felsőbb rendű jóság összeműködése szükséges ahhoz, hogy valamely fogyasztási jóság előállítható legyen. Ezért már *Menger* hangsúlyozta, hogy egy meghatározott termelési jóság iránti keresletnek a növekedése mindig kapcsolatos ama felsőbb rendű javak iránti kereslet növekedésével, melyek az illető termelési jósággal egy összetételben használtatnak bizonyos termékek előállítására, vagyis melyek a kérdéses termelési jóság complementáris javait képezik.

Mikép alakul a termelési folyamat eme bonyolultsága következtében a termelési javak határhaszna? Ha egy-egy termék létrehozatalában több felsőbb rendű jóságnak van része, mikép állapítjuk meg, hogy a termék mely része köszönhető az egyes közreműködött termelési javaknak? Világos a fentiek után, hogy a termelési jóság értéke a termék előállításában vitt szerepétől, a termék ama részétől függ, melynek létrejötte az illető termelési jóság közreműködésének köszönhető. De mikép lehet ezt megállapítani? — A termelési javak complexumának az értéke a termék határhaszna szerint alakul. De hogyan lehet a határtermék alapján a közreműködött egyes javak értékét egyenkint megállapítani?

A fent a termelési javak értékére nézve felállított tételek a termelési folyamat és az értékmegállapítás eme bonyolultságával nem számolnak, mert mind azon a feltevésen alapulnak, hogy egy-egy termelési jóságból magában, más jóság segítségével nélkül állítható elő

egy-egy termék. Az előadott törvények eddigi alakjukban ép ezért a felsőbb rendű javak értékének csak korlátok közti magyarázatát teszik lehetségessé. Amíg t. i. egész termékek, fogyasztási javak határhasznából kivánjuk a termelési javak értékét megmagyarázni, a termelési folyamat most kifejtett bonyolultsága következtében csak *azok egyes csoportjainak az együttes értékét* tudjuk meghatározni, az egyes termelési javak értékét külön-külön véve ellenben nem ismerjük. A fenti törvény alapján csakis abban az egyetlen, rendkívül kivételes esetben lehet egy-egy termelési jószágnak a magános értékét meghatározni, a midőn a termeléshez szükséges javak közt csak egyetlen egy gazdasági jószág van, a többi pedig mind a szabad javak közé tartozik. Ha p. o. olyan helyen, a hol a vizesés még nem tartozik a gazdasági javak sorába, vizesés segélyével hajtott géppel elektromos áramot állítunk elő, akkor az elektromos áram felhasználásával elért legkevésbé fontos használat (vagyis a legkisebb határhaszon) alapján a gép értékét magában meghatározhatjuk. A mint azonban gőzgépről van szó, melynél a termeléshez szén és egyéb anyagok, továbbá emberi munka (fűtő, gépész) is szükséges, a termék határhaszna alapján már csak a termelési javak csoportjának az értéke határozható meg, mert hiszen a fenti törvény nem foglal magában arra nézve semmi utasítást, hogy a termék előállításánál közreműködött egyes felsőbbrendű javak közt hogyan oszlik meg a legkisebb termék határhaszna alapján megállapított érték.

A termelési javak összeműködéséből a felsőbbrendű javak érték-meghatározására vonatkozólag felmerült nehézséget a határhaszon-elmélet írói először a felsőbbrendű javak complementaritása alapúvételével kísérelték meg eloszlatni. A javak complementaritása ugyanis — mely abban áll, hogy bizonyos javak egymást kiegészítik, sőt gyakran általában csak együttesen használhatók — ama jelenségek közé tartozik, melyek létét és törvényeit épen az osztrák iskola írói domborították ki jobban. A complementaritás a fogyasztási javaknál is gyakori; így pld. egy pár keztyűnek, egy pár csizmának csak a két-két darab együttes bírása esetén van igazán értéke, kóta és hangszer együttesen nagyobb értékkel bírnak, mint külön-külön. A complementaritás javak értékékpzódására vonatkozólag az elmélet írói azt a tételt állították fel, hogy a complementaritás csoportba tartozó javak értékének az értékét úgy kapjuk meg, ha a complementaritás csoport egész értékéből a csoportnak a kérdéses jószág jelenléte nélkül tulajdonított értéket levonjuk. E tételhez folyamodott *Menger*, a midőn az egyttműködő termelési javak egyenkinti értékét a termékből megmagyarázni megkísérelte. Szerinte az egyes termelési javak értéke akkép határozható meg, hogy kiszámítjuk, mennyivel kisebb a termék értéke, ha a kérdéses felsőbbrendű jószág közreműködése nélkül

termelünk, azután pedig az így nyert értéket a csoport összes complementáris javai összehatása mellett elért termelési eredmény értékéből kivonjuk. A trágya értéke p. o. akként határozható meg, hogy kiszámítjuk a hozadék különbségét két különben egész hasonló feltételek közt termelő földterületen, melyeknek egyike trágyáztatik, másika pedig nem.

Ezzel szemben *Böhm-Bawerk* bebizonyította, hogy a javak complementaritása egyáltalán nem oly fontos, mint a milyennek az első pillanatra látszik. Ő ugyanis utalt arra, hogy complementaritás esetében különbséget kell tennünk oly javak közt, melyek könnyen pótolhatók és olyanok közt, melyek pótlása nehézségekbe ütközik. Az előbbieknél, t. i. a könnyen pótolható javaknál, melyek csoportjába pedig a gazdasági élet fejlődésével egyre több jószág tartozik, a complementaritás annyiban egyáltalán nem játszik szerepet, a mennyiben ezeket mint complementáris csoportok kiegészítő részeit is csak rendes körülmények közti értékükkel ruházzuk fel, mert elveszésük esetén könnyen pótolhatjuk. *Böhm-Bawerk* ennek alapján úgy igyekezett a kérdést megoldani, hogy a termék értékéből mindenekelőtt a pótolható javaknak tulajdonított értéket kell levonni és a hátra maradó rész határozza meg a nem helyettesítő termelési jószág értékét. E megoldás első pillanatra igen megnyerő. Közelebbről megvizsgálva ellenben, a mint *Wieser* kimutatta, szintén nem állja ki a bírálatot. Mi történik ugyanis, ha az összeműködő termelési jószágcsoportban több nem helyettesíthető jószág található? Mikip oszlik ezek közt meg a pótolható elemek értékének levonása után megmaradt érték? Erre már a *Böhm-Bawerk*től ajánlott megoldási mód nem képes feleletet adni.

Wieser egészen más oldalról fogta meg a kérdést. Ő abból indul ki, hogy a gazda az előállított termékek értékének a termelésnél közreműködött egyes termelési javakra való felosztását számtalanszor végzi az életben és így a kérdés elméleti megoldásához is csak az élet gondos megfigyelése szükséges. És tényleg, mint a határhaszonelmélet számos más fejezetében, úgy itt is egy a gyakorlati élet mély megfigyeléséből merített tapasztalat adta az elmélet íróinak kezébe a megoldás kulcsát. *Wieser* t. i. rámutatott arra, hogy az egyes termelési javak nem mindig ugyanabban az összetételben szerepelnek, hanem a különböző termelési folyamatoknál ugyanaz a termelési jószág mindig más és más kiegészítő felsőbbrendű jószággal kapcsolatban fordul elő. A termelési javak számánál még sokkal nagyobb azoknak a csoportosításoknak a száma, melyekben azok termelésre fordítanak. Ennek következtében tehát az egyazon termelési jószágra vonatkozó összetételek termékeinek az összehasonlítása által az illető jószágnak a termelésnél jutó szerepet, annak jelentőségét, vagyis értékét megállapíthatjuk.

A termékek értékének az egyes termelési javak közt való felosztásának a kérdése egészen azonos egy oly matematikai feladattal, melynél számos ismeretlen kiszámításáról van szó. Míg csak egy egyenletünk van több ismeretlennel, addig az kétségtelenül megoldhatatlan. Amint azonban az ismeretlenek számának megfelelő számú egyenlet áll rendelkezésünkre, a kérdés nehézség nélkül megoldható, azaz az egyes ismeretlenek értéke az egyenletrendszer segítségével kiszámítható. *Wieser* fenti megfigyelése éppen abban áll, hogy a megoldáshoz szükséges egyenletek tényleg rendelkezésünkre állnak. Csak körül kell néznünk az életben, hogy az egyes termelési javak értékének kiszámítására szükséges egyenleteket gazdasági ítéleteink köréből összeszedjük és azokat egyenletrendszerre alakítsuk.¹⁾

Ez egyenletrendszer megoldásánál a termelési jószágcsoporthoz nézve ugyan a csoport egész terméke a kiindulási pont, mégis az egyes termelési jószágokra nézve az egész terméknek csak egy hányada, a kérdéses termelési jószágra eső *hozádek* a döntő. Az egész termékek csak a termelési jószágcsoporthoz együttes értékét határozzák meg, az egyes termelési javak egyéni értékét ellenben a terméknek csak egy hányada és pedig az a hányada dönti el, mely mint a kérdéses felsőbbrendű jószág közreműködésének eredménye, hozzádék szerepel a termékben. A termék értékének az egyes felsőbbrendű javak közti szétosztása (*Zurechnung des productiven Ertrages*, amint *Wieser* elnevezte) akkép történik, hogy néhány termelési eljárás által nyert jószágok értékét összehasonlítva, nagyjában megállapítjuk az egyes termelési javakra eső hozzádékhányadot; az így megállapított értéket azután ismét más termelési összetételnél számításba hozzuk és az itt nyert tapasztalathoz képest kiigazítjuk az előbbi vizsgálatunk alapján nyert értékítéletet. Így járunk el tovább és így főképp *próbalgatás* útján képezzük a termelési javakra vonatkozó értékítéleteinket. Természetesen a régebbi értékítéletek itt is jelentékenyen előnyünkre válnak; ezek annál is inkább alkalmazhatók, mert a termelési technika változása következtében mindig csak a termelési javak egyik részének az értéke szenved változást. A számítás tehát teljesen empirikus alapon és csak ennek megfelelő pontossággal történik.²⁾

¹⁾ Egyes írónál *Wieser* öme tanítása igen heves ellenzésre talált. Így p. o. *Edgeworth* a »Der natürliche Werth« angol fordításáról írt bírálatában (*Economic Journal* IV. kötet 279—285. oldal) erősen megtámadta a fent előadott elveket és kivált a kérdés megoldásának adott matematikai színezet ellen kelt ki. (»The quasi mathematical Austrian method«, amint *Edgeworth* nevezi.)

²⁾ Egészen félreértette és hamisan bírálja *Wieser*nek most előadott tanait a »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft«-ban *Wicksell*. Azt állítja ugyanis *Wicksell*, hogy a rendelkezésünkre álló egyenletekből csakis azt a ténnyt tudjuk

Vegyünk egy példát. A fának mint tüzelő anyagnak az elkészítése aránylag csak kevés és közönséges emberi munkát igényel. Ha csupán mint tüzelő anyag használtatnék a fa, akkor nem állna módunkban megállapítani, hogy a tüzelőfával elérhető haszon milyen része köszönhető — már gazdasági értelemben véve — a fának és milyen része a felapritáshoz szükséges emberi munkának. Amint azonban figyelembe vesszük, hogy a tüzelési célra rendelt hasábfával egyenlő térfogatú faszerszám nagyobb, egy hasonló térfogatú fafaragvány pedig még nagyobb értékkel bír, ebből azt következtetjük, hogy az utóbbi két termék magasabb értékének az oka a rájuk fordított munka, hogy tehát a felsorolt három esetben, melyekben a fa egészen egyformán járult hozzá a termék értékének megteremtéséhez, a felhasznált munkának különböző és pedig növekvő részt kell tulajdonitanunk az előállított haszonból. — Minél több esetet veszünk figyelembe, annál inkább domborodik ki előttünk az, hogy egy-egy termelési jószágnak mily jelentőséget kell tulajdonitanunk annak alapján, hogy a termékek előállításában mennyire fontos szerepet játszik. Ezer meg ezer ítélet alapján pedig elérkezünk oda, hogy ebbeli ítéleteinket számokban is kifejezhetjük.

Wieser tehát az előadott okoskodás útján kifejtette, hogy az egyes termelési javak értéke azok hozadékának megállapítása által az egész termék értékéből kiszámítható. Ennek a tételnek a kimon-

meg, hogy az egy és ugyanazon termelési jószág által nyert hozadék szabad verseny mellett az egyes termelési ágakban nagyjában egyenlő. Ha azenban szemünk elé állítjuk a fentiek alapján, hogy mit akart tulajdonkép *Wieser* e tannal megoldani, akkor látni fogjuk, hogy egyenleteiből nemcsak a *Wicksell* által is elismert és most említett tény, hanem a felvetett kérdés helyes megoldása is következik. Az összeható tényezők terméke és határhaszna ismeretese; kerestetik az, hogy egy-egy termelési jószágnak az eredmény milyen része köszönhető? És pedig kerestetik ez abból a célból, hogy az egyes termelési javak értékét meghatározhassuk. (Ha ezt a kérdést és a célt, melyből azt felvetettük, szem előtt tartjuk, teljesen megfelelőnek kell azt a megoldást találnunk, hogy számos egyenlet alapján az egyes termelési jószágoknak a hozadékát meghatározzuk; mert ha ezt a hozadékot, vagyis a határhaszonnak azt a részét, melyet az illető termelési jószág okozott, ismerjük, a termelési javak értékbecslésének kérdését megoldottuk. — *Wicksell* továbbá azt az eszmét veti fel, hogy inkább arra kellene felelni, hogy miért tulajdonítjuk egy-egy termelési jószágrésznek a tényleg tulajdonított jelentőséget. Erre és ezt erősen kell hangsúlyozni, a fentemlített egyenletek alapján nem kapunk feleletet, de az nem is szükséges, mert hiszen ha a határhaszonelméletnek a termelési javakra vonatkozó alapelvei csak valamelyest is átmentek vérünkbe, ezt a kérdést fel sem vethetjük, mert a feleletet már jóval fentebb az említett alapelvekben megadtuk. Az egyik termelési jószágnak azért tulajdonítunk x , a másiknak y jelentőséget, mert az egyik az elsődrendű javak létrehozása folytán x , a másik y határhasznót, azaz szorosán véve ily határhasznú hozadékot eredményez. Az pedig, hogy egy jószág miért nyújt egy meghatározott hasznót, nem magyarázható meg gazdasági, hanem csak technológiai uton.

dása, valamint az egész megoldás gondolatmenete a felsőbb rendű javak határhasznára vonatkozólag fent kifejtett törvényt lényegesen módosította. Idézzük vissza emlékezetünkbe eme *Wiesernél*¹⁾ és *Böhm-Bawerknél*²⁾ ismételten hangoztatott elvet, melyet *Wieser* következőképen fejez ki: »Die Grösse des Werthes der Productivgüter..... wird durch den Werth jener *Producte* bestimmt, welche, wenn der Werth der *Producte* gattungsweise bestimmt würde, den geringsten Werth hätten.«³⁾ Ebből ma már csak az a gondolat áll fenn, hogy a határhaszon törvénye nemcsak közvetve, azaz a termék útján, hanem közvetlenül is hat a termelési javak értékére, azt a még gazdaságosan megengedett legkevésbébb jövedelmező felhasználás szerint irányítván. Ma azonban már nem általában a »termék«-et fogadjuk el a termelési javak értékére nézve döntőnek, mert a termékből — amint láttuk — csak a felsőbb rendű javak csoportjának az értékére lehet következtetni; ma már közelebbről meg tudjuk határozni az egyes felsőbb rendű javak határhasznát azok *hozadéka* alapján. Az egyes termelési jászág *hozadéka* az együttműködő termelési javak *hozadékanak*, vagyis a terméknek egy hányada. A felsőbb rendű javak értékének meghatározása tehát oly módon történik a határhaszon-elmélet szerint, hogy az együttműködő termelési javak termékből következtetést vonunk az egyes termelési jászág *hozadékára*, vagyis arra, hogy a termék mily hányada köszönhető gazdasági értelemben véve az illető termelési jászág termelési erejének. A *hozadékból*, azaz a *hozadéknak* megfelelő határhaszomból folytatjuk azután következtetésünket és állapítjuk meg az illető termelési jászág határhasznát, és pedig — amint az első fejezetben elmondottakból következik — oly módon, hogy a termelési jászágnak gazdaságos felhasználása mellett elérhető legkisebb *hozadékat* fogadjuk el döntőnek, melyet *határhozadéknak* (*productiver Grenzbeitrag*) nevezhetünk. Röviden összefoglalva az eddigieket: a *termelési javak határhaszna határhozadéka* szerint alakul.

¹⁾ *Wieser* már első munkájában is egy helyen így nyilatkozik: »Der productive Grenzbeitrag ist der Grenznutzen der Produktivfaktoren.« (Ursprung und Hauptgesetze des Werthes 177. oldal.) Mindamellet *Wieser* első munkájában a termelési javak értékének törvényét fenti egyszerű alakjában adja elő és a határhozadék elvét csak második munkájában fejtette ki.

²⁾ Hogy *Wiesernek* az előbbi jegyzetben idézett szavai a határhozadékról szóló tant még csak előre jelezték, de az elmélet tételei közé még be nem illesztették, bizonyítja p. o. *Böhm-Bawerknek* a következő, *Wieser* első munkájának a megjelenése után tett kijelentése: »Der Werth der Productivmitteleinheit richtet sich nach dem Grenznutzen und Werthe desjenigen *Productes*, welches unter allen zu deren Erzeugung die Productivmitteleinheit wirthschaftlicher Weise hätte verwendet werden dürfen, den geringsten Grenznutzen besitzt.« (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Neue Folge, XIII. kötet 69. oldal).

³⁾ »Ursprung und Hauptgesetze des Werthes«. 149. oldal.

A termelés tökéletesbülésével a termelési jóságoknak egyre nagyobb és jobb kihasználása válik lehetségessé, mi természetesen a termékek számát és evvel az egyes termelési javak hozadékát növelvén, azt eredményezi, hogy a termelés mind jobban kevesebb határhaszonnal bíró termékek előállítására is kiterjeszkedhetik. Ennek folytán a termelési javak határhozadéka és azok határhaszna (és értéke) a termelés tökéletesbülésével általában csökken.

Wieser az egyes termelési jóságok érték meghatározásának az alaptörvényénél nem állapodott meg, hanem a legmesszebb menő részletekben kidolgozta a termelési javak érték alakulását. E czélból egyenkint vizsgálat alá vette, hogy a termelési jóságok mennyisége, az azok iránti szükséglet változása, nevezetesen főkép a complementaris javak egyike vagy másika iránti szükséglet változása, a termelési technika fejlődése, továbbá a termelési javaknak a nem szaporítható vagy könnyen szaporítható javak csoportjába tartozása és végül a termelési javak minőségi különbségei a határhozadéokra és ez által a termelési javak értékére milyen hatással vannak. Az idevágó vizsgálatából annak a megállapítása a legfontosabb eredmény, hogy az egyes termelési javak értéke akkor is változhatik, ha a termelés hozadéka változatlan marad.

Tegyük fel p. o. *Wieserrel*, hogy egy hegyoldalon fekvő szőlő, melyben a fekvésnél fogva a termelés ki nem terjeszthető és mely már belterjesebb művelés alá sem vehető, egy meghatározott hozadékot nyújt; tegyük fel továbbá, hogy a rendelkezésre álló munkaerő növekszik. Minthogy a termelés a szőlő fekvése folytán ki nem terjeszthető és a művelés belterjesebbé sem tehető, a szőlő hozadékát a rendelkezésre álló nagyobb munkamennyiség mellett sem gyarapíthatjuk. Mindazonáltal a rendelkezésre álló munkaerő gyarapodása nem lesz hatás nélkül a termelési javak értékére nézve, és pedig azért nem, mert a kulcsot, mely szerint a hozadékot a termelésnél közreműködött felsőbbrendű javak közt szétosztjuk, meg fogja változtatni. Minthogy ugyanis a szőlőművelésben a munkaerőszaporulatot nem értékesíthetjük, azt más, és pedig az eddig folytatott termelési folyamatoknál kevésbé jövedelmező termelési ágakban fogjuk alkalmazni; az eme kevésbé jövedelmező termelési ágakban elért hozadék irányítván a mezőgazdasági munkaerő értékét minden felhasználási ágban, a szőlőművelés hozadékából is most már kisebb részt fogunk a munkának tulajdonítani, mint annak előtte, amidőn az még kisebb mennyiségben állván rendelkezésre, csak jövedelmezőbb művelési ágakban volt alkalmazható és amidőn ép ezért határhozadéka is magasabb volt: A szőlőművelés hozadékából ennél fogva a többi termelési jóságok számára, melyeknek a mennyisége nem változott, több marad fenn, úgy, hogy a munka határhozadékának és ezzel a

termelésben elfoglalt jelentőségének a csökkenése következtében a szőlőmivelnél közreműködött egyéb termelési jóságoknak a hozadék nagyobb hányadát fogjuk tulajdonítani, azaz ezek értéke a munka értékének csökkenésével párhuzamosan emelkedni fog. Így tehát daczára annak, hogy a szőlőmivelés hozadéka nem változott, az e termelési ágban közreműködő felsőbbrendű javak értékében ezek mennyiségének változása folytán mégis változás állt be, és pedig oly módon, hogy a közreműködött termelési javak egyikének a mennyiségében beállt növekedés az illető jóság határhozadékát csökkentvén, a termelés összes hozadékának nagyobb hányada maradt fenn a termelésben résztvett egyéb termelési javak számára.

Ezzel azután *Wieser* kétségtelenné tette azt, hogy a termelési javak értékében beálló változások nem mindig egyenesen az előállított fogyasztási javaktól, hanem gyakran az egyes complementaris javak egymáshoz való viszonyának a változásából is származnak. Mindamellet azonban ez esetben is, a mint láttuk, a közvetlenül nem a hozadék változásából származó értékváltozás mégis a kérdéses termelési javak határhozadékának a befolyása által gyakorol hatást az illető termelési javak értékére; és így ama tétel mellett, hogy az egyes termelési javak értéke akkor is változhatik, ha a termelés hozadéka változatlan marad, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a termelési javak értékében nem a hozadék változásából eredő eltolódások soha sem érvényesülnek közvetlenül, hanem mindig a kérdéses termelési javak határhozadékának a közvetítésével. *Tehát a termelési javak értékében bármely okból beálló legkisebb változás is a határhozadék útján, vagyis az illető termelési jóságából gazdaságosan még előállítható legkisebb hasznú jóság haszna, azaz mindig valamely fogyasztási jóság közvetítésével megy végbe.* Így tehát a határhaszon-elméletnek sikerült a termelési javak értékéről szóló tanban a legbonyolultabb esetekre nézve is fentartani azt az elvet, hogy a termelési javak értékének változása mindig a fogyasztási jóságok értékében beállott változásban birja közvetlen okát.

A termelési javak határhasznára vonatkozó törvény fent kifejtett újabb alakjában (mint a határhozadék törvénye) több, a törvény régi fogalmazása mellett felmerülő nehézség teljes eloszlását tette lehetővé. Abból a körülményből ugyanis, hogy e törvény régi alakjában az egyazon fogyasztási jóság előállítására szolgáló felsőbb rendű javak értékének forrását a közös termék értékében jelölte meg, több nehézség származott. Mindenekelőtt, közös lévén az értékképződés alapja, azaz a termék, az egy fogyasztási jóság előállítására szolgáló összes termelési javaknak ugyanazon, és pedig a fogyasztási jóságéval egyenlő értékkel kellene birni. A liszt, a sütőkemence, ennek az anyaga stb. szükséglet-kielégítésünk szempont-

jaból való jelentőségüket mind a kenyértől nyervén, melynek előállítására szolgálnak, ezzel egyértékűeknek kellene lenniök. Ez pedig, amint tudjuk, a valóságnak nem felel meg. Már *Menger* kénytelen ez ellentmondással foglalkozni, melyet arra való utalással akar eloszlatni, hogy a termelés időt igényel. Minthogy ugyanis a másodrendű jószágból rövidebb idő alatt és kevesebb fáradsággal lehet fogyasztási jószágot előállítani, mint a harmad-, negyed- és egyéb még felsőbbrendű jószágokból, melyekből csak fokozatosan állítható elő a kész termék, *Menger* szerint természetes, hogy a különböző rendű termelési javak, ha közös célnak szolgálnak is, egész egyenlő értékkel nem birhatnak. *Böhm-Bawerk* bővebben foglalkozik a szóban forgó ténnyel és a *Mengertől* felvetett gondolatot tovább fejleszti. Az érték vezetése a terméktől a felsőbb rendű javak felé fokozatosan történik; és nemcsak a termelés, hanem a fokozatos vezetés is időt igényel, úgy, hogy a termék értékében végbement változások nem érintik egyszerre az előállítására szolgáló összes felsőbb rendű javak értékét és időközben a termelés körülményei újból változhatnak, úgy hogy az egy termék előállítására szolgáló javak értéke sohasem lehet egyenlő.

Látjuk tehát, hogy a határozadék törvényének felállítása előtt is sikerült a szóban forgó ellentmondást némileg eloszlatni, bár azért a közös termék előállítására használt különböző rendű javak értékének az egy pont felé nehézkesét fenn kellett tartani és azok értékében csak kisebb különbségeket lehetett a fenti okoskodások alapján megmagyarázni. Ezzel szemben a határozadék törvényének kifejtése magától eloszlatta a kérdéses nehézséget. A mint tudjuk, e szerint nem a közös termék értéke irányadó az annak előállítására használt termelési javak egész sorozatának az értékére nézve, hanem minden egyes termelési jószágnak az értékét a gazdaságos módon még megengedett legutolsó felhasználási ágban elért hozadéka, vagyis a határozadék dönti el. Minthogy pedig minden termelési jószág más-más alkalmazási ágban bírja határozadékát, mert mindegyik különböző összetételekben használható fel és a legkisebb még megengedett használat minden alkalmazási ágban más, az egy termék előállítására szolgáló felsőbb rendű javak értékének az egymás közt és az illető fogyasztási jószággal való egyenlőségének gondolata most már fel sem merülhet.

Ha már mostan még egyszer visszapillantunk a határhason-elmélet által a termelési javak értékére nézve felállított tételekre, akkor nem kerülheti el figyelmünket, hogy azok mennyire ellentétben állnak az ugyane tárgyra vonatkozólag a régebbi elméletektől hirdetett tanokkal. Teljesen kifejezésre jutott már ez az ellentét a határhasonelméletnek a termelési javakra vonatkozólag elfoglalt ama

kiindulási pontjában is, mely szerint a felsőbb rendű javak értéke a belőlök előállítható fogyasztási javak értékéből származik; mert az eddig hirdetett értékelméletek a köré a gondolat köré csoportosultak, hogy a fogyasztási javak azért bírnak ránk nézve értékkel, mert előállításuk oly jószágok felhasználásával járt, melyeknek értéket tulajdonítunk. Ép ezért a határhaszonelméletnek a termelési javakra vonatkozólag felállított tételei heves vitákra adtak alkalmat, mely viták ellenben csak később, a termelési költségekről szóló fejezetben fognak foglalkoztatni, mert a kérdés csakis a költségtárvénnyel kapcsolatosan helyezhető kellő világításba.

A termelési javak értékére nézve a határhaszonelmélet által kifejtett elvekből folyólag az összes termelési javaknak értéket tulajdonítunk, a mennyiben korlátolt mennyiségben vannak és fogyasztási jószágok előállítására alkalmasak. E szerint tehát a felsőbbrendű jószágok akár a föld, akár a tőke, akár a munka csoportjába tartoznak, ha az előbbi két feltétel megvan, értékkel bírnak. Sem a föld, sem a tőke nem fosztható meg, míg e feltételek fennállnak, értékétől még erővel sem, mert korlátolt mennyiségükből és fogyasztási jószágok előállítására való alkalmasságukból önként következik, hogy azoknak szükségletkielégítésünk szempontjából jelentőséget tulajdonítunk. Az osztrák iskola írói a leghatározottabban tagadják a socialista értékelmélet középpontjában álló ama tételt, hogy a földnek és tőkének csak a létező társadalmi intézmények következtében tulajdonítanak értéket. Ha a termelési javak közül csupán a munkának akarnánk értéket tulajdonítani, ez egyértelmű volna szerintük az észszerű gazdálkodásról való teljes lemondással. Mert ez esetben a nagy tőkétől támogatott és a tőkétől alig támogatott munka között nem szabadna különbséget tennünk, mi által a lehető legferdebb értékítéletek keletkeznének, mit ismét a legnagyobb gazdasági hibák követnének nyomon. Az emberek a tőke különböző nemeinek értéket nem tulajdonítván, az eddig gyűjtött tőke mérhetetlen pazarlása volna az eredmény és az ez által csakhamar beálló általános elszegényedés rövidesen megtanítaná az emberiséget arra, hogy a föld és a tőke korlátolt mennyisége folytán szintén értékkel bír. A földnek és tőkének mindaddig, míg azok termékei csak korlátolt mennyiségben fognak rendelkezésünkre állani, minden társadalmi rendben ép úgy értéket fogunk tulajdonítani, mint a munkának, mely szintén csak azért bír ránk nézve értékkel, mert csak korlátolt mennyiségben létezik. De erről bővebben alább. Ahhoz, hogy a határhaszonelmélet és a munkaelmélet közt még ma is folyó nagy eszmeharcot megérthessük, még az elmélet több tételével kell megismerkednünk. Ezekről lesz a következőkben szó.

III. FEJEZET.

Az időbeli különbségeknek és a különböző felhasználási módok lehetőségének hatása, különösen a termelési javak határhasznára.

Sokkal többször, mint első pillanatra hinnők, abba a helyzetbe jutunk, hogy oly javak értékét kell meghatározni, melyek a jelenben nem alkalmasak szükségletkielégítésre (példának okáért felsőbbrendű javak), vagy melyek ma még egyáltalán nem is léteznek, hanem csakis a jövőben fognak létezni (példának okáért egy több év múlva esedékes követelés). A mint az előbbi fejezetből tudjuk, a határhaszonelmélet az összes felsőbbrendű javakat úgy fogja fel, hogy azok csakis a jövőben belőlük előállítható javak végett bírnak értékkel, úgy hogy a javaknak egy igen nagy része csakis mint jövőbeli jószág képezi értékebecslés tárgyát. A jövőben esedékessé váló követeléseknél stb. a jövőbeli minőség szintén kétségtelen. Különben az említett két csoportba tartozó jelenségek között sokkal nagyobb hasonlatosság van, mint a hogy az előszörre feltűnik. Abban az esetben, midőn másod-, harmad-, stb. rendű javakat becsülünk, ép úgy, mint a midőn csak a jövőben rendelkezésünkre álló javak értékét kutatjuk, nem a jelenre, hanem csakis a jövőre való tekintettel tulajdonítunk jelentőséget az illető jószágnak. Mindkét esetben az előtt a kérdés előtt állunk, vajjon a jövőbeli javaknak ugyanoly jelentőséget tulajdonítunk-e, mint a jelenlegieknek?

Ha e kérdés megoldásának a szempontjából a jelenlegi és jövőbeli szükségleteket összehasonlítjuk, úgy kétségtelenül arra az eredményre jutunk, hogy a jelenlegieknek a nyomását sokkal jobban érezzük, mint a jövőbeliekét. Ezzel nem állítjuk azt, hogy a jövőbeli szükségletek általában kevésbé fontosak. Így példának okáért senki sem tagadhatja, hogy egy fényüzési cikk utáni jelenlegi szükségletünk kevésbé fontos jólétünkre nézve, mint egy év múlva bekövetkezendő táplálkozási szükségletünk. (Feltéve természetesen, hogy ez utóbbi szükséglet kielégítésére szükséges jószágok megszer-

zése ránk nézve még kétséges; mert ha a jövőbeli táplálkozási szükséglet kielégítésére előreláthatólag meg lesznek az eszközeink, akkor a jelenlegi fényüzési szükséglet tényleg fontosabb lehet annál.) Csakis azt állítjuk, hogy a jövőbeli szükségletek fontosságát rendszeresen kevésbé érezzük. Ezt a tételt tapasztalatok is igazolják, mert épenséggel nincsen kizárva, hogy az említett két szükséglet közül valaki a jelenlegi fényüzési szükségletet elégti akkor is, ha nem tudja, miből fogja a jövő évben éhségét csillapítani.

Hogy miért gyakorolnak a jövőbeli szükségletek kisebb nyomást az emberre, azt *Böhm-Bawerk* igen szépen kifejtette.

A kérdéses jelenség egyrészt képzelőtehetségünkön fordul meg. A jövőbeli viszonyokat, a szükséglet és a fedezet közötti viszonyt ugyanis képzeletünk nem tudja kellőleg lelki szemeink elé állítani. Nagyrészt azonban akarati gyengeségünk is oka, ha szabad magam úgy kifejeznem, a jövő események kicsinylésének.¹⁾ Ritkán van annyi lelki erőnk, hogy a jelenlegi és jövőbeli szükségleteinket valóban a célszerűség szempontjából mérlegeljük. A jövőbeli szükségleteket rendszeresen kevesebbre becsüljük, mint a milyen erővel azok a jövőben fel fognak lépni. Arra, hogy e kicsinylésnek a mértéke egyénenkint nagyon is különböző, úgy hiszem, nem kell különösen felhívnom a figyelmet. Könnyelmű embereknel az tudvalevőleg sokkal nagyobb mértékben jelentkezik, mint lelkiismereteseknél; többé-kevésbé azonban mindenkinél megvan.

Az élet bizonytalansága, továbbá egyes események bekövetkezésének a kérdéses volta szintén nagyon előmozdítják azt, hogy a jövőbeli szükségleteknek kisebb jelentőséget tulajdonítunk, mint a jelenlegieknek. Egy 50 év múlva bekövetkezendő szükségletnél már magában az, vajjon be fog-e valóban következni, nagyon kérdéses. A jövőbeli javaknál továbbá mindig bizonyos feltételekhez van kötve, vajjon azok tényleg rendelkezésünkre fognak-e állni. Így p. o. egy követelésnél kérdéses, fizetni fog-e az adós, egy termelési folyamatnál sikerülni fog-e az stb.

Azonban nemcsak a képzelő és akaró tehetségünk gyöngesége és a jövő bizonytalansága, hanem egy igen helyesen felismert tény is oka a jelenlegi javak magasabbra becsülésének. Egyike a legfontosabb gazdasági törvényeknek abban áll, hogy a javak annál nagyobb eredménnyel használhatók termelésre, minél intenzívebb, minél hosszabb termelési folyamatnak vetjük azokat alá. Ezt a törvényt már rég ismeri a közgazdaságtan tudománya is; annak kellő kidomborítása körül kiváló érdemeket szerzett magának *Böhm-Bawerk*. Ő utalt arra,

¹⁾ Tényleg leginkább kicsinylésnek nevezhető az az érzés, mely a jövőbeli eseményekkel szemben tanusított eljárásunkat kíséri.

hogy a gazdaság fejlődése abban áll, hogy egyre hosszabb és hosszabb időt igénybe vevő és egyre jövedelmezőbb termelési folyamatok felé fordul. Minél korábban áll egy jószág rendelkezésünkre, annál korábban számíthatunk arra, hogy a belőle előállítható kész termék rendelkezésünkre fog állni és annál hosszabb termelési folyamatba ruházhatjuk és így annál nagyobb hasznot húzhatunk belőle. Ez a szempont tehát egészen helyes és reális alapot nyújt a jelenlegi termelési javaknak jövődbelieknél magasabbra becslésére.

De nemcsak a termelési, hanem a fogyasztási javaknál is egészen reális és a dolog természetéből folyó alappal bír a jelenlegi javaknak a jövődbelieknél való magasabbra becslése. Bár e fejezetben első sorban az időbeli különbségeknek a termelési javak határhasznára gyakorolt befolyásával kívánunk foglalkozni, legyen szabad az idő tényezőjének a fogyasztási javak határhasznát illetőleg gyakorolt befolyására is röviden kitérnünk. Amint láttuk, a termelési jószágoknál a főok, mely a jelenlegi javaknak a jövődbelieknél való magasabbra becslését előidézi, ama tényben van, hogy minél korábban jutunk az illető jószág birtokába és ennél fogva minél hosszabb termelési folyamatba ruházhatjuk be azt, annál nagyobb lesz a termelés hozadéka. Ez az ok természetesen közvetlenül nem hat a fogyasztási javaknál, mert hisz ezeket nem fektetjük be ipari vagy mezőgazdasági vállalatokba. Mégis igen szorosan összefügg a jelenben rendelkezésre álló élvezeti javaknak a jövődbeliekkel szemben való előnyben részesítése a termelési technika eme fontos törvényével, minthogy az, hogy a javak mily mennyiségét fordíthatjuk termelésre, elválaszthatlan kapcsolatban áll az életfentartásunkhoz szükséges javak mennyiségével. Ha ugyanis a jelenben a megélhetéshez szükséges élvezeti javak rendelkezésünkre állnak, akkor lehetséges termelési javainkat rövid termelési folyamat helyett hosszabba ruházni és pedig annál hosszabb és jövedelmezőbb termelési folyamathoz foghatunk, minél hosszabb időre van szükségleteink kielégítése biztosítva. Ez azután természetesen a fogyasztási jószágoknak a jelenben való bírást szükségletkielégítésünkre nézve kétségtelenül nagyobb fontossággal ruhazza fel, mint ugyanoly mennyiségű javaknak csak néhány év múlva való tulajdonát. E mellett azután a fogyasztási javakra vonatkozólag is érvényesülnek az idő folyásával összefüggő lélektani és akaratunkat befolyásoló okok, melyeket a termelési javakra nézve kifejtettünk. Mindennek eredménye az, hogy a jövődbeli javaknak az alulbecslése a fogyasztási jószágoknál is ép oly rendszeresen történik, mint a termelésiieknél.

Röviden bár, mégis végigtekintettünk azokon az okokon, melyek a jövődbeli szükségletek kevesebb figyelemben részesítését és a jövődbeli javak kevesebbre becslését eredményezik.

Ezután igen természetesnek fogjuk találni, hogy a jövendőbeli javak határhazsnát is értékitéleteinkben redukáljuk, azaz rendszeresen kisebbbitjük. Igen természetes, hogy e műveletnél elsőrangú tényező az, hogy mily időközről van szó. Ha p. o. egy jószág határhazsna, ha jelenleg rendelkezésünkre állna, 100 volna, akkor azt, ha husz év múlva fog rendelkezésünkre állni, talán 90-re, ha 10 év múlva 95-re, ha pedig épen egy év múlva fog rendelkezésünkre állani, talán csak 99-re fogjuk redukálni. A jövendőbeli minőség tehát, mely részben a szükségletek intenzitásának a csökkenését, részben pedig rendszeres alulbecslését vonja maga után, a határhazsra is csökkentőleg foly be.

Ez a tény már *Menger* előtt is ismeretes volt.¹⁾ *Menger* azonban e kérdés tanulmányozásába kevésbé mélyedvén bele, a jelenség bővebb kifejtését és kellő megokolását csak *Böhm-Bawerk* vitte véghez.

Az eddig elmondottak után könnyen azt a benyomást nyerjük, hogy a jelenlegi és jövőendőbeli javak két egész önálló csoportba különülnek. Tényleg ez nincs úgy. A legtöbb esetben választhatunk a között, vajjon valamely kérdéses jószágot a jelenben vagy a jövőben akarunk-e felhasználni, vagy legalább is az áll rajtunk, hogy a közel vagy távolabbi jövőben való használat között döntünk. Most már önként az a kérdés merül fel, hogy ilyen körülmények között melyik időszakban, a jelenben, a közeli vagy a távoli jövőben nyujtott haszon döntő-e az értékre nézve?

Mielőtt ezt a bonyolult kérdést megoldanók, czélszerűbb egy hasonló, de sokkal egyszerűbb kérdést felvetni, melynek kapcsán azután a jelenlegit is könnyűséggel fogjuk megoldani.

Igen gyakran fordul ugyanis elő, hogy valamely jószág többféle célra használható; e használatok alternative választhatók vagy az egyik, vagy a másik, vagy a harmadik stb. Melyik használat lesz itt az értékre nézve döntő? Annyiban egyszerűbb e kérdés az előbbinél, hogy itt az idő folyásának nem jut szerep. Megoldása nem fog nehézséget okozni. A mint ugyanis tudjuk, szükségleteinket azok sűrűségének sorrendjében elégítjük ki. Ugyanaz az elv, melyen ez a tétel nyugszik, t. i. a gazdaságosság elve útba igazít a különböző alkalmazási módok közti választás esetében is. Mindenekelőtt a fonto-

¹⁾ *Mengernél* p. o. a következő hely található: »Setzen wir... den voraussichtlichen Wert des nach einem Jahre verfügbaren Productes gleich 100, den Werth der Verfügung über die Quantität der bezüglichen ökonomischen Güter höherer Ordnung innerhalb eines Jahres (den Werth der Capitalbenützung) gleich 10, so ist klar, dass der Werth, welchen die Gesammtheit der complementären zur Hervorbringung des obigen Productes erforderlichen Quantitäten von Gütern höherer Ordnung mit Ausschluss der in Rede stehenden Capitalsnützung für das wirtschaftliche Subject mit Rücksicht auf die Gegenwart hat, nicht gleich 100, sondern nur gleich 90 ist.« (*Menger*: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre 135. oldal.)

sabb, magasabb hasznot nyújtó felhasználási módokat fogjuk választani, és csak ezután a kevésbé fontosakat. Adott készlet mellett annak korlátolt volta folytán a használatok számos csoportja ki van zárva, minthogy a fontosabbak számára szükséges a rendelkezésre álló készlet. P. o. senkinek sem fog eszébe jutni aranyból közönséges használati tárgyakat készíteni, minthogy az aranykészlet korlátolt volta folytán ekkor jövedelmezőbb felhasználási ágakban az anyag hiányoznék. Azok a felhasználási módok, melyeket a készlet szűk volta kizár, az értékképződésre nézve természetesen nem lehetnek irányadók. A megengedett használatok közül, a mint tudjuk, a legkevesbé fontos döntő az értékre nézve. E két tény összevetése alapján a felvetett kérdésre már meg is adhatjuk a feleletet, hogy többféle felhasználási mód lehetősége esetén *a még megengedett felhasználási módok közül az utolsó*, vagy pedig a kielégítés körül concurráló, de már számba nem vehető felhasználási módok után következő *legfontosabb* a döntő az értékre nézve. E két tétel tulajdonkép egy és ugyanaz, csak két oldalról van tekintve. Az első fogalmazás ugyanis a rendelkezésre álló mennyiség mellett kielégíthető felhasználási módok szempontjából, mintegy felülről nézve állítja eléink a keresett törvényt, míg az utóbbi a számba nem vehető és az első már számba vehető felhasználási mód tekintetbe vételével, tehát mintegy alulról világítja meg azt.

Néhány szóval szabadjon megokolnom, miért választottam e törvény kifejezésére *Böhm-Bawerk*-étől eltérő fogalmazást. *Böhm-Bawerk* e tételt következőkép állítja fel: »Bei Gütern, die alternativ verschiedene Verwendungsweisen gestatten und in denselben einen verschieden hohen Grenznutzen zu stiften imstande sind, ist die höchste der alternativen Grenznutzverwendungen für die Grösse ihres wirtschaftlichen Werthes massgebend.«¹⁾ Nézetem szerint ez a fogalmazás egy kissé pongyolán fejezi ki azt, a mit kevés fáradsággal szabatosan is kifejezhetünk. Szó szerint véve ugyanis *Böhm-Bawerk* tétele azt mondja, hogy a legmagasabb hasznot nyújtó felhasználási módban elért határhaszon döntő az értékre nézve, holott ő nem ezt akarja mondani, hanem csak azt, hogy nem a már kizárt használatok, hanem az ezek után következő legmagasabb felhasználási módban elért haszon irányítja az értéket.

Már most áttérhetünk arra a kérdésre, hogy ha különböző időbeli használatok közt választhatunk, melyik irányadó ezek közül az értékre vonatkozólag? Ez a kérdés az ép most megoldottal igen közel rokon, mert a különböző időbe eső használatok, a mint nem

¹⁾ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Neue Folge XIII. kötet, 52—53. oldal.

állandó használatot engedő jószágokról (p. o. gépekről stb.) van szó, szintén alternatív felhasználási módok. Ennélfogva rögtön meg is adhatjuk a felvetett kérdésre a feleletet; az a használat lesz döntő, mely a még megengedett felhasználási módok között az utolsó, vagyis a már kizárt felhasználási módok szempontjából tekintve a kizártak után következő közvetlen magasabb.

Az elmondottak kiváló jelentőséggel bírnak a termelési javakra nézve, minthogy ezeknél a többféle és e mellett különböző időszakokban való felhasználás lehetősége szabály. A termelési javaknál rendszeresen szabadon választhatunk különböző fajta és különböző időbe eső használatok között.

Milyen hatással van ez a tény értékük képződésére?

Tulajdonkép inkább a fent kifejtettek alkalmazásáról, mint új kérdés megoldásáról van szó. Ezért hosszadalmas okoskodás helyett egy idevágó példa kidolgozásával kívánom e kérdést megvilágítani, minthogy ily módon sokkal gyorsabban érünk célzt. ¹⁾

Tegyük fel, hogy valamely gép a jelen évben üzemben tartva az X termelési ágban 50, két év alatt 110, három év alatt pedig 200 darabot termel; az Y termelési ágban alkalmazva ugyanez a gép ugyanezen időszakok alatt 45, 100 és 190 darabot állít elő. Az X termelési ágban termelt javak határhaszna jelenleg 10, egy év múlva, vagyis a második évben 9, két év múlva pedig 8. Az Y termelési ágban ugyane számoknak 9, 8 és 7 felelnek meg. A mint tudjuk, a jövőbeli határhasznat értéktételeinkben kisebbnek vesszük a valóságnál. Ennélfogva 10, 9 és 8 helyett p. o. csak 9, 7.5 és 6, az Y termelési ágban pedig csak 8, 6.5 és 5 határhasznat veszünk számba. Állítsuk már most táblázatba a két termelési ágban a három év alatt elérhető hasznat.

Az X termelési ágban.

Év	Előállított darabok száma	Határhaszon	Kisebbitett határhaszon	Összes elért haszon
1	50	10	9	450
2	110	9	7.5	825
3	200	8	6	1200

Az Y termelési ágban:

Év	Előállított darabok száma	Határhaszon	Kisebbitett határhaszon	Összes elért haszon
1	45	9	8	360
2	100	8	6.5	650
3	190	7	5	950

Ha a kérdéses gépből p. o. három példány áll rendelkezésünkre, azt a fentiek szerint a három legjövedelmezőbb felhasználási módnak fogjuk szentelni, tehát azoknak, melyekben a legnagyobb összhasznat

¹⁾ Példám egészen *Böhm-Bawerk* idevágó példájának a mintájára van választva

érhetjük el; ezek közül kettő az X, egy pedig az Y termelési ágba tartozik, kettő három évi, egy pedig két évi termelési időt kíván. Az értékre nézve a még megengedett használatok legkisebbike lévén irányadó, az példánkban az 5-ös határhaszon szerint fog alakulni.

E példában azt is megvilágítottuk, hogy a termelési javak szétosztása a különböző termelési ágak és termelési korszakok között mikép megy végbe. E szétosztás akkép történik, hogy mindenekelőtt a legmagasabb összes hasznót nyújtó termelési ágak, és pedig az oly időtartamot igénybe vevő termelési módok mellett nyerjenek ellátást, melyek a legnagyobb összes hasznót nyújtják. Ha a termelési jóságokból nagyobb készlet áll rendelkezésre, csak akkor kerül a sor az egyéb, egyre kisebb hasznót nyújtó felhasználási ágakra és termelési módokra. A felosztás törvénye szabatosan úgy fejezhető tehát ki, hogy mindenekelőtt azok a felhasználási módok választatnak, melyeknél *a nyerhető darabok száma a termékek határhasznával (a mennyiben a jövődbe tartozó időszakról van szó, a megfelelően csökkent határhaszonnal) szorozva a legmagasabb összes haszonra nyújt kiltást.*

Mínthogy a jelen fejezetben mondottak főkép a termelési javakra vonatkoznak, ajánlatosnak látszik a elmondottakat a II. fejezet tartalmával összevetni, illetőleg a II. fejezet tartalmát a fentiekkel kiegészíteni. Kifejtettük a II. fejezetben, hogy a termelési javak értékére nézve a belőlük előállítható termékek határhaszna az irányadó. Ezt a tételt az utóbb elmondottak folyamán sem rontottuk le. Már a II. fejezetben kifejtettem, hogy a termelési javak értéke a termékek határhasznával sohasem lehet egyenlő.¹⁾ A jelen fejezetben erre nézve még egy igen fontos érvet ismertünk fel abban, hogy a termelési

¹⁾ Wieser a termelési javaknak a jövőbeli minőségét, kivált első művében még alig vette tekintetbe. Ő azt sem tartotta lehetetlennek, hogy a termelési jóság értéke egészen egyenlő legyen a belőle előállítható termék értékével; ennek feltételül csupán azt emelte ki, hogy a termelési eljárásnak tökéletesen betanultnak kell lennie. Kitűnik ez »Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes« című munkájának 145. lapján levő következő megjegyzéséből: »Uebrigens muss eine Produktionsweise bereits völlig eingewöhnt, technisch, wie ökonomisch vollkommen beherrscht sein, bis der Werth der Productivgüter den der Producte ganz und gar in sich aufgesaugt hat«. Sőt ebből a kijelentésből az is kitűnik, hogy Wieser a termelési javak és a termékek értékének azonosságát az említett feltétel mellett még szabálynak fogadta el. Böhm-Bawerk volt az, a ki a kérdésnek fent előadott oldalát kellő világításba helyezte és a termelési javak és azok termékének értéke közt a dolog természeténél fogva fennálló értékkülönbségre rámutatott. Már a Conrad-féle »Jahrbücher«-ben közzétett tanulmányában felhívta e tárgyra a figyelmet (Jahrbücher f. Nationalök u. Statistik, Neue Folge XIII. kötet 67. oldal); idevágó tanait ellenben csakis nagy munkájában fejtette ki kellőképp.

javak jövődöbeli minőségére való tekintettel a jövődöbeli javakat rendszeresen alulbecsöljük. *Ez az alulbecslés a termelési javak értékbecslésének állandó tényezője*, ép úgy, mint lényegüknek állandó tulajdonsága a jövődöbeli minőség. Ennélfogva a termelési javak soha nem is bírnak azzal az értékkel, a melylyel a belölük előállítható kész termékek, hanem az előállításához szükséges idő hosszúságához mérten többé-kevésbé a kész termék határhasznánál kevesebbre becsültetnek. Ezt a tételt azért kell annyira kiemelnem, mert belöle a határhaszonelmélet ma már messzemenő következtetéseket von, melyeket alább fogunk bővebb elemzés tárgyává tenni.

IV. FEJEZET.

A szaporítható javak határhaszna.

A klasszikus értékelmélet a nem, vagy legalább csak korlátozott mértékben szaporítható és a tetszés szerint szaporítható javak kategóriáját egymástól rendkívül élesen elválasztotta, annyira, hogy *Ricardo* mindegyik kategóriára nézve külön értékelméletet állított fel. A javak eme két kategóriájának az éles megkülönböztetése a határhaszon-elmélet megalapítóinak első műveiben nem volt meg, Nem egészen alaptalan, bár túlzott *Dietzel* ama kijelentése, hogy a határhaszon-elméletet eleinte csakis a nem szaporítható javakra való tekintettel állították fel. Az tény, hogy *Menger*, *Wieser* és *Böhm-Bawerk* elméletük kifejtésénél kiváló előszeretettel válogattak oly példákat, melyekben korlátozott mennyiségű, az adott körülmények közt sem csere, sem termelés útján nem pótolható jószágokról van szó. *Wieser*, a midőn felállítja az értékelméletben megoldandó problémát, ezt világosan fel-tételül tűzi ki, »die Production ausgeschlossen«. ¹⁾ Nem szenved két-séget, hogy didaktikai szempontok kényszerítették az elmélet megalapítóit a megoldandó kérdés lehető egyszerűsítésére; erre pedig a csere és az újból termelés lehetőségének a kizárása kétségkívül nagyon czélszerű eszköz, de a főoka ennek mégis az, hogy az elmélet megalapítóit érezték a nagy fontosságot, mely az értékelméletben az adott készletek értékképződésének jut. Különböztetése az értékítéleteknek konkrét készletekre vonatkoztatása már önkéntelenül is korlátozott és hirtelen nem szaporítható készletekkel való operálásra vezetett, mert ez által a vizsgálandó eset individualizálása vált lehetségessé. Mindezek dacára nem lehet állítani, hogy már az elmélet alapját megvető művek is ne számolnának a kérdésnek a csere és az újból való termelés lehetősége folytán támadó összeszövődésével; p. o. *Böhm-Bawerk* első értekezésében a kasuistikus módosítások közt kiterjeszkedett arra az esetre, a midőn a kérdéses jószág csere útján újból megszerezhető; többször idézett »téli kabát« példájában az ily eset szemlélhetővé tételét is megkísérelte.

¹⁾ Über den Ursprung und die Hauptgesetze des Werthes 126.

Alnyi bizonyos, hogy az elmélet megalapítói a tetszés szerint szaporítható és a nem szaporítható javak közötti különbségre eleinte nem nagy súlyt helyeztek és azt néha csak homályosan, sőt egyéb felosztásokkal összekeverve teszik meg. Igen érdekes ebből a szempontból *Zuckerkanndl* munkájában az a hely, a hol a birtokunkban levő és a még csak megszerezni kívánt javak közt az értékbecslés szempontjából különbséget tesz, mert az ő okoskodása szerint egy másodlagos becslés alapján a jószágot annak megszerzése után már nem becsüljük annyira, a mennyit érte eleinte adni hajlandók lettünk volna, hanem csak annyira, a mennyibe megszerzése került. Hogy *Zuckerkanndl* itt tulajdonkép nem a már birtokunkban lévő és a még csak megszerzendő javak közti különbségre, hanem a tetszés szerint szaporítható és nem szaporítható jószágok értékbecslése közt fennálló különbségre gondolt, az a későbbiekből kitűnik. Különben maga a példa, melylyel a különbséget szemléltethetővé kívánja tenni, ennek a legerősebb bizonyítéka. Meg akarom szerezni Goethenek és egy másik költőnek a műveit; Goethe munkáiból számos példány áll rendelkezésemre és így azokhoz olcsóbban jutok, mint a mennyit értük adni hajlandó voltam, miután azonban birtokomba mentek át, már csak annyira becsülöm, mint a mennyibe kerültek, míg a másik költő műveiből a rendelkezésre álló példányok elfogytak és így azokat, bár kevésbé szeretem, mint Goethe munkáit, mégis drágábban veszem meg és azoknak ezentúl magasabb értéket tulajdonítok, mint a Goethe kiadásnak, mert megszerzésük többbe került.¹⁾

Zuckerkanndl itt öntudatlanul a szaporítható és nem szaporítható javak értékbecslése közt fennálló különbségre gondolt, mert hiszen az, hogy a szóban forgó másik költőnek a munkáját többre becsülöm, mint Goethe műveit, nem abból származik, hogy az egyik birtokomban van, a másik pedig még megszerzendő, hanem abból, hogy az egyik sok, a másik csak egy példányban áll rendelkezésre, az egyik könnyen, a másik nem szerezhető meg újból.

Dietzel a határhaszonelmélet és annak megalapítói ellen intézett támadásaiban főképp azt vetette az elmélet híveinek szemére, hogy a szaporítható és a nem szaporítható javak közt az értékbecslés szempontjából fennálló különbséget elhanyagolják. Ennek a

¹⁾ »Wenn mir die Werke Goethes entgehen, so kann ich mir sofort um 30 (ez a példában Goethe munkáinak az ára) Ersatz schaffen, und ich bin von der Verfügung über dieselben nicht mit dem Bedürfnisse abhängig, das Goethes Werke befriedigen, sondern mit jenem, das ich sonst mit den 30 des Wertmasses befriedigt haben würde. Entgeht mir dagegen das *einzig und unersetzliche* Exemplar das Werke des andesen Dichters, so muss ich auf die Befriedigung des Bedürfnisses verzichten, dass ich mit diesem Exemplar befriedigt habe.« (*Zuckerkanndl*: Theorie des Preises 333—334. old.)

következménye volt azután, hogy a határhaszonelmélet hívei nagyobb figyelemmel fordultak a megkülönböztetés felé és a szaporítható javak értékbecslésére vonatkozólag már korábbi okoskodásaik folyamán is itt-ott érintett, de még eléggé ki nem fejtett és tisztázott elveiket határozottabb alakba öltöztették.

A javaknak újból való megszerzése kétféleképp történhetik: vagy csere, vagy pedig termelés útján; ehhez képest az újból megszerzhető javakra vonatkozóan önkéntelenül, két részre oszlik a szerint amint a javaknak csere, vagy pedig termelés útján való megszerzéséről van szó.

Foglalkozunk az első esettel behatóbban.

A határhaszonelmélet amaz alaptétele, hogy a gazdasági javak bármely részmenyiségének az elveszése valamely szükségletkielégítés lehetőségének a megszűnését vonja maga után, minden körülmények közt fennáll. Csak az a kérdés, hogy egy bizonyos jószág, vagy jószágrész elenyésztésének mily szükségletkielégítéséről való lemondás a következménye? Ha a kérdéses jószág vagy éppen nem, vagy pedig az adott körülmények közt újból meg nem szerezhető, akkor, amint fentebb láttuk, különbség teendő a között, hogy egy egyetlen példányról vagy pedig egy egész készletről van-e szó? Ha csak egyetlen példányom van, úgy természetesen az ennek megfelelő haszonról kell lemondanom, míg ha egy egész készletnek csak egy vagy több részmenyisége veszett el, nem kell az illető elveszett részmenyiségek saját hasznáról lemondani, hanem csak a készlet határhasznáról. A legtöbb esetben azonban csere útján a kérdéses jószágkészlet egy újabb példányát megszerezhetem; ennél fogva nem vagyok kénytelen a jószágrész elenyésztése folytán a kérdéses jószágkészlettel eszközölni kívánt szükséglet kielégítésről önkéntelenül lemondani, úgy, hogy ez esetben a kérdéses jószágrésztől nem annak a határhasznára, (vagyis az ennek megfelelő szükséglet kielégítése) függ, hanem egy másik jószágnak a határhasznára, t. i. azé, a melyet hajlandó vagyok az elveszett jószágrész újból való megszerzéséért feláldozni.

Itt ugyanis ugyanaz a folyamat megy végbe, mely megakadályozza, hogy minden egyes jószágrésztől annyira függjünk, mint amennyi az egyes részek saját hasznának megfelel. A mint az egy fajta készlet részének az elveszése csak a legkevésbébb intenzív szükségleteink kielégítését fenyegeti, ép úgy a különböző fajta készleteknél is a csere útján megszerezhető jószágrész elveszése folytán a szükséglet-kielégítésben beállott veszteséget oda töljük, a hol a legkevésbébb érint és ennek a következménye azután az, hogy valamint az újból meg nem szerezhető készleteknél nem az egyes részek saját hasznára, hanem a készlet határhasznára határozza meg az értéket, úgy a csere útján megszerezhető javaknál nem is a saját határhaszon,

hanem *egy idegen, a cserébe adandó jószág* (a megszerzési költség) határhaszna dönti el, hogy mily jelentőséget tulajdonitunk azoknak. Az így felállított tétel azonban kiegészítésre szorul. A csere útján pótolható javak értékét csakis az esetben határozza meg az árnak megfelelő jószág határhaszna, ha ez kisebb, mint az elveszett jószág saját határhaszna, mert az esetben, ha az elveszett jószág határhaszna a kisebb, nem is fogunk a jószágnak az ily áron való újból megszerzésére gondolni.

A csere útján újból megszerezhető javakra nézve felállított eme törvény kiegészítése nagyon fontos, mert ha az ár a beszerezni kívánt jószág saját határhasznán túl emelkedik, cserére többé hajlandók nem leszünk és így ilyenkor a kérdéses jószág értékét ismét saját határhaszna és nem az ár jószágé fogja meghatározni, minthogy mostan már gazdaságosabb az illető jószággal kielégithető szükséglet kielégítéséről lemondani, mint a jószágot újból megszerezni.

A határhaszonelmélet híveinek a munkáiban ez mindig legalább is érintve van. Már *Böhm-Bawerk*¹⁾ és utána *Wieser*²⁾ is egészen határozottan felismerték azt, hogy a csere útján megszerezhető javakat csak addig becsüljük az érték cserébe adandó jószág határhaszna szerint, míg ez kisebb, mint a szóban forgó jószág saját határhaszna. *Böhm-Bawerk* ugyanis felhívja a figyelmet arra, hogy amíg a gazdag ember téli kabátját az annak újból való megszerzése alkalmából cserébe adandó jószág határhaszna szerint becsüli, addig a szegény ember, ki nincs abban a helyzetben, hogy a téli kabát elveszése esetén újat szerezhetne be magának, nem a cserébe adandó jószág, hanem magának a téli kabát határhasznának megfelelő jelentőséget tulajdonit eme fontos ruhadarabjának. *Wieser* ugyane példára hivatkozva, szintén figyelmet fordít eme körülményre. — *Böhm-Bawerk* e jelenséget már egész világosan látta, míg *Wieser* előadásában még nincsen az kellő világításba helyezve; utóbbi ugyanis bizonyos kivételességet lát benne, midőn e példát annak a bebizonyítására használja, hogy számos esetben csereérték szerint becsülünk olyan jószágokat is, melyek eladására egyáltalán nem gondolunk. Mintha a fent kifejtettek szerint nem volna szabály az, hogy a csere útján újból megszerezhető javaknál a cserébe adandó jószág határhaszna, tehát egy subjectiv csereérték döntő rendszeren becsülésünkre nézve.

Látjuk tehát, hogy a csere útján újból megszerezhető jószágokra nézve fentebb előadott törvény és kivált annak szükséges kibővítése

¹⁾ Jahrbücher für Nation. Ök. und Statistik, Neue Folge XIII. köt. 39. old.

²⁾ Der natürliche Werth. 47. oldal. *Wieser* első munkájában ugyanis e jelenségről nem tesz említést, sőt kimondja »dass der Grenznutzen immer der Nutzsphäre derselben Gütergattung angehören muss.« (Über Ursprung des Werthes 128. oldal.)

alaposabban kifejtve csak újabban lett, bár az írók kezdettől fogva mintegy ösztönszerűen érezték ennek a szükségét. A csere útján újból megszerezhető javak törvényének fenti egységes voltában és terjedelmében való kifejtése főképp *Philippovich* érdeme.

A most előadott elvekkel a határhaszonelméletnek az az alap-gondolata, hogy a gazdaságon még megengedett legkisebb haszon határozza meg mindig a javak értékét, teljes kifejtést nyert. Most már nemcsak az van tisztázva, hogy a jószágok értéküket általában nem a saját, hanem egy idegen haszontól, a határhaszontól nyerik, hanem az is, hogy a jószágkészlet saját határhaszna csakis akkor döntő az értékre nézve, ha a jószággal elérhető, gazdaságilag megengedett legkisebb haszonnak felel meg, mert különben (ha tudniillik a jószág kisebb határhaszon feláldozása útján újból megszerezhető), nem a jószágkészlet saját határhaszna, hanem egy idegen határhaszon, tudniillik ama jószágkészleté a döntő, melyet az újból megszerzés végett fel kell áldozni.

E tételt rövidítve úgy fejezték ki, hogy a jószágok határhaszna egyenlő az árral. (*L. Casselnál*: Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, XXV. évfolyam 415. oldal.) Ez a szövegezés, eltekintve attól, hogy oly rövidítés, mely a fentiekben kifejtett szabály leglényegesebb vonásait (csak csere útján könnyen szereshető javakra vonatkozását, ama feltételét, hogy a jószág saját határhaszna kisebb, továbbá azt, hogy melyik határhaszon egyenlő az árral) elhagyja, tévessége mellett veszedelmes is, mert igen könnyen félreértésekre vezethet és vezetett is tényleg.

Igy *Casselt* a szóban forgó szövegezés tévútra vezette, mert ennek a szövegezésnek az elfogadása által a fentiekben előadott tant úgy fogta fel, mintha a határhaszonelmélet ezzel azt tanítaná, hogy a jószág saját határhaszna mindig egyenlő a jószág árával. A »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaftba¹⁾ az árról irt cikkében ugyanis megtámadja azt a tant, hogy a csere útján megszerezhető javak határhaszna az árjózágnak tulajdonított határhaszonnak felel meg. Abból indul ki, hogy ő 30 M-ért havonkint kap egy szobát, de azért 100 M-t is szívesen adna, ha a szobák ára ennyire emelkednék; szerinte ennek a szobának a határhaszna rája nézve nem 30 M., hanem 100 M. volna. *Casselt* a tétel fenti hibás szövegezése vezette félre.

Először ugyanis úgy tünteti fel a dolgot, mintha az elmélet szerint minden jószág határhasznát annak az ára határozná meg és ezzel már magát a tételt elferdíti, mert, mint a fentiekből kitűnik, ezt a határhaszonelmélet nem is állítja. Az árjószág határhaszna csakis

¹⁾ XXV. évfolyam 415—420. oldal.

akkor döntő az értékre nézve, ha a jószág csere útján könnyen megszerezhető. Másodszor abban téved, hogy azt hiszi, hogy a határhaszonelmélet írói az illető jószág *saját* határhasznát tartják az árral egyenlőnek, holott azok ezt korántsem állítják. A határhaszonelmélet azt nem tanítja, hogy a felhozott esetben a szoba határhaszna 30 M volna, hanem teljesen egyetért abban a kiváló svéd tudóssal, hogy a jelen esetben a szoba határhaszna igenis 100 M. Csak azt felejtí el *Cassel*, hogy a határhaszonelmélet szerint a jelen esetben nem a jószág saját határhaszna határozza meg az értéket, mert a jószágot kisebb haszon feláldozásával is megszerezhetem. Ezt pedig *Cassel*-nak is be kell látnia, mert a míg a szobák ára 30 M lesz, addig tényleges számításaiban nem fogja a szobát 6 sem 100 M-ra becsülni, hanem az árnak megfelelőleg csak 30 M-ra. Ennélfogva teljesen áll az a törvény, hogy ha az árjószág határhaszna kisebb, mint a megszerezni kívánt jószágé, akkor az ár határhaszna döntő az értékre nézve.

Az eddigiekben az árat ismeretesnek tételeztük fel és ezzel a feltevésünkkel nem tettünk egyebet, mint hogy alkalmazkodtunk a mai gazdasági életviszonyainkhoz, mert tényleg a legtöbb esetben a jószágoknak van többé-kevésbé meghatározott árak és ezek az árak többé-kevésbé ismeretesek előttünk. Daczára annak, hogy az árak léte és azok ismerése a mai gazdasági élettől elválaszthatlan, mégis joggal lehet kérdezni: szabad-e az értékelméletnek az árat már valami meglevőnek feltételezni. Nem keveredik-e ezzel circulus vitiosusba az által, hogy az értéket az árból, az árat pedig az értékből magyarázza.

Kétségkívül végzetes hibát követett volna el a határhaszonelmélet, ha azzal beérné, hogy az értéket az árból magyarázza. Ezt azonban nem teszi, mert hiszen maguknak az áraknak a keletkezését is megmagyarázza, utalván arra, hogy mielőtt egy jószágnak az ára megalakult volna, az értékítéletek keletkezésénél az illető jószág saját határhaszna volt a döntő. Az árak ily értékítéletekből keletkeztek. Az idegen határhaszon (a megszerzési költségé) csakis akkor irányítja az értéket, ha az ár a határhaszon törvénye szerint már megalakult. A határhaszonelmélet egészen tisztában van avval, hogy a megszerzési költség határhaszna szerinti becslés egy másodrendű becslés, mely a jószág saját határhasznán alapuló becslésekből nőtt ki. A munkamegosztás, a csere és pénz kifejlődése a gazdasági viszonyokat szövevényesebbé változtatták és a gazdasági élet emez összefüggésével számol a határhaszonelmélet, a midőn a csere útján megszerezhető javakra nézve a megszerzési költség határhasznát tartja irányadónak, természetesen csak az e törvényre nézve fent kifejtett feltételek alatt.

Ha tehát a határhaszonelmélet mai állását a csere útján újból megszerezhető jószágokra nézve egész tisztán magunk elé akarjuk állítani, akkor erősen ki kell emelnünk (mit az elmélet írói eddig gyakran elmulasztottak), hogy az elmélet szempontjából a csere útján pótolható javaknál különbség teendő a között, vajjon 1. azok ára még nem képződött és az egyes gazdasági alanyok előtt nem ismeretes; 2. vagy pedig az ár máris megalakult és ismeretessé vált. Mert a fent kifejtettekből kitűnik, hogy csakis az utóbbi esetben lehet arról szó, hogy az érték a megszerzési költség határhaszna szerint alakul.

Ha a határhaszonelmélet írói a most előadott megkülönböztetésre és a fentiek kifejtésére kezdettől fogva nagyobb súlyt helyeztek volna, akkor *Zuckerkanndl* sohasem vethette volna *Böhm-Bawerk* szemére, hogy ő az értéket az árból és az árat az értékből magyarázza.

V. FEJEZET.

A határhaszonelmélet és a termelési költségek törvénye.

Térjünk most már át arra az esetre, a midőn a javaknak az újból való megszerzése nem csere, hanem termelés útján történik. Az előttünk álló feladat megoldása a fentiek után nem nehéz. Az okoskodás egészen hasonló az előbbieken előadottakhoz. Minthogy a jószág újból megszerezhető és így elveszése esetén nem kell okvetlenül lemondanunk a vele kielégíteni szándékolt szükséglet kielégítéséről, a vizsgálat alá vett esetben sem a jószág saját határhaszna, hanem egy idegen határhaszon lesz az értékre nézve döntő és pedig az, melyet az újból termelés esetén fel kell áldoznunk. Ha valamely elveszett jószág helyett egy új példányt akarunk előállítani, az ennek megfelelő termelési javak készletének egy részét kell feláldoznunk és így az illető fogyasztási jószág értéke a termelési jószág valamely egységétől függő határhaszon szerint fog alakulni. Csak az a kérdés, hogy a termelési jószág melyik egysége lesz itt irányadó. Erre könnyű felelnünk, mert amint tudjuk, mindig a legkisebb hasznonról mondunk le; ehhez képest tehát itt is a termelési jószágnak azt az egységét fogjuk az újból termelés céljaira feláldozni, mely a legkevesebb hasznot nyújtotta volna, t. i. azt, melyet a legkevesebb haszonnal járó fogyasztási jószág előállítására használtunk volna. Más szóval, ha valamely termelés útján megszerezhető jószág egy egysége elvész, akkor a megfelelő termelési jószágnak a legkevesebb hasznot nyújtó felhasználásáról kell lemondanunk, tehát ez függ tulajdonképen a szóban forgó termelés útján pótolható jószágtól. — Amint azonban tudjuk, a kérdéses termelési jószágrész értéke nem végső elem, hanem ismét csak egy fogyasztási jószágtól, t. i. attól függ, mely a szóban forgó termelési jószágból előállítható termékek között a legkisebb hasznot nyújtja. Ehhez képest a termelés útján újból megszerezhető javak értéke végső sorban a megfelelő termelési jószágból előállítható és a legkisebb hasznot nyújtó termék határhasznától függ.

Látjuk tehát, hogy a termelés bizonyos kapcsolatot létesít az egyes termelési jószág-complexumokból előállítható fogyasztási javak

közt, vagyis — *Wieser* kifejezésével élve — a termelési rokonságba tartozó javak közt. (A különben egymástól értékük tekintetében nem függő javak értéke a termelési rokonság által közös alapot nyer, egymással összefüggésbe jut. A termelési rokonság alapját képező felsőbb rendű jószágból előállítható legkisebb hasznot nyújtó fogyasztási jószág határhaszna döntő a termelési rokonságba tartozó összes fogyasztási javak értékére nézve, és pedig egyszerűen azért, mert a termelési rokonságba tartozó javak valamelyikének elveszése esetén csakis a legkisebb hasznot nyújtó fogyasztási jószág által kielégíteni szándékolt szükséglet van veszélyeztetve, mert az újból termelés céljaira feláldozandó termelési jószág egységeket ettől a felhasználástól fogjuk elvonni. Így tehát a termelési rokonságba tartozó jószágok értékét egy közös határhaszon dönti el és ezért az egy termelési rokonságba tartozó jószágoknak egyenlő értéket tulajdonítunk.) Erre a határhaszonelmélet nagy súlyt helyez és ezt az osztrák iskola írói ismételtten hangsúlyozzák. Természetesen nem kell ezt úgy felfognunk, hogy a termelési rokonságba tartozó javak értéke mindig teljesen egyenlő; hiszen a gazdasági törvények nem hatnak matematikai pontossággal.

Az előadottakból látjuk, hogy a termelés útján pótolható javak értékbecslése a határhaszonelmélet szerint meglehetősen szövevényes folyamat eredménye. Mielőtt az újból való előállítás lehetőségére gondolnánk, az összes fogyasztási javakat saját határhasznuk szerint becsüljük; így tehát minden jószágnak, a termelési javaknak az értékét is az első rendű javak határhaszna irányítja. Minthogy azonban a termelés a termelési jószágok feláldozásával jár, ezek értéke pedig csak a belőlük előállítható legkisebb hasznú jószág határhasznának felel meg, a többi használati jószág is csak ezt az értéket nyeri. Így azután az előbbi értékbecslésünket, mely a jószág saját határhasznára volt alapítva, mintegy kiigazítjuk, helyesbítjük a termelési javak közbenjárása folytán. Az értékbecslés tehát — amint *Wieser* kifejezi — körforgást végez; a fogyasztási javaktól kiindulva a termelési javak értéke képződik, mely azután a termelési rokonságba tartozó jószágok értékét, ismét ezekre visszahatva, a legkisebb határhasznú termék értékéhez képest módosítja. A termelési költségek e folyamatban csupán a közvetítő szerepét játsszák, mert az érték mindig elsőrendű javakból indul ki.

Látjuk tehát, hogy a határhaszonelmélet a termelés útján újból megszerezhető javak értékének megmagyarázásánál két törvényt vesz igénybe: a költségtörvényt és a termelési javak határhasznának törvényét. A termelési költségek törvénye az elmélet szerint tulajdonképp csupán a nivellálás feladatát végzi; meghatározza, hogy az egy termelési rokonságba tartozó javak értéke egyenlő magasság felé törekszik.

Azt azonban, hogy mily magasság felé, a termelési költségek törvénye meg nem magyarázza, mert ehhez a termelési javak értékét kell ismernünk. A költségtörvényből csak az következik, hogy soha sem szabad olyan jószágot előállítanunk, melynek a határhaszna kisebb mint a termelésnél felhasznált felsőbbrendű javaké, mert ezzel a gazdaságosság elvével ellenkezésbe jönnénk. Azt azonban, hogy milyen nagy az a határhaszon, melynél alacsonyabban nem szabad előállítanunk, a termelési javak értékalakulásánál irányadó törvények határozzák meg.

A termelési költségek törvényét az elmélet éppen nem tagadja; csak nem fogadja el végleges magyarázatnak. Valamint a csere útján pótolható javak értéke nem magyarázható meg végleg azzal, hogy egyszerűen az árra utalunk, éppen úgy a termelés útján megszereshető javak értékét sem lehet a termelési költségekre való hivatkozással kielégítően megmagyarázni, mert a termelési költségeket képező javak értéke is magyarázatot kíván. Ha újból a termelési költségek előállítására hivatkoznánk, circulus vitiosusba kerülnénk, minthogy így a végtelenig megújíthatnók kérdésünket anélkül, hogy végleges feleletet kapnánk. A termelési költségek értékét megmagyarázni csakis a termelési javak határhasznára nézve felállított törvény segítségül vételével lehetséges, és így a határhaszonelmélet szerint a költségtörvényt — ha az idevágó jelenségek végleges magyarázatát akarjuk nyerni — ezzel meg kell toldani.

Az elmélet különben itt is élesen elválasztja a tudós feladatát attól a feladattól, mely előtt a gyakorlati gazda áll, a midőn valamely jószág értékét meg akarja határozni. A tudós a jelenség teljes magyarázatát kívánja adni és így a végső okokat kell kutatnia. Ezért nem érheti be a termelési költségekre való utalással, hanem a termelési javak értékének képződését is vizsgálnia kell. Csak így hatolhat az értékképződés gyökeréig.

Egészen másképp áll a dolog a gyakorlati gazdánál. Ő nem az értéktüneteménynek megmagyarázására, hanem csakis az érték helyes megítélésére törekszik, hogy minden jószágot értékének megfelelően leggazdaságosabban használhasson fel. A gyakorlati gazda épp ezért teljesen beérheti azzal, hogy a jószágokat termelési költségük szerint becsüli, és ezzel az elmélet írój szerint tényleg be is szokta érni, épp úgy, mint a csere útján megszereshető javak értékét az ár alapján határozza meg, és azzal, hogy az ár minek alapján képződött, nem törődik.

Hogy a gyakorlati életben minden egyes értékítéletünk felállításánál nem kell az értékbecslésnek fent leirt egész folyamatát minden egyes esetben teljesen elvégeznünk, hanem egyszerűen a termelési költségek szerint becsülhetjük a termelés útján pótolható javakat,

két tényező teszi lehetségessé. Mindenekelőtt emlékezetünk, melyben az egyszer alkotott értékítéletek nyomot hagynak és többszöri ismétlés után fölöslegessé teszik az egész folyamat mindenkori elvégzését. Későbbi értékítéleteinknél mindig segítségül hívjuk az előbbieket. Másodszor az a körülmény, hogy idővel a termelési javak értékére nézve előbbi korszakokból már kész ítéletek állnak rendelkezésünkre. Ez ítéletek (a fejezet elején) a fent előadott elvek szerint keletkeztek ugyan, de gyakorlati céljaink közben azoknak az eredetével többé nem törődünk.

Látjuk tehát, hogy a határhaszonelmélet igen nagy súlyt helyez az értékelmélet terén az értékítéletek fejlődésében mutatkozó szerves összefüggésre. A gazdasági életben folytonosan újból és újból hozott értékítéletek nem vesznek el nyomtalanul, hanem egyre befolyásolják az azután következőket és így már mintegy örökbe kapjuk ősainktől az értékítéletek nagyszámú csoportját, melyek megannyi, a dolgok legözélszerűbb felhasználására tanító utasítást foglalnak magukban.¹⁾

Különben abban, hogy a gyakorlat emberei egyszerűen a termelési költségek alapján bécsülik a jószágokat, nem éppen csekély része van a munkamegosztásnak. A mint t. i. az egyes termékek előállításának egyes folyamatai egyre több és több termelő önálló foglalkozásává válnak, minden egyes termelő már csak a maga termékének előállításához szükséges jószágoknak (termelési költség) és előállított termékének értékével törődik. Az értékképződés folyamatai így egyre több és több termelő közvetítésével keletkeznek és mindig nehezebben lesznek áttekinthetők.

A most előadottakból kitűnik, hogy a határhaszonelmélet korántsem állítja azt, hogy a gyakorlati életben is minden egyes esetben egész gyökeréig, a termelési rokonságba tartozó javak értékét meghatározó határhaszonig kísérvük az értékképződés szövevényes folyamatát. *Dietze*-nek tehát nincs igaza, a mikor ezzel vádolja az elméletet. Tévedése a határhaszonelmélet íróitól, kivált *Böhm-Bawerk*-től erősen hangoztatott ama megkülönböztetés figyelmen kívül hagyásán alapszik, melyet az elmélet a tudós és gyakorlati gazda közt tesz.

Az eddig előadottak után nem csodálkozhatunk azon, hogy a

¹⁾ Igen szépen mondja *Wieser*: »Die Kenntniss der Werthgrösse der Güter, wie man sie in jeder Wirthschaft von früher her hat, ist selbst eines der werthvollsten Besitztümmer. Sie ist fast so werthvoll, wie der Besitz der Güter selbst, weil sie der Schlüssel zu deren Gebrauche ist. . . Verlöre ein Volk diese Kenntniss, so wäre dies ein grosses wirtschaftliches Unglück, da eine kaum berechenbare Zeit mit kaum berechenbaren Irrthümern und Verlusten vergehen müsste, bis man die Güterbeziehungen wieder beherrschte, deren Ausdruck vorher durch den Werth zifferhell für jedes einzelne Gut gegeben war.« (Der natürliche Werth 207. oldal.)

határhaszonelmélet megalapítói részéről a költségtörvényre vonatkozólag hirdetett tanok ellen a klasszikus értékelmélet hívei háborút hirdettek. Leghevesebben *Dietzel* támadta meg a költségtörvény új magyarázatát. A vita, mely a híres bonni tudós és *Böhm-Bawerk* között lefolyt, melybe azonban később mások is beleszóltak, első sorban ama kérdés körül forgott, hogy a fogyasztási javak haszna, avagy azok költsége határozza-e meg végső sorban az értéket. A mint tudjuk, a határhaszonelmélet szerint az előbbi, a régi értékelmélet szerint az utóbbi az értékképződés végső eleme. A vita lefolyása terjedelmes és igen heves volt; legfőbb eredményeként az tűnt ki, hogy a költségtörvény régi és új magyarázata közti ellentét nemcsak a termelési költségek törvényének a működési módjára és a működés terjedelmére szorítkozik, hanem éppen a termelési költségek lényegére vonatkozó alapkérdésekben rejlik. Az ezekre vonatkozó vita a következő fejezetben fog bennünket behatóan foglalkoztatni és így most e küzdelem lefolyásának közelebbi elemzését mellőzve rátérhetünk annak a hatásnak a fejtegetésére, melyet a határhaszonelmélet a költségtörvénynek tulajdonít.

E tekintetben a határhaszonelmélet a klasszikus értékelmélettel abban teljesen egyetért, hogy a költségtörvény a termelés szabályozásában igen fontos feladatot teljesít. E hatás lényege, hogy a költségtörvény nem engedi meg a termelés valamely ágában a jószágok oly nagy mennyiségének az előállítását, melynek a határhaszna a termelési rokonság termékeire nézve irányadó határhaszon alatt marad, mert ez esetben nagyobb haszonról mondanánk le egy kisebb haszon kedvéért. A termelés a termelési rokonsághoz tartozó egyes termelési ágakban csakis addig gazdaságos, a míg az azokban elért határhaszon az egész termelési rokonság termékeire nézve döntő határhaszonnal egyenlő. A mint valamelyik előállítási ágban oly nagy jószágmennyiséget termelnek, hogy az illető ágban a jószágok határhaszna az irányadó határhaszon alá süllyed, a termelés többé nem gazdaságos, mert a felhasznált termelési jószágok a termelés folyamata által, a helyett, hogy értékfokozásban részesültek volna, inkább értékcsökkenést szenvedtek. Ilyenkor tehát a termelés veszteséggel jár, minek természetes következménye az, hogy az illető termelési ágban a vállalkozók a termelés megszorítására igyekezzenek.

Magától értetődik, hogy ez sokszor csakis hosszú idő után sikerül; a mint tudjuk, a termelési irányváltoztatásoknak főakadálya a termelési ágban alkalmazott álló tőke túlnyomó volta és e mellett egyéb körülmények is. De hosszabb időközöket véve alapul, e hatás beáll.

Abban az esetben, ha a szükségesnél kevesebb jószágot állítottak elő valamelyik termelési ágban, a határhaszon ebben a termelési

ágban sokszor tetemesen az irányadó haszon fölé emelkedik. Mint-hogy ilyenkor az illető jószág előállítása nagy nyereséggel jár, csak-hamar többen fordulnak a kérdéses termelési ág felé. Így azután idővel az előállított termékek oly mennyiségben lesznek, hogy azok határhaszna az egész termelési rokonságra nézve döntő határhaszonhoz közeledik.

Ezek után könnyen azt a benyomást nyerjük, hogy a határhaszonelmélet tanítása szerint a költségtörvény befolyása folytán a termelési javak adott készletét (nyersanyagok, munka stb.) a termelési rokonságba tartozó egyes termelési ágak közt úgy osztjuk fel, hogy minden termelési ágban egyenlő határhasznot érjünk el. E szerint az egyes termelési ágakban előállított javak saját határhaszna egybeesnék az egész termelési rokonságra nézve irányadó határhaszonnal.

Ily irányzat tényleg észlelhető is, ép úgy, mint a hogy a fogyasztást is úgy irányítjuk, hogy az egyes szükségleteket illetőleg hasznló határhasznot érjünk el. A jelenség oka az, hogy az egyes termelési, illetőleg fogyasztási ágak nincsenek egymástól teljesen elszigetelve; a gazdálkodó egyénnek leggyakrabban módjában áll meghatározni, hogy egy-egy termelési jószágot a termelési rokonságba tartozó termelési ágak melyikében alkalmazza; midőn pedig természetesen a legjövedelmezőbbben igyekszik az illető jószágrészeket felhasználni, azt úgy érheti el, ha nagyjában egyenlő határhaszon elérésére törekszik a különböző termelési ágakban. Ha p. o. tíz példány áll rendelkezésre és az *A*) termelési ágban 5 példány 20-as határhasznot nyújt, 6 példány már csak 19-est; a *B*) termelési ágban 4 példány nyújt 20-as határhasznot, egy ötödik pedig csak 19-est; a *C*) termelési ágban pedig egy példány 20-as határhasznot nyújt, egy második pedig csak 19-est, akkor a készletet senki sem fogja a három termelési ág között oly módon megosztani, hogy a 10 példányból kilenczet vagy nyolczet alkalmaz az *A*) termelési ágban; az *A*) termelési ágban öt, a *B*)-ben négy és a *C*)-ben egy példányt fog minden jó gazda felhasználni, minthogy így éri el a legnagyobb hasznot. A fogyasztás tekintetében ugyanugy áll a dolog. Arról van tulajdonkép szó, hogy a rendelkezésre álló mennyiség alapján keresztmetszetet végezzünk szükségleteink különböző telítési fokain keresztül, amidőn a különböző termelési és fogyasztási ágakra nézve nagyjában egyenlő határhasznot nyerünk.

A most jelzett irányzat azonban nem érvényesülhet teljesen. Tényleg elég gyakran előfordul, hogy a termelést egyes termelési ágakban már akkor félbenhagyjuk, a mikor az illető termelési ágban előállított jószágok határhaszna még tetemesen az egész termelési rokonság értékére nézve döntő határhaszon felett van. Ennek az oka a szükségletek tagozódásának sajátjaiban keresendő. Nem minden

szükségletnél vannak ugyanis a skála összes fokozatai képviselve, hanem néha tetemes ugrások is észlelhetők.¹⁾ Igen gyakori eset az, hogy valamely termelési ágban a második, illetőleg harmadik, negyedik stb. egység nem egy, kettő stb. fokkal kisebb határhaszonnal bír, mint az előbbi egység, hanem tetemesen kisebb határhaszonnal. Ha p. o. a határhasznot, melyet egy kerékpár valakinek nyújt, 100-al jelöljük, akkor bizonyos, hogy egy második kerékpár határhaszna ugyanarra az egyénre nézve nem 99, hanem talán csak 3, 1 vagy pedig épen zérus lesz. Ehhez képest az első rendű javak előállításához szükséges jószágkészletet nem úgy osztjuk szét az egyes termelési ágak közt, hogy minden termelési ágbau egészen egyenlő határhaszonnal bíró javak állittassanak elő; ez nem is lehetséges, mert a mint láttuk, számos szükségletnél a szükségletek skálájának több foka hiányzik. Ha p. o. abból a jószágból, mely az X szükségletnek a kielégítésére szolgál, mondjuk G jószágból többet állítok elő, mint a mennyinek a határhaszna 6, akkor az illető jószágok határhaszna nem 5 lesz, hanem ennél jóval kisebb, t. i. csak 3. Ennél fogva ha a bizonyos fajta termelési javakból rendelkezésünkre álló jószágkészlet azt megengedi, hogy a termelést az összes termelési ágakban az 5-ös határhaszonig folytathassuk, a G jószágnál mégis már a 6-os határhaszonnal meg kell állapodnunk, mert a mint ezen túl folytatjuk a termelést, a határhaszon ebben a termelési ágban csak 3 lesz, és így az előállításra fordított termelési javak felhasználása annyiban veszteséget jelent, a mennyiben egy másik termelési ágban feldolgozva ugyane termelési javak 5-ös határhasznot nyújtottak volna. Ennél fogva a költségtörvény hatása a termelés szabályozásánál nem abban áll, hogy minden termelési ágban egészen egy és ugyanazon határhaszonig terjesztjük ki a termelést, hanem abban, hogy mig valamely jószág bármelyik termelési ágban magasabb határhasznot képes elérni, addig azt nem fordítjuk oly termék előállítására, melynek határhaszna kisebb.

Macvane kétségbe vonja, hogy a termelési költségek törvénye útján a határhaszon volna a fenti jelenségek előidézője, mert nézete szerint a határhaszonra való tekintet csakis addig szabályozhatja az egyes jószágoknak a különböző termelési ágak közt való szétosztását, a mig csereforgalom nem keletkezett. A mint ugyanis már nem termel mindenki maga számára, hanem a munkamegosztás és ezzel a

¹⁾ Igen világosan formulázta e megfigyelést Wieser következő szavaiban: »Gesetzt es liessen sich im Ganzen 100 Grade der Intensität des Begehrens unterscheiden, so wird man gewiss keine einzelne Scala finden, die genau alle 100 Grade zeigte, jede wird den einen oder den anderen, odär selbst viele Grade überspringen, ja man wird vielleicht keine Scala finden, die mit Regelmässigkeit z. B. immèr von 10 zu 10 Graden überspränge, sondern die einzelnen Scalen werden wohl alle irgendwie unregelmässigt gebildet sein.« (Der natürliche Werth, 10. oldal.)

csereforgalom nagyobb mérveket ölt, *Macvane* szerint az, hogy ki mit és mennyit termel, attól függ, hogy milyen jószágért képes az adott körülmények között a vállalkozó legmagasabb árat elérni, vagyis hogy a tőkék jelen felhasználása mellett a természeti törvények szerint és a termelési technika fejlettsége alapján mily termelési ágban várható a legjövödelmezőbb értékesítés. *Macvane* szerint tehát ez és nem a határhaszonnak a termelési költségek törvénye útján való hatása irányítja azt, hogy az egyes felsőbb rendű javakat a különböző termelési ágak közt mikép osztjuk meg.

E helyen nem kívánok *Macvane* emez álláspontjának bővebb elemzésével foglalkozni, és így annak a kimutatásával kell beérnem, hogy *Macvane* nem értette meg egészen e kérdés tekintetében a határhaszonelméletet. *Macvane* felfogása szerint ugyanis a határhaszon csupán az egyén saját gazdaságán belül irányíthatja a költségtörvény útján a felsőbb rendű javaknak az egyes termelési ágak közt való szétosztását. A határhaszonelmélet ellenben nem ezt tanítja; az osztrák iskola álláspontja szerint a költségtörvény útján nemcsak az egyes egyén gazdasága szempontjából irányítja a határhaszon a termelési javaknak az egyes termelési ágak közt való szétosztását, hanem az egész társadalomgazdaság szempontjából is. Nemcsak az függ a határhaszon és a termelési költségek törvényének kombinált hatásától, hogy az egyén mikép osztja meg a rendelkezésére álló felsőbb rendű javakat a különböző termelési ágak között, hanem az is, hogy az egész közgazdaságban mely termelési ágak felé fordul a tőke. A költségtörvény szabályozó hatása a közgazdaságban abban áll, hogy a tőke addig, míg valahol magasabb határhaszon elérésére nyílik kilátása, nem fog alacsonyabb határhaszonnal járó termelési ág felé fordulni.¹⁾

A termelési költségeknek a termelés irányzásában teljesített szerepe ennél fogva röviden abban áll, hogy a felsőbbrendű javak a

¹⁾ Azzal a kérdéssel, hogy a termelési technika fejlődésével a termelési költségek törvényének szabályozó hatása alatt a határhaszon általában sülyedő irányzatot követ-e, az osztrák írók nem foglalkoztak. A határhaszonelmélet amerikai képviselői közül *Patten* (*Theory of Dynamic Economics*, 69. oldal) igyekezett legelőször e kérdésre megfelelni. Ő azon a véleményen van, hogy a termelés tökéletesbülése szükségletkielégítésünk tekintetében jelentékeny differenciálódást von maga után; így azután annak dacára, hogy sokkal jelentékenyebb mennyiségeket juttathatunk az egyes termelési ágaknak, a szükségletekkel párhuzamosan megszaporodott termelési ágak mindegyikére mégis kevesebb jut és így a határhaszon az egyes termelési ágakban emelkedik. *Patten* emez eredménye az élet jelenségeivel aligha egyeztethető össze. Ép erre való tekintettel inkább oszthatjuk egy másik amerikai tudósnak, *Merriamnek* idevágó nézetét, mely számol ugyan a szükségletek rendkívüli differenciálódásával, de ezzel szemben utal arra, hogy a termelés növekedése a technika haladása következtében olyan jelentékeny, hogy végeredményben mégis a határhaszon sülyedő irányzatáról kell szólnunk. (V. ö. *Annals of the American Academy* III. kötet 486. oldal.)

leggazdaságosabb módon osztassanak szét az egyes termelési ágak között. A költségtörvény tehát voltaképen ugyanazt a szerepet játsza a termelés tekintetében, mint az érték a korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló készletek fogyasztásának irányzása által. Az egyik, mint a másik esetben a lényeg az, hogy a határhaszon törvénye a leggazdaságosabb felhasználásra, vagyis az egyes ágakban lehetőleg egyenlő határhaszon elérésére ösztönöz; míg azonban az adott készletek esetében az értékebecslés közvetlenül idézi elő ezt a hatást, addig a termelést illetően a költségtörvény csak a termelési rokonság közvetítése útján eredményezi a leggazdaságosabb felhasználást. A költségtörvény — természetesen az osztrák iskola által megállapított alakjában — kifejtett szerepe folytán a határhaszonelmélet legfontosabb tételei közt foglal helyet, mert a határhaszonelmélet azt az általános értéktörvény egyik legfontosabb megjelenési alakjának tekintette.¹⁾ Minthogy ugyanis a javak zömét az újból termelhető és folytonosan újból termelt jóságok teszik ki, az általános értéktörvény, a határhaszon törvénye leggyakrabban ebben az alakban jelenik meg. A javak értékének változása is legtöbb esetben a termelési költségek törvénye útján jut érvényre, mert legtöbbször abból származik, hogy a termelés technikájában, vagy a termelési javak mennyiségi viszonyaiban változás áll be.

Miután az előadottakból eléggé kitűnik, hogy a határhaszonelmélet a termelési költségek törvényének mily fontos szerepet szánt, úgy hiszem, nem mondhatjuk igazságosnak *Macvane* ama szemrehányását, hogy a határhaszonelmélet csak azért foglalkozott az elmélet szellemétől *Macvane* nézete szerint távol álló költségtörvénnyel, mert azt mellőzni nem lehetett és annak a határhaszonelmélettel való összehangzásba hozatala az elméletnek a terjedésére nézve igen fontos volt.²⁾ Tényleg, a mint láttuk, a határhaszonelmélet következetes kiépítése a költségtörvény előadott magyarázata nélkül el sem képzelhető.

Természetes, hogy a termelési költségek törvényének működésére vonatkozólag előadottak feltételezik, hogy a termelés folyamata nagy-

¹⁾ Das Kostengesetz ist das allgemeine Werthgesetz in einer besonderen, complicierten Fassung für einen besonderen complicierten Fall, wo die Zugehörigkeit von Gütern zu den gleichen Vorräthen nicht schon durch ihr äusseres Ansehen erkennbar, sondern erst durch die Zurückführung auf ihre productive Bildungselemente zu erschliessen ist. (Wieser: Der natürliche Werth 177. oldal.)

²⁾ *Macvane* egy helyen *Wiesernek* a költségtörvénnyel szemben elfoglalt álláspontjáról a következőket írja: »His sole interest in cost is limited to the obvious necessity of establishing a modus vivendi of some sort between it and marginal utility; and he seems to have too easily concluded that he had sufficiently dealt with cost, when he had devised a treatment which applies, with an appearance of logical consistency to the comparative costs of the various commodities to the employers.« (Annals of the American Academy, IV. kötet 359. oldal.)

jában ismert és rendes lefolyású legyen. Hiszen a termelés útján újból előállítható javakat az előállításukhoz szükséges javak határhaszna szerint csakis akkor becsülhetjük, ha a termeléshez szükséges javak értékét ismerjük és bizunk abban, hogy a szóban forgó jószágok a szokott módon ismét előállíthatók. A mint a termelési folyamatban változás áll be, számításaink nem következnek be, kétségé válik, vajjon a jószágot az eddigi módon újból megszerezhetjük-e, akkor igen természetesen nem is becsülhetjük azokat költségeik szerint, mert nem látván előre a termelés eredményét, nem is tudhatjuk, mely szükségletkielégítés, illetőleg határhaszonról való lemondás útján pótolhatjuk a kérdéses jószágot. Az ilyen termelési zavarok tehát — a mint azt könnyen beláthatjuk — azt eredményezik, hogy e zavarok tartama alatt másképp folyik le a termelés útján pótolható javak értékebecslése.

Milyen határhaszon lesz az ilyen esetben döntő? Ez a termelési zavarok minőségétől függ. Ha a termelés lehetősége egy időre teljesen megszűnik, akkor természetesen a jószág saját határhaszna fogja az értéket eldönteni, mert hiszen ilyenkor tulajdonképen nem szaporítható jószággá változik az illető termék arra az időre, míg az újból termelés nem lehetséges. Másképp áll a dolog, ha újból termelni lehet, de — bizonyos okoknál fogva — csak drágábban. Ez esetben sem lesz nehéz az értékre nézve irányadó határhasznot felfedeznünk. Csak azt kell ismét néznünk, mily szükségletet veszélyeztet az illető jószág elveszése. Természetesen azt, melyet a termelés céljára feláldozandó jószággal elégitettünk volna ki. Ilyenkor tehát attól a határhaszontól függ az érték, melylyel ez a feláldozandó jószág birt. Természetesen ez a határhaszon magasabb, mint az egész termelési rokonság értékére nézve irányadó határhaszon, és ez utóbbit annál inkább felülmulja, minél nehezebb az illető jószág újból előállítása, míg végre az előállítás lehetőségének teljes megszűnése esetén — a mint tudjuk — egészen a kérdéses jószág saját határhasznáig emelkedik az érték.

A termelési viszonyokban beállott zavarokon kívül a forgalom zavarai, vagy hirtelen változásai is befolyásolják a költségtörvény érvényesülését. Ha valamely áru után hirtelen rendkívüli kereslet támad, annak értéke gyakran szintén a termelési rokonságba tartozó javakra nézve irányadó legkisebb határhaszon fölé, sőt néha egészen a jószág saját határhasznáig emelkedhetik. Természetesen ennek az ellenkezője következik be akkor, ha a kérdéses jószágok iránti kereslet hirtelen, nagyon nagy mértékben csökken. Ilyenkor az érték a termelési rokonságba tartozó javak értékére nézve döntő határhaszon alá száll. Tehát ez az eset is kivétel az alól a törvény alól, hogy a termelési rokonságba tartozó összes javak értékét a termelési rokonságba tartozó legkisebb hasznú jószág határhaszna irányozza.

Miután most már tisztában vagyunk azzal az állásponttal, melyet a határhaszonelmélet a termelés útján újból megszerezhető javak értékére és a költség törvényre vonatkozólag elfogal, vessünk egy rövid pillantást mindarra, a mit az elmélet a szaporítható javak értékalakulására nézve ma tanít.¹⁾ A mint az elmondottakból kitünik, a határhaszonelmélet a szaporítható javak értékbecslésénél élesen megkülönbözteti: 1. az egyes jószágokra vonatkozó egyes értékítéletek keletkezését; és 2. a már létező ítéletek alapján való értéképződést. A legelső értékítéletek a jószág *saját* határhaszna alapján jönnek létre és így az egyes jószágokra vonatkozó értékítéletek végső alapja mindig a jószág saját határhasznában van. A gazdasági élet előrehaladottabb korában, midőn a csere virágzásnak indult és a termelés folyamatát is egyre jobban kiismerte az ember, az előbbi értékítéletek alapul vételével az értékbecslésnek egy új, mintegy másodlagos módja keletkezett: *az idegen jószágfajta határhasznán* alapuló értékbecslés. A jószágot tudniillik, minthogy újból megszerzésének körülményei most már mindinkább ismertté váltak, nem becsüljük annyira, mint a mily jelentőséget annak a jószágfajta saját határhaszna alapján kellene tulajdonitanunk, hanem kevesebbre, vagyis csak annyira, a mily jelentőség a jószág újból való megszerzése végett feláldozandó jószág határhasznának megfelel. Ha a jószágot csere útján szerezhetjük meg újból, az ár, ha termelés útján, a termelési költségek határhaszna dönti el értékét. Az ár szerint való becslés és a termelési költségek törvénye tehát a határhaszonelmélet szerint tulajdonkép egy és ugyanazon törvénynek, a *helyettesítő határhaszon* (Substitutions-Grenznutzen) szerint való értékbecslés törvényének két különböző megjelenési alakja. Épenséggel nem jogosult ennél fogva *Dietz*nek²⁾ a határhaszonelmélettel szemben emelt ama vádja, hogy az elmélet következetlen, minthogy a csere útján újból megszerezhető javak értékére nézve a megszerzési költségeket fogadja el döntőnek, míg a termelés útján pótolható javaknál vonakodik az előállítási költségeket az értékbecslés alapjául elfogadni. Ellenkezőleg. Az elmélet e tekintetben egészen következetesen van keresztülvive, és ez irányban már teljesen kiépültnek tekinthető.

Az, hogy a jószág saját határhaszna, vagy valamely helyettesítő határhaszon, és ezek közül melyik az irányadó, attól függ, hogy melyik a legkisebb. Ha valamely jószág³⁾ oly mennyiségben áll ren-

¹⁾ Kiváló érdemet *Philippovich* szerzett magának a szaporítható javakra vonatkozó elvek rendszerbe foglalása körül.

²⁾ *Jahrbücher für Nationalökon. und Statistik*, Neue Folge. XX. köt. 600—601. old.

³⁾ Az e fejezetben előadottaknál mindig szem előtt tartandó, hogy csakis szaporítható javakról szoltunk.

delkezésünkre, hogy a csere útján való megszerzésére fordítandó javak határhaszna és termelési költségeinek határhaszna a jószág saját határhasznánál magasabb, akkor a jószág saját határhaszna lesz döntő az értékre nézve, mert az illető jószág elenyésztével nem leszünk hajlandók újból való megszerzésére a szükséges áldozatot meghozni. A mint ellenben a jószág saját határhasznánál kisebb az árjózágnak, illetőleg az újból való termeléshez szükséges termelési javaknak tulajdonított határhaszon, akkor ezek közül az egyik és pedig ezek közül is a kisebbik lesz az értékre nézve döntő. Így tehát azt is képes megmagyarázni az elmélet, hogy mikor és miért fordulunk a csere, illetőleg a termelés útján való újból megszerzéshez.

VI. FEJEZET.

A termelési költségek elemzése és az e körül a határhaszon- elmélet és a munkaelmélet közt folyó eszmeharcz.

Amint az előbbi fejezetben láttuk, a régi értékelmélet hívei mindenekelőtt azért támadták meg a határhaszonelméletet, mert a termelési költségek törvényét nem akarta az értékképződés végleges magyarázatául elfogadni és nem helyezkedett arra az álláspontra, hogy a termelési költségek határozzák meg a fogyasztási javak értékét, hanem ellenkezőleg azt állította, hogy a fogyasztási javak jelentőségétől nyerik a felsőbbrendű javak, tehát a termelési költségek értéküket. Az eme kérdések körüli vita, a mint tudjuk, ahhoz a magyarázathoz fűződött, a melyet a határhaszonelmélet a termelési költség törvény működésének adott. Az e körül megindult vita folyamán természetesen egyre érezhetőbbé vált az a bizonytalanság, mely a termelési költségek lényegét illetőleg uralkodott és mind határozottabban kitünt, hogy a régi és új értékelmélet közti ellentét tulajdonkép abban gyökeredzik, hogy a termelési költségek fogalmát, melynek az értékképződés körül kezdettől fogva fontos szerep jutott, teljesen eltérő szempontból nézte a két elmélet. Ennek a felismerése kivált a vitába belépett amerikai és angol írók érdeme, kik a figyelmet első sorban a termelési költségek lényegének elemzése felé fordították. Ezzel a határhaszonelmélet és az értékelt első sorban a javak előállításához szükséges munkából magyarázó elmélet közti harc új stádiumba lépett; ezentúl már nem a költségtörvény működési módja, hanem a termelési költségek lényegének az elemzése áll a vita középpontjában.

A termelési költségek fogalma a közgazdasági elméletnek legkevésbé tisztázott fogalmai közé számítható. Az írók legnagyobb részének az érdeklődését a költségtörvénynek a működése és e működésnek értékszabályozó szerepe annyira igénybe vette, hogy a termelési költségek lényegének közelebbi és behatóbb vizsgálatáról megfeledkeztek. Ezért aztán a nagy bizonytalanság, mely e fogalom

tekintetében a régebbi irodalmat jellemzi. A classicus írók és az ezek nyomdokába lépő tudósok mind e bizonytalanság daczára nagyban és egészben megegyeztek abban, hogy a termelési költségek leglényegesebb részét a jóság előállításával járó fáradság képezi; ez utóbbi tan egyre határozottabb alakot öltvén, végre abban az eredményben állapodott meg, hogy a termelési költségek végelemzésben mind a munkával járó fáradságra vezethetők vissza és hogy végső sorban e fáradság az, mely úgy az érték forrása, mint pedig az egyes javak értékében észlelhető különbségek okozója. Kivált a socialista írók helyezkedtek feltétlenül ez álláspontra. Nagy költségek e szerint intenzív nagy fáradságot okozó, vagy hosszú ideig tartó munkát jelentenek, a termelési költségek csökkenése pedig egyértelmű azzal, hogy a javak előállításával járó fáradság csökkent.

A határhaszonelmélet írói a termelési költségek lényegével eleinte csak annyiban foglalkoztak, a mennyiben azt a költségtörvénynek elméletükkel való összhangzásba hozatala szükségessé tette. Hogy mennyire nem foglalkozott az osztrák iskola kezdetben a termelési költségek elemzésével mutatja p. o. *Wieser*-nek a költségekről adott meghatározása, mely így hangzik: »Unter den Kosten versteht man die Productivgüter, wenn sie den Werth der Producte zu bestimmen scheinen, und mit Rücksicht auf diese ihnen zugegedachte Wirkung.«¹⁾ Ugyanerről tanuskodik *Wieser*-nek második munkájában, a »Der Natürliche Werth«-ben foglalt következő definitiója: »Kosten sind Productivgüter, wenn dieselben bei einer einzelnen Widmung um ihrer anderweitigen Verwendbarkeit willen als Aufwand eingesetzt werden.«²⁾ *Böhm-Bawerk* valamivel bővebben határozza meg a termelési költségek fogalmát,³⁾ de első munkáiban az idevágó meghatározás csak mellékes megjegyzésként van odavetve. Mindamellet azonban, hogy a határhaszonelmélet kezdetben a termelési költségek lényegének bővebb bonczolásába nem bocsátkozott, abban, a mit a költségtörvény működéséről kezdettől fogva tanított, a termelési költségek lényegének felfogását illetőleg a kiindulási pontok már bentfoglaltatnak, úgyszintén az által, hogy az osztrák iskola hívei a termeléssel járó fáradságnak az értékre való befolyását hirdető tanok bírálatába bocsátkoztak, arra nézve, hogy mikép fog-

1) »Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes.« 158. oldal.

2) 168. oldal.

3) *Böhm-Bawerk* a határhaszonról írt első cikkében ekkép határozza meg a termelési költségeket: »Nun sind aber die Kosten nichts anderes, als der Inbegriff der Productivgüter von Werth der Arbeitsleistungen, Kapitalstücke, Vermögensnutzungen und dgl., die zur Herstellung eines Produktes aufgewendet werden mussten.« (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Neue Folge XIII. kötet 66. oldal.)

ják fel a termelési költségek lényegét, bizonyos útmutatások már régebbi munkáikban is találhatók. Mindenekelőtt az, hogy a költség-törvény érvényesülésének megmagyarázásánál a tulajdonképeni régebbi értelemben vett költség-törvény mellett a termelési javak értékének törvényét is alkalmazták, arra az eredményre vezetett, hogy a termelési költségek alatt a termelésnél felhasznált felsőbbrendű javak értékét, azaz azok határhasznát értse az elmélet. Ennélfogva az osztrák iskola már az által, hogy hogyan fogta fel a költség-törvény érvényesülését, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a termelési költségeket a felhasznált termelési javak értéke képezi. Ez szolgált kiindulási pontul az elméletnek később a termelési költségek bővebb magyarázatánál. E tétel mindenekelőtt azonban a munkára, mint a termelési költségek egyik elemére vonatkozólag az eddigi felfogástól egészen eltérő szempontokhoz vezetett.

A határhaszonelmélet írói ugyanis kezdettől fogva a termelési javak közé sorolták a munkát. A gazdasági élet fejlődésével egyrészt az emberek szükségletei, másrészt pedig a szükségletek kielégítésére szolgáló javak termelésének lehetőségei annyira megszorodnak, hogy a munka is gazdasági jószággá lesz; és pedig minél jobban növekszenek a szükségletek és minél több termelési lehetőség nyílik meg a tőke felhalmozódása által, annál inkább válik érezhetővé, hogy a munka is csak korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló és épen ezért értékkel bíró termelési jószág. A gazdasági fejlődés alacsony fokán, a midőn a vadászat és halászat képezik úgyszólván az egyedüli foglalkozási ágakat, igen könnyen képzelhető el, hogy a munka nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre, mint a mennyi e két termelési ágban alkalmazást találhat. Amint azonban sorra megnyílnak a szövevényesebb termelési folyamatok, mindig több és több munkára van szükség a megszorodott termelési ágak folytatására: egyúttal az emberi szükségletek is rendkívüli kiterjedést nyernek, ami természetesen ugyancsak a munka utáni keresletet növeli. Így azután a civilizatio fejlettebb fokán minden egyes munkamennyiségtől egy bizonyos haszon függ, ép úgy, a hogy a többi felső rendű jószág minden egysége is bizonyos hasznot képvisel.¹⁾ A termelési jószág

¹⁾ Igen világosan fejezik ki ezt p. o. *Sax* következő szavai: »Eine bestimmte Arbeit, welche eine andere ausschliesst, wird eben dadurch Ursache der Unlust, welche die Nichtbefriedigung jenes Bedürfnisses erzeugt, für das eben das entsprechende Gut wegen mangelnder Zeit und Kraft nicht hervorgebracht werden kann. Während jene Arbeit das eine Gut herstellt und dadurch zu einer Bedürfnissbefriedigung führt, folglich die hiemit verbundene Lust verursacht, ist dem Menschen zugleich die Unlust gegenwärtig, welche durch die Unmöglichkeit der Befriedigung eines anderen Bedürfnisses entsteht.« (Grundlegung der theoretischen Staatswirthschaft, 261—62. oldal.)

elveszése, vagy a munkamennyiség elvesztése, elpazarolása esetén erről a haszonról le kell mondanunk. Ha a naponkint a termelésre szánt időből egy órát elpocsékolunk vagy elveszünk, arról a haszonról le kell mondanunk, melyet ez idő alatti munkánkkal előállíthattunk volna. Valamint a gazdasági életben mindenütt, úgy itt is természetesen oda fogjuk e veszteséget tólni, a hol az a legkevésbé érzékenyen sújt; ha tehát egy órát a dolgozásra szánt időből valamely okból elvesztünk, akkor, ha az egyes órákban különböző értékkel bíró javakat állítunk elő, a hátralevő munkaidőt úgy fogjuk beosztani, hogy a legfontosabb javakat állítsuk ez alatt elő. Bár tehát ép ezért csupán a legkevésbé fontos munkaóra alatt előállított termékről kell lemondanunk, egy bizonyos haszonról és pedig a legkevésbé fontos munkaóra alatt előállított termék hasznáról okvetlenül le kell mondanunk, ha egy munkaórát elvesztegettünk. Ha valaki bizonyos fajta munkára szánt három órai munkaidejéből, melynek első órájában 10-es, második órájában 8-as, harmadik órájában pedig 6-os határhaszonnal bíró javakat állít elő, az első munkaórát elvesztegeti, p. o. reggel elalszik egy órát, akkor nem fog ugyan a 10-es határhaszonnal bíró jószágok előállításáról lemondani, ha azonban napi beosztása olyan, (a mint a határhaszon-elmélet híveinek nézete szerint fejlett gazdasági viszonyok közt általában nagyjában lenni szokott), hogy a kérdéses munkaóra pótlására többé nem jut ideje, akkor egy bizonyos határhaszonról, és pedig a 6-os határhaszonról kénytelen lesz lemondani. Minthogy tehát a munkamennyiség egy egységének az elveszése épen úgy egy határhaszonról való lemondást von maga után, mint az egyéb javak egy egységének az elveszése, a munka egészen olyan természetű jószág, mint a többi felsőbbrendű jószág; egy-egy munkamennyiség értéke e szerint tehát szintén a vele előállítható jószág határhasznától, helyesebben határhözadékatól nyeri értékét, mert a munka is kisebb mennyiségben áll rendelkezésre a fejlettebb gazdasági szervezetekben, mint a mily mennyiségben szükségeltetik.

A munkának ily értelemben való felfogása a termelési költségek törvényének működésével összefüggésbe hozva, a munkának, mint a termelési költségek egyik elemének a felfogására nézve már egész határozott állásfoglalást tartalmaz. Mert, ha a munka ép olyan termelési jószág, mint a többi felsőbbrendű jószág, akkor a termelési költségek közt is ép oly módon szerepel mint azok; valamint a többi termelési jószág határhaszna útján szerepel a termelési költségek között, úgy a munka is azért része a termelési költségeknek, mert minden egyes részmennyiségétől egy-egy határhaszon függ.

A termelés, a mint *Wieser* hangsúlyozta, nemcsak értéket állít elő, nemcsak érték forrása, hanem mindazon esetekben érték megsemmisítésével is jár, a midőn korlátolt mennyiségben rendelkezé-

sünkre álló jószágokat alkalmazunk a termelésnél. Valamint abban az esetben, ha egy jószágot elfogyasztottunk, annak egyéb módon való felhasználásáról le kell mondanunk, épen úgy le kell mondanunk az egy termelési ágban felhasznált összes nem állandó használatú termelési javak egyéb felhasználásáról. Ép ebben van a termelési költségek lényege, mert ha nem kellene az egyéb használatokról lemondanunk, a termelés költség nélkül történnék. Tényleg azonban minden felhasználás az egyéb használatokról való lemondást jelent, még az álló tőkénél p. o. egy gépnél is, mert egy időben nem használhatom azt két czélra. Hogy a felsőbbrendű javaknak termelésre való minden felhasználása bizonyos haszonról való lemondással egyenlő, legjobban akkor tűnik ki, ha feltételezzük, hogy a termelés valamely elkövetett hiba folytán nem sikerült, és így a helyett, hogy a feláldozott javaknál értékesebb jószágot termeltünk volna, értéktelen anyaghalmazt nyertünk. Ez esetben világos, hogy a feláldozott-termelési javak határhasznáról le kell mondanunk. Ha a termeléshez szükséges felsőbbrendű jószágok mindegyikéből áll is még rendelkezésünkre egy-egy második példány, és a termelést újból, és pedig ezúttal sikeresen elvégezzük, azért még sem mondhatjuk, hogy nem vesztettünk semmit, mert az első termelési folyamatban felhasznált termelési javaknak megfelelő határhaszonról mégis le kell mondanunk. Ha ugyanis az első termelési folyamat is sikerrel végződött volna, akkor most a kérdéses termékből két példány állna rendelkezésünkre, míg így csak egy példány van birtokunkban. Az a tény, a melyet a termelési folyamat nem sikerülése ily kézzelfoghatóan állít szemeink elé, hogy t. i. az egyszer felhasznált termelési javak egyéb felhasználásáról le kell mondanunk, a termelést állandóan kísérő jelenség. Ép ennek az eredménye az, hogy mielőtt a termelési javak egy-egy részmenyiségét valamely gazdasági ágban felhasználjuk, jól meggondoljuk, hogy vajjon a többi termelési ágban ugyane mennyiséggel elérhető haszonra való tekintettel gazdaságos-e a kérdéses jószágot a szóbanforgó termelési czélra felhasználni.

A midőn egy munkamennyiséget bizonyos termelési ágban alkalmazunk, ezt csakis arra való tekintettel tehetjük gazdaságos módon, hogy vajjon ebben az alkalmazásban biztosítja-e ez a kérdéses munkamennyiség a legnagyobb hasznot és hogy nem mondunk-e le ez által valamely más termelési ágban esetleg ugyane munkamennyiséggel elérhető nagyobb haszonról. Minthogy tehát akkor, midőn megállapítjuk, hogy egy-egy munkamennyiséget hol alkalmazzunk, arra vagyunk tekintettel, hogy egy munkamennyiséggel a különböző termelési ágakban milyen hasznot érhetünk el, a munka nem mint fáradtság forrása, hanem mint az egyéb termelési javak, haszon, határhaszon forrásakép szerepel a termelési költségek között. Ennélfogva az, hogy

valamely jószág előállítására egy bizonyos mennyiségű munkába került, az értékképződésre és a termelési költségek törvényének működésére való tekintettel nem azt jelenti a határhaszonelmélet szerint, hogy ennyi fáradságot okozott, hanem azt, hogy ily mennyiségű munkának a másol való alkalmazásáról, azaz ily mennyiségű munka határhasznáról kell lemondanunk. Az értékképződésre, valamint a munkának a termelési költségek közé tartozására nézve a határhaszonelmélet írónak nézete szerint bizonyos tekintetben¹⁾ közömbös az, hogy a munka fáradságot is okoz, a döntő csak az, hogy minden részmennyiségétől bizonyos haszon függ. A fáradság, a melyet a javak előállításánál felhasznált munka okoz, csak addig lehet irányadó a javaknak tulajdonított jelentőségre nézve, ameddig a munka a szabad javak közé tartozik és a termelés lehetőleg kis tőke segítségével történik, tehát csak addig, a míg a gazdasági élet a fejlődés kezdetén van. A míg ugyanis a munka a szabad javak közé tartozik, vagyis nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre, mint a milyenben szükségeltetik, addig egy-egy munkaóra elmulasztása, vagy valamely elveszett jószág újból megszerzésére való fordítása nem jár haszon elvesztésével, hanem csak azért jön tekintetbe, mert fáradsággal, kimerüléssel jár. A mint azonban a munka kisebb mennyiségben áll rendelkezésre, mint a mily mennyiségben arra szükség van, az üres óráink száma csökken, a munkával járó fáradság szerinti értékbecslés helyét a munkától függő haszon szerinti becslés foglalja el.²⁾ Kétségtelen tehát, hogy addig, a míg a munka nem gazdasági jószág, addig minden egyéb jószág, mely munka útján megszerezhető, a rája fordítandó fáradság alapján becsültetik. Ekkor ugyanis, minthogy megfelelő szabad idő áll rendelkezésünkre, mely alatt a fáradságnak újból való magunkra vételével az elveszett vagy elhasznált javakat pótolhatjuk, újból meg-

¹⁾ Tudniillik az alább említendő szempontok kivételével.

²⁾ A szövegben ismertetett gondolatmeneten kívül az osztrák iskola hívei a munkával járó kényelmetlenségnek értékmegállapító szerepe ellen egyéb érveket is érvényesítenek. Így többek között *Wieser* utal arra, hogy ha a termelésre fordított fáradság szerint becsülnők a termékeket, akkor az egyenlő munkával, de igen különböző tőkeáldozattal termelt javaknak egyenlő értéket kellene tulajdonítanunk, mi a tapasztalattal ellenkezik. Hogy ez az érv a munka termelési költség minőségét jobban kifejezésre hozza, azt helyesen úgy kell fogalmaznunk, hogy a különböző fajta, de nagyjában egyenlő fáradságot képviselő munkával előállított javakat egyenlően kellene becsülnünk, holott tényleg ezt nem tesszük, minthogy a munka különböző minőségéhez képest, ha az egyenlő mennyiségű kényelmetlenséget képvisel is, mégis különböző értéket fogunk a kérdéses javaknak tulajdonítani, mert az egyik fajta munka korlátoltabb mennyiségben áll rendelkezésünkre, mint a másik és így az egyiktől nagyobb haszon függ, mint a másiktól. Bár nem egészen ily alakban, de mégis nagyjában hasonló értelemben érintette újabban e kérdést *Green* a *Quarterly Journal of Economics* VIII. kötetében irt cikke elején.

szerezhethjük, a javak birásától tulajdonkép nem függ más, mint kényelmünk, melyet a termelés fáradságának magunkra vételé megzavar. Haszonról ez esetben nem kell lemondanunk, hanem csak kényelmünkről. Oly társadalomban, melyben a termelés lehető csekély tőkével történik és munka feles mennyiségekben áll rendelkezésre, a mint *Wieser* említi, a javak birása azért jelent gazdagságot, mert kényelmet biztosít a tulajdonosnak, megóvja őt a termeléssel járó fáradságtól; a szegénység pedig ily társadalomban azt jelentené, hogy az embernek sokat kell fáradnia. A mint azonban az ember a javaknak tervszerű termelésre való alkalmasságát felismeri, és lassankint összetettebb termelési folyamatok honosodnak meg, melyek egyre nagyobb mennyiségű tőkét és munkát igényelnek, úgy azok a felsőbbrendű javak, melyeknek termelésre való alkalmasságát az ember felismerte, valamint a munka is, gazdasági javakká válnak, és minden részmennyiségük egy-egy haszon képviselőjévé lesz, minthogy most már egyre nagyobb mértékben van e jóságokra a termelésnél szükség, és azoknak a korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állása egyre érezhetőbbé válik. Most már ahhoz, hogy egy elveszett jóságot újból előállítsunk, nem elegendő, ha készen vagyunk a termeléssel járó fáradságot magunkra venni, mert a felsőbbrendű javak és köztük a munka is gazdasági javakká lettek, úgy, hogy termelésre való felhasználásuk esetén egyéb használatukról le kell mondanunk, mi épen korlátolt mennyiségben rendelkezésre állásuk folytán érezhetővé válik. Ennek folytán a gazdasági élet fejlettebb fokán már nem az dönt a termelési folyamat ismétlésére vonatkozólag, hogy készen vagyunk-e magunkat az ezzel járó erőfeszítésnek, fáradságnak alávetni, hanem az, hogy hajlandók vagyunk-e a szükséges termelési javak és ezek között a szükséges munka egyéb felhasználásáról lemondani, hogy azokat ebben a termelési ágban alkalmazzuk.¹⁾ Ha egy kérdéses munkamennyiségnek valamely termelési folyamatban való alkalmazásáról van szó, most már azt vizsgáljuk, nem érhetünk-e el nagyobb hasznot, ha valamely másik termelési ágban alkalmazzuk azt. Ennélfogva a munkának a szerepe a termelési költségek közt

¹⁾ Igen szépen fejezik ki e gondolatot *Wieser* következő szavai, melyeket ép azért szószerint idegitatok: »Ein Barbarenstamm würde den wirtschaftlichen Anforderungen genug thun, wenn stets der Nutzen der Arbeit mit ihrer Mühe verglichen und diejenigen Thätigkeiten, deren Nutzen die Anstrengung nicht vergilt, ausgeschlossen würden. Nationen in vorgeschrittenen Verhältnissen müssen noch etwas mehr thun. Sie müssen überdies erwägen, ob der Erfolg auch der grösste mögliche ist, und müssen eine Unternehmung nicht bloss dann als unwirtschaftlich verwerfen, wenn ihr Ertrag die Plage nicht vergilt, sondern auch dann, wenn ihre Ausführung durch Entziehung der verfügbaren Arbeitskraft eine andere Unternehmung, die grösseren Nutzen gäbe, unmöglich machen sollte. (»Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes« 109. oldal.)

mőst már azon alapúl, hogy a termelési folyamatban való alkalmazása egy másik haszonról való lemondást jelent, t. i. arról a haszonról való lemondást, melyet a kérdéses munkaerő a szóban forgó jószág újból való előállítására használt idő alatt egy másik termelési ágban előállított volna. Így tehát látjuk, hogy a munka, a mint a gazdasági javak sörába lép, maga is ép oly termelési jószággá lesz, mint a termelési költségek bármelyik másik neme. A többi felsőbbrendű jószágtól a munka csak személyes természetete által, vagyis annál fogva különbözik, hogy a korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló javak tulajdonságain kívül az embernek erőfeszítést, fáradságot okoz az alkalmazása. Vagyis, még egyszer röviden összefoglalva az eddigieket: a munka fejlettebb gazdasági viszonyok mellett nem fáradságot és erőfeszítést okozó minőségében, hanem az egyéb termelési javakhoz hasonlóan annál fogva foglal helyet a termelési költségek között, hogy minden munkamennyiségtől egy meghatározott haszon függ.

Az előadott eszmemenetből világosan folyik, hogy a munka mint fáradság okozója is lehet bizonyos, a fejlettebb gazdasági viszonyok közt kivételnek tekintendő esetekben ama jelentőségnek a forrása, melyet egy-egy jószágnak tulajdonitunk. Úgy Wieser, mint Böhm-Bawerk kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy a felesleges óráinkban, tehát rendes munkaidőnkön kívül végzett munka termékét a rája fordított fáradság szerint becsüljük, mert elvesztése esetén ezt pusztán a szükséges kényelmetlenségnek a magunkra vállalása által is újból megszerezhetjük. Ily esetekben, a mint látjuk, azért szerepel a munka kényelmetlenséget okozó minőségében az érték forrásaként, mert nem mint gazdasági, hanem mint szabad jószág jön tekintetbe. A szabad óráink egy részének ugyanis rendesen nincsen különös rendeltetése és így azoktól gyakran nem függ bizonyos haszon biztosítása. Épen ezért az ily időben végzett munka termékének tulajdonított jelentőség attól függ, hogy mennyi kényelmetlenséget okozott a jószág előállítása. Böhm-Bawerk¹⁾ az újból megszerzés okozta kényelmetlenség alapján való értékbécslés esetét a következő példával világítja meg: valamely érdekes ünnepélyen való részvétellel csupán személyes jelentkezés mellett lehet belépti jegyet kapni; e jegy értéke rám nézve annak a kényelmetlenségnek nagyságától fog függni, melyet nekem az újbóli személyes jelentkezés okoz, mert ha a már birtokomban levő jegyet elvesztem, akkor helyette a jelentkezés fáradságának magamra vételével — feltéve, hogy van erre felesleges időm — egy újat szerezhetek; az, hogy szerzek-e magamnak új jegyet vagy nem, csak attól fog függni, hogy az ünnepélyen való részvétel által nyuj-

¹⁾ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Neue Folge XIII. kötet. 42. oldal.

tott hasznót, vagy a jelentkezés fáradságát tartom-e nagyobbnak. Természetes azonban, hogy az ilyen esetek csak kivételesek és kivált fejlett gazdasági élet mellett, midőn az ember napja szigorúan be van osztva, egyre ritkábbak. Mégis van a foglalkozásoknak egy bizonyos neme, a háztartás körül végzett és hasonló munkák, melyek eredményét többnyire az előállítás által okozott fáradság alapján becsüljük, minthogy ezek többnyire nem tartoznak rendes foglalkozásunkhoz, hogy úgy mondjam, ipari munkánkhoz.

A szóban forgó kérdésben a határhaszonelmélet eredeti álláspontja eléggé merev, a mennyiben e szerint az, hogy a munka mint fáradság és mint haszon forrása egyszerre legyen döntő az értékre nézve, teljesen ki van zárva. Hiszen ahhoz, hogy ez lehetséges legyen, szükséges volna, hogy a munka egyszerre szerepeljen szabad jószág és gazdasági jószág minőségében. Mert amíg a munka a szabad javak sorában szerepel állandóan, vagy ideiglenesen, addig mint kényelmetlenség forrása, amint azonban gazdasági jószág minőségét öltötte, mint haszon forrása okozója annak, hogy termékének jelentőséget tulajdonitunk. E szerint tehát logikai lehetetlenség, hogy egy jószágot egyidejűleg az előállításával járó fáradság és az előállításához szükséges munkamennyiség haszna alapján becsüljünk.¹⁾

Az a körülmény, hogy a munka fáradságot okoz, azért a gazdasági élet magasabb fokán sincsen teljesen hatás nélkül a munkatermékek értékére és a határhaszonelmélet ennek elismerésével ügyesen beillesztette a munkának személyes jellegéből folyó következményeket is rendszerébe. Az ugyanis, hogy a munka végzése kényelmetlenséggel jár, oda vezet, hogy az emberek sokkal nagyobb mértékben tartózkodnak a munkától, mint tartózkodnának akkor, ha ez a körülmény nem volna. Ez a munkától való tartózkodás, az emberek lanyhasága azután a rendelkezésre álló munkamennyiségnek a csökkentését eredményezi és a munkát sokkal nagyobb mértékben teszi korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló jószággá, mint volna e nélkül. A határhaszonelmélet írói a munkával járó fáradságnak a termelési költségekre gyakorolt eme befolyását nem domborították ki kellőleg, pedig kétségtelen, hogy e szempontnak kellőképp való előtérbe tolásával sokkal tetszetősebb alakot nyer az osztrák iskolának a munkára, mint a termelési költségek elemére vonatkozó tanítása. *Wieser* e szemponttal csak egész mellékesen foglalkozik²⁾ és a termelési költségek kérdésével ujabban foglalkozó írók is elmulasztották azt kellően előtérbe tölteni, sőt egyáltalán tudomást sem vesznek róla. Pedig, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a határ-

¹⁾ V. ö. *Wieser* »Der natürliche Werth.« 190—191. oldal.

²⁾ »Über den Ursprung des wirtschaftlichen Werthes.« 110. oldal.

haszonelmélet a munkával járó kényelmetlenség befolyását a termelési költségekre fejlett gazdasági viszonyokra vonatkozólag sem tagadja, csak másképp értelmezi, mint a munkaelmélet, akkor joggal vádolhatjuk a határhaszonelméletet azzal a következetlenséggel, hogy a munkának szabad jószágból gazdasági jószággá változásánál egyszerre rövid úton eltünteti azt az előbb az értékképződésre nézve döntőnek elismert tényt, hogy a munka fáradtsággal, kényelmetlenséggel is jár. Oly elmélet pedig, mely azt állitaná, hogy a munkának kényelmetlenséget okozó oldala az ember gazdasági tevékenységére és a termelési költségek nagyságára nézve közömbös, ellentétbe helyezkednék a kézzelfogható tényekkel és így minden valószínűséget és elfogadásra való jogosultságot nélkülözne.¹⁾ Épen ezért az elmélet idevágó tanításának a megfelelő kiemelése nézetem szerint az elmélet elfogadásának vagy visszautasításának kérdésére nézve döntő lehet.

A teljesen eltérő, sőt ellentétes álláspont, melyet a munkaelmélet és a határhaszonelmélet a munka fogalmának magyarázatánál elfoglalt, kihatással volt a termelési költségek elemzésének egész terére és itt is ellentétbe hozta egymással a két elméletet. A munkaelmélet ugyanis a termeléssel járó munkát fáradtságot okozó minőségében fogván fel, arra az eredményre jutott, hogy a tőke előállítása is fáradtsággal járván, a tőke is tulajdonkép munkára vezethető vissza és így nem végleges eleme a termelési költségeknek. A tőke e gondolatmenet szerint felhalmozott, mintegy megjegezesedett munkának tekintendő, miből azután az a további következmény folyt, hogy a termelési költségek végelemzésben csakis munkából, a termeléssel járó fáradtságból állnak, mely felfogás a munkaelmélet által a költség-törvénynek az értékképződés szempontjából tulajdonított nagy jelentőség folytán arra az eredményre vezette az elméletet, hogy az értéknek általában a javak előállításával járó kényelmetlenség és fáradtság az oka. Ezzel szemben a határhaszonelmélet az által, hogy a munkának a termelési költségek közti szerepét a haszonra vezette vissza, a munkát és az egyéb termelési javakat a termelési költségek hasonló elemeinek tekintette; mert a termelési költségek jellege úgy a munkánál, mint a többi termelési jószágnál a korlátolt mennyiségben rendelkezésre állásból származik. *Böhm-Bawerk* elismerte ugyan, hogy történeti szempontból tekintve a kérdést, a tőke keletkezése munka és a természet erőinek összeműködésére vezethető vissza; minthogy azonban a határhaszonelmélet úgy a munkát, mint az egyéb termelési javakat azért tartja a termelési költségek elemének, mert bizonyos

¹⁾ Elég csodálatosnak kell tartanunk, hogy a határhaszonelmélet ellenfelei az elmélet írónak eme mulasztását támadásaik alkalmával nem zsákmányolták ki és eme távolról eléggé gyengének látszó pont ellen nem irányították támadásaikat.

hasznot képviselnek, melyről termelésre fordításuk esetén bizonyos irányokban le kell mondanunk, a munkának és a tőkének a gazdasági élet fejlettebb állapotát tekintve egyenlő jelentőséget kellett tulajdonítania a termelési költségek között. Hiszen a termelés magasabb fokán mindkettő egy és ugyanazon oknál fogva, t. i. korlátozott mennyiségben való előfordulása folytán eleme a termelési költségeknek. Ezért azután nem fogadhatta el a határhaszonelméletet, hogy a termelési költségek elemzésénél a tőkét mint munkaterméket, végső sorban munkára vezessük vissza, mert az előbbiekhez képest a tőke nem azért eleme a termelési költségeknek, mert munkatermék, hanem azért, mert tőle haszon függ, tehát ugyanazon okból, mint a munka és így a termelési költségek közt a munka és a tőke egész egyenlő fokon szerepelnek.¹⁾ A munka tehát a határhaszonelmélet szerint nem tekinthető a termelési költségek szempontjából oly távolabbi elemnek, melyre a tőke is felbontható; egyik sem magyarázható a másikból és mindkettő csak egy közös elemre, t. i. az egy-egy részmennyiségtől függő határhaszonra bontható fel. A munka tehát nem abban különbözik a tőkétől, hogy távolabbi eleme a termelési költségeknek, hanem csak abban, hogy a munka az emberi testre, az ember izmaira gyakorolt hatása folytán az ember személyével szorosabb összefüggésben áll, mely tulajdonsága ellenben csak a munkával való még nagyobb takarékoskodás előidézése által van hatással a termelési költségek közt játszott szerepére, egyébként pedig a termelési költségek és az értékképződés megmagyarázása szempontjából közönbős.

Igy tehát a határhaszonelméletnek az a felfogása, hogy a munka is mint korlátozott mennyiségben létező termelési jószág azért eleme a termelési költségeknek, mert minden részmennyiségétől egy-egy haszon függ, a termelési költségek magyarázatának egész terjedelmére vonatkozólag más eredményre juttatta a határhaszonelméletet. Mint-hogy ugyanis a munkát is mint haszon képviselőjét tekintette a termelési költségek részének, a termeléssel járó izommegerőltetést nem fogadhatta el, a mint láttuk, oly elemnek, melyből a tőke keletkezése is megmagyarázható volna.

A határhaszonelméletnek emez a termelési költségek lényegére vonatkozólag adott és az eddigi elméletekkel teljesen ellenkező magyarázata megindította a termelési költségek magyarázata körüli vita

¹⁾ Erre céloz többek közt *Böhm-Bawerk* következő szavaiban: »Die bekannte Lehre der Socialisten, welche den Werth einfach auf Arbeitsmengen stützen will, thut abgesehen davon, dass sie das Kostenelement »abstinence«, oder wie wir es sonst nennen wollen, nicht berücksichtigt, den Thatsachen geradezu Gewalt an.« (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. III. kötet. 197. oldal).

lavináját, mely egyre nagyobb arányokat öltött. A határhaszonelméletet költség magyarázataért igen különböző oldalokról támadták meg, úgy, hogy e támadásoknak csak nagyjában való csoportosítása is nehezen vihető keresztül.

Az amerikai írók egy része, *Green, Patten, Seligman, Davenport*, stb. az alapot, a melyre a határhaszonelmélet a termelési költségek magyarázatát építette, nem utasította vissza. Ezek az írók a termelési költségek alatt — bár nem kizárólag, mert a fáradságot is többnyire a költségek elemei közé felveszik, a mint alább látni fogjuk — azokat a határhasznokat értik, melyekről a termelés céljából le kellett mondanunk, tehát általánosságban elfogadják a határhaszonelméletnek a termelési költségek elemzésére vonatkozólag felállított alaptételét. A határhaszonelmélettől eme kiindulási pont alapján adott költségmagyarázatot ellenben ezek az írók túlságosan szűknek találták és igyekeztek azt bővíteni. A mint tudjuk, ugyanis az osztrák iskola tanításához képest a termelési költségek azokból a hasznokból állnak, melyek a termelésnél közvetlenül felhasznált javaktól függnék. E szerint tehát a termeléshez szükséges nyers anyagok és munka stb. határhaszna képezi a termelési költségeket. Az amerikai tudósok az által igyekeztek a termelési költségek magyarázatát általánosabbá tenni, hogy nemcsak a termelésnél tényleg felhasznált javak, hanem mindazon javak határhasznát ide számították, melyekről való lemondás a termeléssel közvetlen vagy közvetett összefüggésben van. A termelés ugyanis nemcsak közvetlenül javaknak a nagyobb értékű javak előállíthatása céljából való megsemmisítése által jár bizonyos hasznokról való lemondással, hanem ezenkívül is számos áldozatot követel a termelőtől, mely áldozatok azonban nem vezethetők vissza egy-egy tényleg birtokunkban volt jószág megsemmisülésére. A termelés számos oly esetben is összefügg bizonyos hasznokról való lemondással, a midőn a javakat, melyektől e hasznok függnék, nem semmisítettük meg a termelés céljaira; ide tartoznak ugyanis mindazok az esetek, a midőn egyes javakból nem huzhatjuk az általuk elérhető legnagyobb hasznot, mert példának okáért a teljes kiélvezésükhöz szükséges idő — termeléssel való elfoglaltságunk következtében — nem áll rendelkezésünkre. Ily esetekben is le kell mondanunk legalább is a kérdéses hasznok egy részéről. Mint-hogy ugyanis a fogyasztás is a termeléshez hasonlóan időt igényel, a termelésre fordított idő bizonyos fokig akadályoz bennünket abban, hogy termelésünk gyümölcseit teljes mértékben kiélvezhessük és azokból a lehető legnagyobb hasznot huzzuk. A termeléssel többé-kevésbé szoros összefüggésben számos hasonló, a birtokunkban levő javakból huzható haszon csökkentését eredményező tény van; ilyen többek között a fentiekben kívül a *Patten-től* felemlített »sacrifice of

confinement«, mely abban áll, hogy a termelés kedvéért szabadságunk élvezetéről mondunk le bizonyos mértékig. *Patten*,¹⁾ ki általában, mint a fogyasztás elméletének mestere, legtovább megy a »non consumption« eseteinek elemzésében, a szabad falusi levegőről való lemondást, mely annak a következménye, hogy az emberek az ipar üzése kedvéért városokba tömörülnek, szintén ideszámítja. Bár tehát az ezekről a hasznokról való lemondás nincsen közvetlen kapcsolatban bizonyos jószágoknak a termelés céljaira való feláldozásával, mégis közvetve összefügg e lemondás a termeléssel és ép ezért az amerikai tudósok nagy része azokat a határhasznokat is a termelési költségek közé számította, melyekről való lemondás a termeléssel csak közvetett kapcsolatban van. Az ily czímen a termelési költségek közé beállított haszonvesztéseket, melyeket, minthogy ezek az írók a határtörvény érvényét nem vonták kétségbe, határhasznok elveszésének tekintettek, »sacrifices«, áldozat néven foglalták össze. A határhaszonelmélet amaz egyik sarktétele, hogy az értékre nézve tulajdonképpen mindig az a haszon irányadó, melyről le kell mondanunk, teljes kifejtését ezeknek az amerikai írónak a termelési költségekre vonatkozó elveiben nyerte.)

Ha már most közelebről vizsgáljuk ezt az eredményt, melyre a termelési költségek vizsgálatánál azok az amerikai írók jutottak, kik magukat a határhaszonelmélet hiveinek vallották és kik vizsgálódásaik közben többé-kevésbé azon a nézeten voltak, hogy ők a határhaszonelméletnek a termelési költségekre vonatkozó tanait csak bővebben fejtik ki, akkor kénytelenek vagyunk látni, hogy az amerikai írók és az osztrák iskola idevágó eredményei éppen nem fedik egymást. A határhaszonelmélet ugyanis a kérdést pozitív oldaláról tekintette; kezdettől fogva arra a haszonra helyezett súlyt, mely a termelésnél feláldozott javaktól függ; a termelési költségekre vonat-

¹⁾ *Patten* a termelési költségek fogalmának differenciálásában is a legtovább megy. Megkülönböztet a költségek (cost) és a termék megszerzésével járó kiadások (expense) között. Az előbbieket alatt a termelő szempontjából tekintve azokat a pozitív kellemetlenségeket érti (fáradtság stb.), melyekkel a termelés jár, míg az utóbbiak szerinte a tulajdonképeni költségeken kívül a termeléssel járó egyéb áldozatokat is (sacrifices) magukban foglalják és a fogyasztó szempontjából nézve tüntetik fel a kérdéses fogalmat. Hasonlókép a közgazdaságtan tudományának különböző kérdései szempontjából is különbözőkép fogja fel a költségek lényegét. Bármennyire érdemes és tanulságos volna *Patten* idevágó gondolatmenetébe mélyebben behatolni, erről le kell mondanom, minthogy itt bennünket természetesen csak az értékelmélet szempontjából adott költségelemzése érdekel, mely a szövegben feltüntetett egybeesik, minthogy az értékelmélet szempontjából az áldozatokat is a költségek közé sorolja. V. ö. *Patten* következő szavait: »The valuetheorist views men in their primitive condition . . . and hence all sacrifices are costs« (Annals of the American Academy. III. kötet 413. oldal).

kozó tanítása, a mint fent láttuk, egészen a mennyiségi viszonyokra vonatkozólag felállított alaptételéből folyik. Az amerikai írók költségelemzése ellenben negatív szempontból nézi a kérdést; nem annyira a hasznot vizsgálja, mely a termelésnél felhasznált javaktól függ, mint inkább azt a kellemetlenséget, melyet az ezen és egyéb hasznokról való lemondás a termelőnek okoz. Az amerikai írók tehát daczára annak, hogy okoskodásuk elején a határhaszonelmélethez hasonlóan a haszon oldaláról kezdik elemezni a termelési költségeket, végeredményben mégis a termeléssel járó kellemetlenségben látják a termelési költségeket. Ez által tagadhatatlanul közeledtek azokhoz az írókhoz, kik a »disutility«-ban látták a termelési költségek lényegét. Természetesen azért még mindig eléggé távolmaradtak ezek az írók azoktól, a kik pusztán fáradtságra vezették vissza a termelési költségeket. Az előadott értelemben vett kellemetlenség, »disutility« ugyanis nem jelent távolról sem pusztán izommegerőltetést és ebből folyó fáradtságot. Ellenkezőleg. Kivált *Green*, a most előadott iránynak a határhaszonelmélethez legközelebb álló képviselője, a disutilityt mintegy haszonra vezette vissza a fenti okoskodás folyamán, és *Patten* is legalább részben elmaradt haszonra és az ebből származó kellemetlenségre bontotta azt fel. Így keletkezett a disutilitynek egy olyan értelmezése, mely a mint láttuk, nem egyezik ugyan egészen a határhaszonelmélet termelési költség fogalmával, mégis ez elméleten kívül álló költségmagyarázatok közül ahhoz legközelebb jut, mert ugyancsak haszonban látja a termelési költségek lényegét.

A termelési költségek értelmezésének a határhaszonelmélet alapján való bővítésére vállalkozó amerikai írók legtöbbje azonban nemcsak az ép előadottakban tér el a határhaszonelmélet tanaitól. Ezek az írók ugyanis — *Green* kivételével — nemcsak annyiban találták szűknek a termelési költségeknek az osztrák iskola által keresztülvitt elemzését, a mennyiben az nem foglalja magában a termeléssel közvetett összefüggésben levő feláldozott hasznokat, hanem többé-kevésbé azt is hibáztatták, hogy a határhaszonelmélet a munkának, mint fáradtságnak a termelési költségek közé való felvételét erélyesen visszaütöztette. *Patten* p. o. egészen nyíltan a termelési költségek közé sorolja a munkával járó fáradtságot, sőt legszorosabb értelemben véve a költségek tulajdonképeni lényegét ebben látja.¹⁾ *Seligman* is,

¹⁾ *Patten* ugyanis a fent elemzett negatív termelési költségek mellett pozitív termelési költségeket is megkülönböztet és ez utóbbiak szerinte a termeléssel járó fáradtságban állnak: »Die Gesamtkosten sind aus zwei Elementen zusammengesetzt, aus den positiven (ez a fáradtság) Produktionskosten, und den negativen Kosten des Verzichtes« (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III. Folge, II. kötet, 504. oldal.). Hogy a sacrifices-sel szemben a szorosabb értelemben vett termelési költségeket éppen a munka okozta kellemetlenségben és kime-

bár a költségek lényegét képező áldozat fogalmát haszonról való lemondásban látja,¹⁾ mégis a munkával járó erőfeszítést és fáradságot is u. l. a termelési költségek közé számítja. Így azután végeredményben ezek az írók nemcsak a termelési költségek fogalmának bővebb alapra fektetésében és ennek a következményeiben tértek el a határhaszonelmélet eredeti felfogásától, hanem abban a döntő pontban is, hogy a munkát mint fáradság okozóját szintén a termelési költségek közé sorolták. Mindamellett ez utóbbi szempontra nagyon nagy súlyt nem igen helyeztek, mert a termelési költségek elemzésére vonatkozó értekezéseikben a határhaszonelmélet eredeti álláspontjával szemben ebből folyó érveket alig érvényesítettek.

A mint már érintettük, egyedül *Green* az az amerikai író, ki a munkára vonatkozólag elfogadja a határhaszonelmélet álláspontját. »Pain Cost and Opportunity Cost« című értekezésében²⁾ a fáradságot, mint a termelési költségek alapelemét visszautasítja,³⁾ és a termelési költségek fogalmát egészen a haszon alapjára kívánja fektetni. Szerinte a munkás akár fáradságot okoz neki a termelés, akár nem, munkáját mégsem engedheti át ingyen a munkaadónak, mert e munkára nézve haszon forrása, melytől az azzal előállítható termékek határhaszna függ. *Green* a határhaszonelmélet idevágó elveinek teljes átértése mellett igyekezett kifejteni azt, hogy az egyenlő fáradságot okozó munka gyakran mily különböző értékkel bír, mert az egyik munkanemtől függő haszon nagyobb, mint a másiktól függő; máskor pedig éppen fordítva, dacára annak, hogy különböző fáradságot okoz egy egyénnek valamely munka ma és holnap, mégis ugyanegy jutalomban részesül, mert a határhaszon nem változott.

Míg a most tárgyalt amerikai írók, kik fent kifejtett elveikben a határhaszonelmélet tételeinek bővebb kifejtését látták, a határhaszonelméletnek a termelési költségek magyarázatánál alapul vett kiindulási pontjait elfogadták és csak az értelmezés szűk voltát hibáztatták

rülésben látta, kitűnik következő szavaiból: »Cost is measured by the disagreeable exertion necessary for production. It is the sum of all those painful acts, which reduce the vitality of the producer.« (Annals of the American Academy, III. kötet, 703. oldal.) Még jobban kitűnik egy későbbi nyilatkozatából: »Real costs are units of pain and their quantity is independent of the utility of goods to consumers.« (Ugyanott 706. oldal).

¹⁾ V. ö. *Seligman* következő szavaival: ». . . . the idea of sacrifice (is) the giving up of something in return for the object to be attained.« (Quarterly Journal of Economics, XV. kötet, 329. oldal). Továbbá: »Cost is always the antithesis of remuneration. We give up something in order to get something in return.« (Ugyanott 330. oldal).

²⁾ Quarterly Journal of Economics, XVIII. kötet, 218—229. oldal)

³⁾ ». . . . the rule of equal values for equal pains is not the law which actually determines exchange ratios.« (Ugyanott VIII. kötet, 220. oldal.)

addig *Macvane*, a klasszikus értékelméletnek legkiválóbb amerikai képviselője, határozottan támadólag lép fel az osztrák iskolának a termelési költségekre vonatkozó magyarázatával szemben és támadása egyenesen a határhaszonelméletnek e magyarázatnál felállított amaz alaptétele ellen irányul, hogy a termelési költségek a felhasznált javak és munka értékéből, határhasznából állnak. Ez alapot magángazdasági szempontokra épültek és ép ezért egészen elhibázottnak tartja. *Macvane* szerint ugyanis a termelési költségek fogalma két szempontból tekinthető. Mindenekelőtt ugyanis a mindennapi életben tett tapasztalásunkhoz képest úgy foghatjuk fel a termelési költségeket, hogy azok az egy-egy jószág előállításával járó összes kiadásainkat foglalják magukban; e szerint tehát munkabérből, a nyers anyagok árából stb. állnak. A termelési költségek ilyen értelmezése *Macvane* szerint a vállalkozó szemüvegén keresztül nézi azokat és a helyett, hogy egy bizonyos az egyes érdekkörök fölött álló magaslatról tekintene rájuk, a mai gazdasági rendszer egyik intézményéhez a vállalkozói intézményhez fűződik. A másik értelem, mely *Macvane* szerint a termelési költségeknek tulajdonítható az, hogy az emberek vállalkozók és munkásokra való elkülönítésének figyelmen kívül hagyása mellett általában az emberi közületnek mily áldozatot okoz egy-egy jószág előállítása? Itt tehát nem az egyes magángazdaságokra, nem egyes érdekcsoportokra, hanem az egész emberiségre, mint egy nagy érdekcsoportra vonatkoztatjuk a termelési költségek fogalmát és a termeléssel járó és az egész emberiséget érdeklő áldozatokra vagyunk tekintettel. Ebből a szempontból, az egyes érdekkörök fölött álló, csupán a lényegyet kereső tudós szempontjából tekintve a termelési költségek fogalmát, *Macvane* azokat, végső sorban a javak előállításával járó fáradságra és várakozási áldozatra (waiting) vezeti vissza, mely utóbbi abban áll, hogy a termelés mindig időt igényel. Minthogy szerinte csakis a munkával járó megerőltetés és a várakozási áldozat alkotja a dolog természeténél,¹⁾ a termelésnél számba jövő természeti törvényeknél fogva a termelési költségek elemét, a tudós magaslatáról tekintve csakis ez a termelési rendszertől független elemzés lehet helyes. A határhaszonelmélet, amidőn nem izommegerőltetésre és várakozási áldozatra bontja fel a termelési költségeket, hanem azokat a felhasznált felsőbb rendű javak és munka árában, értékében látja, ép ezért *Macvane* szerint nem a tudós magaslatáról, hanem a vállalkozó egyoldalú szempontjából tekinti azokat.

¹⁾ »These two sacrifices, that of labor and that of waiting, seem therefore to stand on the same level as elements of cost of production. They are both demanded by the very nature of production and the physical laws under which it must be carried on. They are both simple and primary sacrifices, not in the least due to any merely business arrangements between men, nor can they be evaded by any human contrivance.« (Annals of the American Academy IV. kötet, 354. oldal.)

Azzal, hogy nézete szerint egyoldalú vállalkozói szempontból tekintve a kérdést, a felhasznált javak és alkalmazott munka értékében, illetőleg az ezt meghatározó haszonban látja az osztrák iskola a termelési költségek lényegét, *Macvane* szerint kettős hibát követel: a termelési költségek magyarázatát a termelési és társadalmi szervezkedés késői állapotához fűzi, és az előállítási költségek változásának az általános emberi érdekhez való viszonyát elhomályosítja. A termelési költségek magyarázatának a munkaszervezet oly késői állapotával való szoros kapcsolatba hozása, amidőn vállalkozó, tőkés és munkás elkülönültek, azért végzetes, mert az elmélet ekkor a magyarázatot nem a termelés folyamatának vizsgálatában keresi, hanem tulajdonkép annak a kutatására adja magát, hogy a termék megszerzése, és pedig újból termelés útján való megszerzése mibe kerül. Tulajdonképen tehát az ily alapra fektetett vizsgálatok nem is foglalkoznak a termelési költségek elemzésével, hanem csak azzal, hogy a vállalkozó, illetőleg az, a ki tőle a terméket megveszi, mit kénytelen fizetni a termelésért, vagyis milyenek a termék tulajdonának megszerzési költségei.¹⁾ Más szóval, *Macvane* nézete szerint a határhaszonelmélet a termelési költségek lényegét a feláldozott javak hasznában látva, csak arra ad feleletet, hogy a vállalkozónak mily hasznokról kell lemondania, hogy a termék tulajdonát magának megszerezze, nem pedig arra, hogy az előállítási költségek a termelés folyamatára való tekintettel miből állnak, holott a termelési költségek magyarázatának ez a tulajdonképeni feladata. Ha a magyarázatnál nem magára a termelés folyamatára vagyunk tekintettel, úgy tulajdonképen csak azt vizsgáljuk, hogy a termeléssel kapcsolatosan milyen csereviszonyok állnak fenn az emberek között. Ha azt mondjuk, hogy egy termelőnek valamely jószág előállítása céljából egy bizonyos mennyiségű haszonról kellett lemondania, és hogy ebben állnak termelési költségei, akkor arra utaltunk, hogy mily összegeket kellett a nyersanyagok és gépek birtokosai, valamint a munkások részére átengedni, ellenben arra, hogy maga a termelés folyamata mily áldozatot igényel, nem feleltünk.

A második nagy hiba a határhaszonelmélet költségmagyarázatában *Macvane* szerint az, hogy a termelési költségek magassága és az egész emberiség érdeke között fennálló szoros kapcsolatot az osztrák iskola nem képes felfedezni és kimutatni. *Macvane* szerint ugyanis, ha a termelési költségek lényegét a feláldozott javak értékében, vagyis a fizetett munkabérekben, nyersanyagok árában stb. látjuk, csakis azt vagyunk képesek kimutatni, hogy a termelési

¹⁾ » . . . it is a cost of acquisition, nor the natural cost of producing the things bought. (Annals of the American Academy IV. kötet 355. oldal.)

költségek csökkenése, illetőleg emelkedése a vállalkozóra és a vállalkozó útján a fogyasztókra milyen hatással van. Az, hogy a termelési költségek változása és az egész emberiség érdeke között a legszorosabb viszony van, hogy az előállítási költségek csökkenése minden embernek, vállalkozói, tőkés, vagy munkás viszonyától eltekintve érdekében áll, hogy tehát a termelési költségek csökkentésére nézve az egész emberiség egy nagy érdekközösség, a határhaszonelmélet magyarázatából nem tűnik ki. *Macvane* azon a nézeten van, hogy a termelési költségek magassága és az egész emberiség érdeke közt tényleg fennálló szoros kapcsolat csakis akkor magyarázható meg, ha a termelési költségeket a javak előállításával járó fáradtságra és várakozási áldozatra vezetjük vissza, mert ezek csökkentése kétségtelenül mindnyájunk közös érdeke, míg p. o. a munkabérek, vagy a nyersanyagok árának csökkenése csakis a vállalkozónak és fogyasztónak az érdeke, a munkásra és a nyersanyagok tulajdonosaira nézve ellenben csapás. Ha tehát a termelési költségek lényegét a termelésnél feláldozott javak értékében látjuk, akkor *Macvane* szerint sohasem lehetünk képesek bebizonyítani, hogy a termelési költségek csökkenése a munkásnak ép úgy érdekében áll, mint a vállalkozónak.

Mint hogy a javaknak a termelési technika fejlődésével bekövetkező értéksülyedése a termeléssel járó fáradtság csökkenéséből származik, szerinte a határhaszonelmélet ez értéksülyedést nem képes megmagyarázni. Ez értéksülyedés ugyanis *Macvane* szerint a határhaszon alakulásából nem magyarázható, mert az előállításához szükséges fáradtság csökkenéséből ered.

A határhaszonelmélet költségmagyarázata ellen felhozott igen fontos érve az is, hogy e magyarázat éppenséggel nem viszi keresztül a költségek elemzését egész végig, hanem elég távol a céltól megáll, a midőn a nyersanyagok, gépek és munka értékét tovább elemzés nélkül költségeknek fogadja el. Ez által a termelési költségek fogalma nem nyer magyarázatot a termelés egész folyamatán keresztül, hanem csakis e folyamat utolsó lépcsőjét, t. i. a kész terméknek bizonyos kiadási tételekre bomlását illetőleg. Azt, hogy e kiadási tételek a munkabérek, nyersanyagok árai nem végleges elemek, hanem tovább is felbonthatók, a helyes magyarázatnak fel kell ismernie. Ha a termeléshez szükséges javak értékét, aztután pedig a kész termék értékét nézzük és e mellett a termelés tulajdonképeni folyamatát és annak tartalmát átugorjuk, nem juthatunk el a termelési költségek helyes fogalmához.

A határhaszonelmélet amidőn a termelési költségek lényegét abban látja, hogy a feláldozott javak mily hasznot képviselnek, a tőkét, a nyersanyagokat, gépeket a termelési költségek elemeinek tekintti, holott ezeket is fel kell bontanunk a munkával és a vára-

kozással járó kellemetlenségre. Ha ugyanis ezt elmulasztjuk, mint a határhaszonelmélet, akkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy a nyerstermékek előállítására is munkát igényelt; a nyersvas p. o., melyet nézete szerint az osztrák iskola a költségek egy végső elemének tekint, épenséggel nem tekinthető pusztán a természet ajándékának, mert sok munka szükséges ahhoz, hogy az érczből kiolvasszuk stb.

Macvane azonban a határhaszonelmélet költségmagyarázatának vádolásában még tovább megy és egyenesen azt veti a szemére, hogy az tulajdonkép nem is igazi magyarázat, amennyiben a termelési költségeket képező termelési javak értékének megmagyarázásánál a különböző felhasználási módok értékének kapcsolatos voltát és összefüggését hangsúlyozva egyik használatról a másikra utal, és ha végre azt a kérdést vetjük fel, hogy egy bizonyos termelési jószág összes felhasználási módjaira való tekintettel mily értékkel bír és mily költségeknek felel meg, akkor nem képes feleletet adni. Ezt a vádat arra építi, hogy az osztrák iskola mindig azokban a hasznokban látja a termelési költségeket, melyekről a termelés kedvéért le kellett mondanunk. Szerinte ugyanis, ha a ruha előállításához szükséges gyapjú értékét kérdezzük, az osztrák iskola a takarók, szőnyegek előállítására való alkalmassága következtében a gyapjúnak tulajdonított értékére utal, minthogy akkor, ha egy gyapjuszövetet ruha előállítására használunk, le kell mondani arról a hasznonról, melyet az mint takaró, szőnyeg stb. nyújthatna, míg akkor, ha a takarók termeléséhez szükséges gyapjú értéke iránt érdeklődünk, a gyapjúnak a ruhák, szőnyegek stb. előállítására való alkalmasságából származó értékére utal bennünket, és így az egyik felhasználási mód termelési költségeit az egyéb felhasználási módokban elérhető hasznok által fejezvé ki, nézete szerint a határhaszonelmélet nem adhat feleletet, ha a gyapjú értékét az összes felhasználási módokra való tekintettel kérdezzük.¹⁾

Végül azt veti *Macvane* a határhaszonelmélet költségmagyarázata szemére, hogy a haszon és költség között a közgazdasági elméletben eddig fennállott éles megkülönböztetést egészen elhomályosítja. Ha ugyanis a termelési költségek lényegét az osztrák elmélettel haszonban látjuk, akkor a haszon és költség egységes voltát hirdetjük, holott eddig nyilvánvalónak tartották a tudósok, hogy e két fogalom

¹⁾ »If we inquire as to the cost of coats, we are referred for answer to the value of wool for making blankets, carpets etc. If we inquire as to the cost of blankets, we are in turn to think of the value of wool for making coats, carpets etc. But what of the cost of coats, carpets and blankets, and all other articles made from wool? If we must use the value of the rest to express the cost of each, how are we to express the cost of the whole group?« (Quarterly Journal of Economics VII. kötet 267. oldal)

nemcsak nem fedi egymást, hanem bizonyos fokig ellentétet is képez, amennyiben a haszon az emberre nézve előnyt, a költség pedig hátrányt jelent. A határhaszonelméletnek a termelési költségekről adott magyarázatában a különbség haszon és költség között teljesen elenyészik; a termelési javak alkalmazása fogyasztási javak előállítására hasznuk forrása, és ugyanez az alkalmasságuk, ha a felsőbb rendű javakat céljuknak megfelelően felhasználjuk, egyszerre a termelési költségek okozójává és lényegévé lesz. A határhaszonelmélet költségértelmezése *Macvane* szerint már csak azért is hibás, mert e szerint a felsőbb rendű javaknak használati javak előállítására való alkalmassága ránk nézve előnyösnek és terhesnek tűnik fel egyszerre, holott ez ellenmondás.

Röviden ezekből állnak *Macvane* a határhaszonelmélet költségmagyarázata ellen irányított érvei. Tekintve, hogy ezeknek a rendkívüli ügyességgel csoportosított érveknek a határhaszonelmélet szempontjaival való összevetése igen tanulságos, nem mulaszthatom el azok bővebb elemzését, bár az osztrák iskola tudósai *Macvane* érveinek czáfolására alig vállalkoztak és nagyrészt azok egyszerű tudomásulvételével beérték, mi annál csodálatosabb, mert azok legnagyobb része az elmélet tételeinek teljes félreértéséből származott és így azok visszautasítása további félreértések elkerülése végett épenséggel nem lett volna felesleges. Ép ez az indok birt rá engem arra, hogy *Macvane* érvei elemzésének és a határhaszonelmélet szempontjából való kellő világításba helyezésének itt helyet szenteljek, mert különben a termelési költségek körüli nagy eszmeharczban hagyott eme hézag betöltetlen maradása a későbbiek folyamán éreztethetné hatását.

Amidőn *Macvane* mindenekelőtt azzal vádolja a határhaszonelméletet, hogy magyarázatában nem hatol elő egészen a termelési költségek végső eleméig, vádját arra alapítja, hogy a határhaszonelmélet a nyers anyagok értékében már valami véglegest lát. Úgy fogja fel a dolgot, mintha az osztrák iskola tanítása szerint p. o. a nyers vas gazdasági elemeire felbonthatlan volna, és értékének meghatározásánál ennél fogva a határhaszonelmélet nem volna tekintettel arra, hogy kiolvasztása, kibányászása stb. gazdasági áldozatokba, nevezetesen munkába került, és e munka a nyers vas költségeinek további eleme.¹⁾

Macvane-nek az osztrák iskola magyarázatára vonatkozó eme fel-

¹⁾ »I cannot but regard it as a grave defect in Dr. von Wieser's treatment, that he does not begin his computation of cost as the beginning of each process of production. He seems to say that the labor of mining and smelting iron ores is no part of the process of producing iron wares. He takes up the reckoning of cost of iron products, when the process of producing them is already well advanced. (Annals of the American Academy. IV. kötet, 361. oldal.)

fogása tévedésen alapul, mert teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy a határhaszonelmélet a termelési javakat a kész terméktől való távolságuk szerint ép arra való tekintettel osztályozza másod-, harmad-, negyed- stb. rendűek csoportjába, hogy a nyersanyagok és félgyártmányok a termelés szempontjából egy egész összefüggő sorozatot alkotnak, mindig az előző képezvén az utána következő termelésének feltételét. Bizonyára távol van tehát az osztrák iskola felfogásától az, hogy a vas bányászására és kiolvasztására irányuló munkát mint az értékképződés és a termelési költségek elemét mellőzze, amidőn éppen egyik alaptételével azt tanítja, hogy a nyersvas előállítására szolgáló munka és a vasércz a felső rendű javak sorozatában közvetlenül a nyers vas előtt állnak és annak termelési feltételeit és költségeit képezik. Az osztrák iskola tanítása értelmében minden termelési jószágnak meg van a határozott érték által meghatározott értéke; a kérdéses munka sem képez kivételt és így a nyers vas termelési költségei között ép úgy szerepel, mint magának a vasércznek az értéke. Ami *Macvane*-t félrevezette, az az új értékelmélet ama megfigyelése volt, hogy a munkamegosztásra alapított termelési rendszer mellett a termelők mindegyik csoportja joggal csak a közvetlenül felhasznált anyagokat és munkát tekinti termelési költségeinek és csakis ezek értéke iránt érdeklődik közelebbről, minthogy a termékénél és annak előállítására közvetlenül megkivánt jószágoknál felsőbb rendű, valamint az azoknál alsóbb rendű javak előállítása mások kezében lévén, ezek értéke közelebbről közvetlenül nem érinti. Vagyis az ekegyáros joggal utal termelési költségei iránt megkérdezve a termeléshez szükséges vasra és munkára mint termelési költségeire és nem kell a vas előállításához szükséges termelési javakról külön megemlékeznie, amiből azonban még épenséggel nem következik, hogy azokat nem tekinti közvetve ugyancsak termelési költségeknak. A határhaszonelmélet eme tényre való utalásnál arra kívánta a figyelmet felhívni, hogy az ember nem kénytelen minden gyakorlati esetben az értékbecslés egész folyamatát elvégezni, hanem a fenti módon rendszeresen megkönnyíti feladatát; e tapasztalati tény megfigyelése és constatalása által azonban a határhaszonelmélet távolról sem mellőzi azt, hogy a nyers vas előállításának költségei közvetve a vasszerszámok termelési költségei közt szerepelnek.

Nagy tévedésből indul ki *Macvane* akkor is, a midőn azt fogja az osztrák iskola tanaira, hogy egy-egy termelési jószág értékének meghatározása a határhaszonelmélet szerint a kérdéses használaton kívül létező alkalmazási módokban elérhető haszonra való utalással történik, úgy tüntetvén fel a dolgot, mintha a határhaszonelmélet szerint a többféle használatra alkalmas termelési javak nem bírnának meghatározott értékkel, hanem értékük a szerint, a mint más-más ter-

melési ágban alkalmazzuk, ingadoznék. Ha közelebbről vizsgáljuk a határhaszonelmélet tanait, akkor látjuk, hogy a határhaszonelmélet a különböző termelési ágakban alkalmazható javak érték meghatározásánál épenséggel nem utal egyik használatról a másikra, hanem mindig csak egy használatra, t. i. arra, a mely a még megengedett legkisebb hozadékot nyújtja, vagyis arra, mely a határhozadékot foglalja magában. Ez a határhozadék és nem mint *Macvane* feltünteti, minden alkalmazási módban egy másik haszon döntő az összes felhasználási módokban a kérdéses termelési jószág értékére nézve. *Macvane* eme tévedése onnan származott, hogy a határhaszonelmélet emez alapvető tételét összekeverte az elméletnek arra vonatkozó tanaival, hogy mily módon állapítjuk meg a határhozadékot annak a tekintetbe vételével, hogy egy-egy termelési jószág számos termelési csoportban szerepel. A mint láttuk, a határhozadék megállapítása a számos alkalmazási módban elért hasznok egybevetésével történik. Ez azonban csak a gyakorlati módja annak, hogy a határhozadékot mikép állapítjuk meg arra való tekintettel, hogy az illető termelési jószág sohasem termel magában, más termelési javaktól elkülönítve, az elv, a lényeg az marad, hogy egy-egy termelési jószágnak a határhozadéka által meghatározott értéket tulajdonítunk és így az értéket kutatva, a határhaszonelmélet mindig csak arra a használatra utal, mely a határhozadékot foglalja magában.

Egészen hamisan értelmezi *Macvane* az osztrák iskola tanait akkor is, a midőn úgy tünteti fel a határhaszonelméletnek a termelési költségekre vonatkozó magyarázatát, mintha e szerint a termelési jószágoknak fogyasztási javak előállítására való alkalmassága volna azok értékes voltának és egyúttal azok költségminőségének forrása.¹⁾ A határhaszonelmélet a felsőbbrendű javaknak alsóbbrendűek előállítására való alkalmasságát tényleg értékük forrásának tekintti; azt azonban, hogy azok a termelés folyama alatt költséggé változnak, nem termelésre való alkalmasságukból, hanem abból a tényből magyarázza, hogy termelésre fordításuk esetén az összes egyéb használatokról, melyekre azokat különben felhasználhattuk volna, le kell mondanunk. Azt pedig, hogy haszon és költség a gaz-

¹⁾ »In other words, the fitness of wool for the making of coats, blankets, etc gives it an indirect utility for us, but, when we proceed to develop this utility by actually converting wool into blankets, coats etc, its very fitness for these purposes becomes an item of cost to us! « (Quarterly Journal of Economics VII. kötet 266. oldal). — És más helyen: »But when we proceed to avail ourselves of this utility of iron (t. i. hogy termékek előállítására alkalmas), by actually converting it into any of the useful articles for the making of which it is to well adapted, its very suitability for our purpose becomes an item of cost to us. Its utility is at once advantageous and burdensome.« (Annals of the American Academy, IV. kötet 359. oldal)

dasági életben szomszédok és egymással kölcsönhatásban állnak, a gazdasági élet pontos megfigyelése kétségtelenné teszi.

Azzal a vádjával ellenben, hogy a határhaszonelmélet nem képes a termelési folyamatok tökéletesbitése folytán a javak értékében beállott sülyedést megmagyarázni, *Macvane* maidnem túllépi a megbocsátható tévedések határát, minthogy ez az állítás az osztrák iskola íróinak határozott kijelentéseivel jut ellentétbe. A határhaszonelmélet írói, kivált *Wieser* a javak értékének a termelési technika javulása folytán való sülyedésére különösen felhívják a figyelmet a midőn azt hirdetik, hogy a termelési javak tökéletesebb kihasználása (azaz tökéletesebb termelési technika) mellett a termékek száma növekszik és ennek folytán azok határhaszna és párhuzamosan azok értéke is sülyed.

Mindezekből kitűnik, hogy *Macvane*-nek a határhaszonelmélet költségmagyarázata ellen felhozott érvei legnagyobbbrészt az osztrák iskola tételeinek gyakran igen alapos félreértéséből származnak. Mindamellett *Macvane* egy igen fontos és nem félreértésen alapuló érvet is hozott fel az osztrák iskolának a termelési költségekről adott magyarázata ellen. Ez amaz ellenvetése, hogy a határhaszonelmélet a termelési költségek fogalmát nem hozza sem az emberiség általános haladásával sem pedig magával a termelés folyamatával oly egész közvetlen kapcsolatba, mint a munkaelmélet, mely a munkával járó kellemetlenségben látja a termelési költségek lényegét. Egész jogos *Macvane* ama felfogása, hogy a termelési költségeknek csak oly értelmezését fogadhatja el a tudós, mely értelmezés lehetővé teszi, hogy a termelési költségekben beállott változások és az emberiség haladása közti szoros összefüggést kimutassuk. Igen kár, hogy a határhaszonelmélet írói *Macvane* emez eszmemenetét nem vonták bele a további vitába, mert e szempont bővebb megvilágítása a nézetek tisztázásához kétségtelenül sokat járult volna. Bizonyos ugyanis, hogy a munkaelméletnek nagy előnyére válik, hogy azt a jelentőséget, melylyel a termelési költségek csökkentése az emberiségre általában bír, oly közvetlen kapcsolatba tudta hozni úgy az egyes egyén, mint az egész emberiség jólétével, mint a milyen természetes az összefüggés az ember jóléte és a szükségletkielégítés céljából teendő erőfeszítés között.

Első pillanatra a határhaszonelmélet e szempont tekintetében kétségtelenül messze elmarad a munkaelmélet mögött. Egész más színben tűnik fel azonban a dolog, ha a határhaszonelméletnek a termelési költségekről adott magyarázatát bővebben elemezzük. A termelési költségek ama határhasznokból alakulván, melyekről a termelés kedvéért le kell mondanunk, a költségek csökkenése a feláldozott határhaszon csökkenésével egyértelmű, a mi más szóval azt jelenti, hogy az egyéb használatok részére tehát több munka és jószág

marad rendelkezésünkre. Így tehát az osztrák iskola költség-magyarázatának a mélyére hatolva, a termelési költségek változásának az egyén, valamint az egész emberiség érdekével való közvetlen szoros összefüggése a határhaszonelmélet magyarázatában ép úgy megtalálható, mint a munka elméletében, mert az, hogy a javak előállításában szerzett nagyobb ügyesség folytán az egyes használatok kevesebb áldozattal legyenek megvalósíthatók, az emberiségnek csak annyira érdekében áll, mint az, hogy a termelés kevesebb fáradtsággal történjék. Sőt a határhaszonelmélet szempontja még avval az előnnyel bír a munkaelmélet magyarázatával szemben, hogy még általánosabb, a mennyiben az emberiség jóléte és a termelési költségek csökkenése közötti összefüggést arra az esetre is ki tudja mutatni, ha a termelési költségek súlyedése nem a javak előállításával járó fáradtság csökkenésének, hanem a termelési javak mennyisége hirtelen növekedésének a következménye, vagyis ha p. o. új bányák felfedezése okozza a költségek súlyedését, míg a munkaelmélet a munkával járó erőfeszítésre alapítván a költségek és az emberiség jóléte közti összefüggést, ily esetben azt nem képes közvetlenül kimutatni.

Ha visszatekintünk a termelési költségek fogalmának magyarázata körül a határhaszonelmélet és a munkaelmélet között keletkezett küzdelemre, az kétségtelenül egész más jelleggel bír, mint a főkép *Dietzel* és *Böhm-Bawerk* között a költségtörvény jelentőségére vonatkozólag lezajlott eszmeharcz. Az amerikai tudósoknak a küzdelembe vegyülése nemcsak külsőleg adott más szint a vitának, amennyiben a *Dietzel*-től megkezdett éles, majdnem sértő hang helyett sokkal mérsékeltbb hangon folyt újabban a vita, hanem a kölcsönös megértésre való törekvés is sokkal inkább észlelhető a későbbi vita folyamán. Mindkét ellenfél igyekszik bizonyos előítéletektől szabadulni és kivált az amerikai tudósok hálával ismerik el a határhaszonelmélet íróinak nagy érdemeit. A vita folyamán bizonyos szempontok tekintetében a két egymással küzdő elmélet tényleg közeledett egymáshoz. Az első közeledést a munkaelmélet hívei tették lehetővé az által, hogy a munkával járó fáradtság mellett a termelési költségek több-kevesebb fontossággal bíró elemének egyéb tényezőt is elismertek. Az összes kiválóbb amerikai tudósok idevágó fejtegetéseiben megtaláljuk eme a munkaelmélet előbbi merevségén csorbát ejtő engedményt, amennyiben a termelésnél feláldozott javak hasznát, hol mint »negative utility« (*Merriam*), vagy »sacrifice« (*Patten*), hol pedig mint »negative utility of non-consumption« (*Clark*) elismerik a munkával járó fáradtság és kimerülés (*Merriam*) vagy kellemetlenség (*Patten*) mellett a termelési költségek második elemének és még *Macvane* is, a klasszikus költségelmélet főképviselője Amerikában, elfogadja, hogy csupán csak a termeléssel járó kelle-

metlenségben (pain) nem lehet a termelési költségek lényegét látni, mert ehhez a fáradtság és kimerülés mellett még a várakozási áldozat (waiting) is mint a költségek természetes és nem a gazdasági intézmények eredményéből folyó elemként csatlakozik.

A mellett, hogy a munkaelmélet szempontjából is megtörték a munkának, mint fáradtságnak a termelési költségek közt való egyedüli szereplését, az amerikai írók egy talán még nagyobb horderővel bíró engedményt is tettek a határhaszonelméletnek. Ez igen fontos engedmény abban állt, hogy magának a határtörvénynek a jelentőségét ezek az írók egészen másképp ítélték meg, mint *Dietzel*. A jeles bonni tudós ugyanis, bár nem fosztotta meg minden jelentőségtől e törvényt, annak mégis csak igen korlátolt és részleges szerepet osztott. Az új világban, a hol a tudósok kevésbé ragaszkodnak az atyáiktól örökölt tanokhoz, a határhaszonelmélet sokkal gyorsabban foglalt tért, mint az öreg, conservatív Európában, hol terjedésének nagyrészt előítéletek is útját állták. Az amerikai tudósok közül még *Macvane* is nagyfontosságúnak nevezi a határhaszon törvényét,¹⁾ a többi író pedig u. sz. kivétel nélkül nemcsak részleges jelentőséget tulajdonít e törvénynek, milyent már *Dietzel* sem vont kétségbe, hanem a határhaszontörvénynek többé-kevésbé az egész közgazdasági életben való érvényesülését, tehát a törvény általános jellegét is elismeri. Ennek a következménye azután az lett, hogy az amerikai tudósok közül többen és példájukon indulva később más tudósok is, kik a termelési költségek főelemét még mindig a termeléssel járó fáradtságban és kimerülésben látták, igyekeztek a fáradtságra mint költség-elemre vonatkozólag alkalmazni a határtörvényt. Így keletkezett a határköltség (helyesebben határfáradtság, marginal disutility) fogalma.

Közelebbről vizsgálva a termeléssel járó fáradtságot, fel kellett ismerni, hogy az az egyes munkaórákat tekintve épenséggel nem egyenlő. Az első munkaóra rendesen sokkal kevésbé erőteti meg a munkást, mint a későbbiek és a fáradtságnak a munkaidő hosszával való növekedése annál jelentékenyebb, minél hosszabb munkaidőt veszünk vizsgálat alá. Egy nyolcz órai munkanapnak egy órával való megtoldása kétségkívül nem lesz olyan fárasztó, mint p. o. egy tizenegy órai munkanapnak egy félórával való meghosszabbítása. Minthogy pedig a munkaidő hossza és az ez alatt előállított termékek mennyisége között a legszorosabb összefüggés van, az előadott tények a termelt javak mennyisége és a termeléssel járó fáradtság között

¹⁾ Mutatják ezt *Macvane* következő szavai: »The doctrine of marginal utility undoubtedly express some important economic truths to which the classical theory failed to give due prominence and we all must acknowledge our indebtedness to Austrian economists for drawing attention to these neglected areas of the economic field.« (Quarterly Journal of Economics, VII. kötet, 270. oldal)

viszonyt állapítanak meg. E viszony épen ellenkező irányú, mint a javak mennyisége és azok haszna közti viszony. A mig ugyanis a haszon a javak mennyiségének növekedésével csökken, addig az előállításal járó fáradság a termékek mennyiségének gyarapodásával növekszik. Azt a fáradságot, melyet egy bizonyos jószágmennyiség előállításáért még épen hajlandó a munkás magára venni, határköltségnek nevezték el. ✓

A javak mennyiségének egyrészt a haszonhoz, másrészt a termeléssel járó fáradsághoz való viszonya ellentétes természetéből következik, hogy a termeléssel járó haszon és fáradság egy pontban, a termelés határán (margin of production) találkoznak és az újabb amerikai és angol irodalom szerint ez az a pont, mely úgy a termelési költségek magasságára, mint pedig az értékképződésre nézve döntő. Ehhez képest határhaszon és határköltség egyaránt szolgálhatnak az érték mérőjéül, a mint azt p. o. Clark elismeri.¹⁾ Világítsuk meg e kérdést egy a gyakorlati életből vett példával. Tegyük fel p. o., hogy egy olyan jószágból, melynek az előállítása egy negyedórai munkát igényel, 30 millió darab talál 30 filléres ár mellett vevőt, a határhaszon csökkenése folytán ugyanabból a jószágból 35 millió darab talán csak 27 fillérért, 40 millió darab pedig csak 24 fillérért fog elkelni. Ezzel szemben azoknak a munkásoknak a száma, kik bizonyos bér fejében hajlandók egy bizonyos hosszúságú munkanapon keresztül dolgozni, a bér emelkedésével párhuzamosan fog növekedni. Ha p. o. feltesszük, hogy 24 fillérért egy munkás naponként 30 negyedórát hajlandó dolgozni, akkor a fáradságnak a munkaidő hosszával való növekedése folytán csakis megfelelő magasabb bér, p. o. negyedóránként 27 filléres munkabér mellett lesz hajlandó 35 negyedórát dolgozni, mig azt, hogy naponként 40 negyedórát dolgozzék, még magasabb, talán csak 30 filléres bér mellett lesz hajlandó megtenni. Ha felvesszük, hogy egy millió munkásról van szó, akkor 24 filléres bér mellett 30 millió, 27 filléres bér mellett 35 millió, 30 filléres munkabér mellett pedig 40 millió darabot hajlandók naponként a munkások a kérdéses jószágból termelni. A kereslet és kínálat közti egyensúly, a mint látjuk, 35 millió darab előállításánál fog helyre állni. Egyrészt ugyanis a vevők 27 fillérenként hajlandók ez esetben az árut megvásárolni, másrészt a munkások 27 fillér mellett készek annyi negyedórát dolgozni, hogy tényleg 35 millió darabot állítsanak elő, mely mennyiség a 27 filléres árnak is megfelel. E szerint tehát tényleg egészen mindegy, hogy azt mondom-e, miszerint a kérdéses jószág értéke azért 27 fillér,

¹⁾ Clark azonban, minthogy azon a nézeten van, hogy a termeléssel járó fáradság (disutility) inkább mérhető, azt kívánja az érték végső mértékéül elfogadni.

mert e jószágból 35 milliót kitevő mennyiségnek 27-es határhaszon felel meg, vagy pedig azt állítom, hogy az érték azért állapodott meg 27 filléren, mert az az utolsó fáradságmennyiség, mely 35 millió darab előállításához szükséges ily intenzitási foknak felel meg.

A modern angol közgazdaságtan képviselői közül kivált *Marshall* és *Edgeworth* foglalnak el hasonló álláspontot. Szerintük ugyanis a haszon a kereslet, az áldozat pedig a kínálat oldalán vesz részt az érték megállapításában és az érték keletkezéséhez mindkét tényező összeműködése szükséges. Hogy *Marshall* többször idézett példájára hivatkozzam, a haszon és fáradság az érték megállapításnál úgy működnek össze, mint az olló két karja.

Azok az írók, a kik az osztrák iskola eredményeinek jelentőségét nem vonták kétségbe, de az értékre nézve úgy a határhaszon, mint a határköltség befolyását egyenlő fontosnak ismerték el, a határhaszonelmélet költségmagyarázatát saját fegyvereivel támadták meg, minthogy a termeléssel járó fáradság érték meghatározó és költség szerepét a javak korlátozott mennyiségével és a határtörvénnyel hozták összefüggésbe. Ezek az írók különösen az által váltak a határhaszonelméletre nézve veszedelmessé, hogy a határhaszon érték megállapító szerepét éppenséggel nem utasították vissza, hanem csak a javak előállításával járó fáradsággal, mint az érték megállapítás egyenrangú tényezőjével kívánták azt kiegészíteni. Így azután az általuk felállított elvek a határhaszonelmélet által csupán a haszonra nézve kifejtett gondolatoknak a termeléssel járó fáradságra való alkalmazása folytán mintegy az osztrák iskola által megkezdett építmény szimmetrikus kiépítése és betetőzéseként tündek fel.

A határhaszonelmélet szemüvegén keresztül nézve a termelési költségek fogalma körül kifejlődött harc emez újabb fázisát, az a határhaszonelmélet amerikai képviselői által már korábban az elmélet költségmagyarázatába becsempészett dualismusként az érvényre jutását jelentette. A mint ugyanis fentebb láttuk *Green*, *Patten*, *Seligman* és mások már előbb is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az értékre nézve a termék határhaszná mellett az a határhaszon is irányadó, melyről a termelés kedvéért le kell mondani és így akkor, amidőn elhatározzuk, hogy egy meghatározott jószágot termeljünk-e, a jószág határhasznát azzal a határhaszonnal hasonlítjuk össze, melyet munkaerőnkkel és a termeléshez szükséges tőkével különben előállíthattunk volna. E szerint tehát egy pozitív és egy negatív tényező működik itt közre. Most kitűnt, hogy akkor, amidőn, ezt a dualismust az érték megállapításra nézve elfogadták, a negatív tényező felállítását által egy hátsó ajtót nyitottak, melyen a fáradság mint a termelési költségek eleme ismét belopódzott. Nyilvánvaló ugyanis, hogy akkor, ha valamely munka elvállalásáról van szó, a várható haszon mellett nem-

csak azt nézzük, hogy a termelés kedvéért milyen más haszonról kell a munkaerő és a termelési javak feláldozása folytán lemondani, hanem az is befolyásolja elhatározásunkat, hogy mily fáradságot kell az illető munka elvégzésével magunkra venni. Más szóval az, hogy vállalkozunk-e valamely munkára, nemcsak attól függ, hogy az egyéb termelési ágakban elérhető és a kérdéses jószág előállíthatása folytán feláldozandó haszon milyen nagy, hanem attól is, hogy a termeléssel járó fáradság milyen arányban áll az előállítani szándékolt termék határhasznával. Az előadott gondolatok felvetése folytán a termelési költségek fogalma körül kifejlődött eszmeharcz új stádiumba jutott, mert a munkaelmélet híveinek felfogása a nélkül, hogy a termeléssel járó fáradságnak, mint a termelési költségek lényegének a szerepét elejtették volna, a gondolat kiépítésében és keresztülvitelében egészen alkalmazkodott a határhaszonelmélet szelleméhez.

A határhaszonelmélet írói közül *Böhm-Bawerk* vállalkozott az újabban felvetett gondolatoknak a határhaszonelmélet elveivel való összeegyeztetésére.

A mint a fentiekben láttuk, a munkaelmélet részéről a vitában résztvett írók legnagyobb része egészen más szempontból vizsgálta a termelési költségek lényegét, mint a határhaszonelmélet, amennyiben ez alatt nem a termelésnél felhasznált felsőbbrendű javak összegét értették, hanem a termelésnél közreműködött összes javakat munkára, mint a termelési költségek végső elemére felbontva tették vizsgálat tárgyává. *Böhm-Bawerk* e felfogásra vonatkozólag, melyet a termelési költségek történeti magyarázatának nevezett el a határhaszonelmélet által előtérbe helyezett synchronistikus értelmezéssel szemben, kijelentette, hogy az ellen bizonyos feltételek mellett nem lehet kifogást emelni. A munkát ugyanis, mint az általa termelhető javak értékének a képviselőjét joggal tekintjük a termelési költségek végső elemének. Épen oly joggal mondhatjuk azt, hogy az első rendű javak értéke az előállításukhoz szükséges termelési javak értékével egyenlő, mint azt, hogy az összes termelési javakat végső sorban munkára felbontva, a termék értéke az előállításához szükséges munka értékének megfelelően alakul. A lényeges csak az, hogy a termelési költségeket bizonyos javak értékében lássuk. Az, vajjon az előállításához szükséges összes javakat, vagy ezek pénzértékét (tehát a nyersanyagok árát, a munkabért, a tőkekamatot és a vállalkozói nyereséget), vagy pedig mind e tényezőket munkára visszavezetve, a munka értékét értjük-e a termelési költségek alatt, az mindegy. Mindezekben az esetekben a termelési költségek értékekre, vagy a termelési javak, vagy pedig a munka értékére bomlanak fel végső sorban, ezeknek a nagysága pedig határhasznuktól függ. Így tehát,

amíg a termelési költségeket úgy fogjuk fel, hogy azok bizonyos értékből állnak, a határhaszon mint az érték irányzója fennáll.

A midőn *Böhm-Bawerk* annak a kérdésnek a vizsgálatára tér át, hogy a tényekkel összhangba hozható-e a költségfogalom akkor is, ha ezt munkára visszavezetve, alatta nem a munká értékét, hanem az azzal járó fáradságot értjük, abból indul ki, hogy a termeléssel járó fáradság csak akkor lehetne az érték mértéke, ha a termelést addig folytathatnók, a míg az utolsó munkaegység, p. o. az utolsó negyedóra által előidézett fáradság egyensúlyba helyezkedhetik az ennek megfelelő termékek határhasznával. Ez *Böhm-Bawerk* nézete szerint csak akkor lehetséges, ha a munkás maga határozza meg azt, hogy mennyi ideig dolgozik; ha ugyanis a munkaidő hossza egészen a munkástól függ, akkor az addig fog dolgozni, a míg az utolsó munkaegységgel járó fáradság épen felér avval a haszonnal, a melyet azzal előállíthat. Ez esetben tehát tényleg határhaszon és határfáradtság egybe esnek és így az egyik ép olyan joggal tekinthető az érték mértékének, mint a másik, és így ily körülmények között nem hibás azt mondani, hogy a termék értéke az előállításához szükséges fáradsággal párhuzamosan, az előállítással járó fáradság szerint alakul. De a mint *Böhm-Bawerk* gondolatmenetéből következik, ez esetben nem azért mérhető az érték a termeléssel járó fáradsággal, mert ez irányozza az értéket, hanem azért, mert a fáradság és határhaszon ez esetben találkoznak és a határhaszon dönti el, mint rendesen az értéket. Ezt *Böhm-Bawerk* inkább csak a sorok közt sejteti, úgy, hogy a tárgyat kevésbé ismerő olvasó könnyen azt a benyomást nyerheti, hogy az előállítással járó fáradságot tartja az értékalkulásra nézve irányadó tényezőnek. Azt azonban eléggé kiemeli *Böhm-Bawerk* hogy a munkaidőnek szabad, tetszés szerinti meghatározása olyan feltétel, mely a mai gazdasági életben kivált a bér munkásra vonatkozólag csak igen ritkán következik be. Ennek ugyanis a gyakorlati életben számos akadálya van, melyek közt mindenesetre a legfontosabb az, hogy a legtöbb műhelyben és gyárban a szokás, vagy a gyári rend, sőt néhol a törvényhozás által megállapított munkaidőt kötelesek az összes munkások betartani. A munkás ilyenkor nem mérlegelheti azt, vajjon az utolsó munkaegységgel járó fáradság tényleg összeesik-e az utolsó termék által nyújtott haszonnal, vagyis hogy a termelés határán a fáradság és az ez által előállított termék haszna fedik-e egymást, hanem csak az előtt a választás előtt áll, hogy a megszabott ideig tartó munkát vállal, vagy pedig munkába sem áll.

A munka által előállított haszon, vagyis bérrendszer esetén a munkabér nem helyezkedhetik ennél fogva a disutilityval egyensúlyba, mert negyedóránként 20 vagy 30 filléres bér mellett egyforma, sokat kell a munkásnak fáradnia; természetesen nemcsak

általában, hanem az egyes munkásokra nézve is lehetetlen, hogy a termeléssel járó fáradság és a bér párhuzamosan alakuljanak, mert az egyik munkásra nézve egyéni viszonyaihoz képest az utolsó, p. o. a negyvenedik negyedóra fáradsága nagyobb, a másiknál talán kisebb lesz az érte kapott bérnél.

Igy azután tényleg, a valóságban *Böhm-Bawerk* nézete szerint csakis igen kivételesen fog a határfáradság a határhaszonnal összeesni és így rendkívül ritka azoknak az eseteknek a száma, a melyekben a termeléssel járó fáradságot fogadhatjuk el az érték mérvéül.

Azokban, a miket eddig előadtunk, *Böhm-Bawerk* kifejezetten nem jutott ellenmondásba régebbi tanaival, minthogy a termelési költségek lényegét most is a haszonban látta. Mégis fent előadott gondolatmenete már magában rejti egy a határhaszonelmélet régebbi elveivel ellenkező felfogás csiráját. A mint ugyanis *Böhm-Bawerk* azt az elvet elismerte, hogy a termeléssel járó fáradság a határhaszonnal párhuzamosan haladhat, elvben elfogadta a javak előállításával járó fáradságot mint az érték második mértékét; mert ekkor már a határhaszon és határfáradság egyensúlyba helyezkedését a dolog természetével összeegyeztethetőnek állította fel és annak a gyakorlatban való tényleges be nem következését csak bizonyos, a munkaidő szabad meghatározását gátló akadályokra vezette vissza.

Miután egyszer erre az álláspontra helyezkedtünk és a határhaszon és határfáradságnak párhuzamos alakulását elvileg elismertük, a gyakorlati élet közelebbi szemlélete alapján el kell ismernünk, hogy a *Böhm-Bawerk* által kivételeseknek jelzett amaz esetek, melyekben a munkás maga határozza meg a munkaidő hosszát, épen séggel nem olyan ritkák. Itt vannak mindenekelőtt azok a termelési folyamatok, melyeket szabad óráinkban végzünk és hol egészen tőlünk függ, hogy az utolsó időszak által okozott fáradság egyensúlyba helyezkedjék az azalatt előállított haszonnal. Hasonlókép áll a dolog független iparosoknál, kik tetszésük szerint rendezhetik be termelésüket, szintűgy oly munkáknál melyeket p. o. a bérmunkás rendkívüli, külön díjazással járó munkaként végez. Mindezeket az eseteket maga *Böhm-Bawerk* is felsorolja, de aránylag ritkán előfordulóknak jelzi.

Még egy másik körülményt is tekintetbe kell itt vennünk. Ez abban áll, hogy *Böhm-Bawerk* maga is kénytelen elismerni, hogy egy bizonyos, bár csak általánosabb összefüggés a termeléssel járó fáradság és a haszon között tényleg mindig fennáll. Először, is úgy szólván minden munkásnak van bizonyos befolyása arra, hogy mennyi ideig dolgozik. E mellett már magában abban is bizonyos összefüggés észlelhető a termeléssel járó fáradság és haszon között, hogy a munkaidő megállapítása nem történhetik — a rabszolgá munkát

kivéve — oly terjedelemben, hogy a munkával járó összes fáradság a termelt javak összes hasznánál, vagyis bérrendszer mellett az összes munkabérnél nagyobb legyen

Ezzel azután *Böhm-Bawerk* tovább ment, mint a mennyit össze lehetett volna egyeztetni régebbi elveivel mert most már a munkával járó fáradságot az érték meghatározásnál elvileg ép oly jogosult tényezőnek kellett elfogadni, mint a határhasznot.

Eddig azt állította *Böhm-Bawerk*, hogy a termeléssel járó fáradság csak rendkívüli esetekben (ekkor pedig mint önálló tényező) irányozza az értéket, most ellenben elismerte, hogy a termeléssel járó fáradság a legtöbb esetben egy bizonyos befolyást gyakorol az értékre, tehát annak egyenes befolyást engedett — a határhaszon mellett — az érték meghatározásban. Igaz, hogy ezt a befolyást a gyakorlatban minimálisnak, elenyészően csekélynek tartja. De az elv, az az elv, hogy a termelési költségek végső elemzése folytán mindig valamely határhaszonra bukkanunk, mely az értéket irányítja, át van lyukasztva már az által is, ha szabálynak fogadjuk el, hogy a termeléssel járó fáradság csak kis befolyást is gyakorol az értékre. Mert már nemcsak abból magyarázzuk az értéket, hogy mily szükséglet kielégítése függ az illető jószágtól, hanem az előállítással járó fáradságból, munkából is.¹⁾

A határhaszonelmélet még egy fontos tételével ellenkezik a munkának az érték meghatározó határhaszon mellett értéktényezőként való felvétele. Az elmélet értelmében ugyanis határhaszon és a termeléshez szükséges fáradság szerint egyszerre soha sem lehet valamely jószágot becsülni, mert a mint *Wieser* kimondotta, vagy — nem állván rendelkezésre szabad idő — a jószágot egy másik jószág határhasznának elvesztése nélkül újból meg nem szerezhethetjük, ekkor az illető határhaszon dönti el az értéket, vagy pedig a fáradságnak magunkra vállalásával megszerezhetjük azt újra a nélkül, hogy valamely határhaszonról le kellene mondanunk, és ekkor az újból való megszerzéshez szükséges munka, fáradság fogja az értéket meghatározni, de a két tényező egyszerre nem irányozhatja azt. A midőn az előállítással járó fáradságot, ha csak mint mellékes tényezőt is,

¹⁾ Ezt *Böhm-Bawerk* maga is elismerte, a midőn ezeket írja: »Wünscht man einen concreten Maasstab genannt durch den auch schon die Art in der die Güter mit unserer Wohlfahrt verkettet sind, näher bezeichnet wird, dann kann man überhaupt nicht mehr einen, sondern muss zwei Maasstäbe nennen, welche principiell coordiniert, aber wegen der verschiedenen Häufigkeit der thatsächlichen Voraussetzungen, an die ihre Geltung geknüpft ist, von sehr ungleicher praktischer Bedeutung sind; den Nutzen der Güter, und die mit ihrer Erwerbung verbundenen persönlichen Opfer.« (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung III. kötet 230. oldal.)

de mégis a határhaszon mellé állítjuk, a hogy azt *Böhm-Bawerk* tette, akkor emez elvvel is szakítanunk kell. Mert hiszen ezzel határozottan azt tanítjuk, hogy a határhaszon és az előállítással járó fáradság együttesen határozzák meg az értéket és így a munkaermélethez való közeledés, a mint *Böhm-Bawerk*¹⁾ el is ismeri, inkább csak annak a kérdése, hogy mily nagy részt juttatunk a termeléssel járó fáradságnak a határhaszon mellett, tehát pusztán mennyiségi kérdés.

Ezt annál inkább állíthatjuk, mert az ellentábor főkép *Auspitz* fejtegetései alapján még közelebb jutott a határhaszonelmélet állás pontjához, mert a határköltség (határfáradság) fogalmát még inkább az osztrák iskola szellemében alakította át. *Auspitz* ugyanis utalt arra, hogy határköltség alatt nem szabad egy általános, a subjectiv viszonyok összefüggéséből kiszakított fogalmat érteni; a termeléssel járó fáradság ép úgy, mint a haszon concret alakban, az egyén viszonyaihoz arányítva, mint subjectiv tényező lép fel, és így nemcsak munkafajonkint, hanem egyénenkint is különbözőkép alakul az egyes termelési folyamatokkal járó fáradság. (A javak előállításával járó fáradság *Auspitz* szerint eme subjectiv szempontból tekintve szerepel a termelési költségek között.)

Miután a munkaelmélet a disutility tényezőjét ennyire a határhaszonelmélet szellemében alakította át, *Böhm-Bawerk* maga is hangsúlyozta az *Auspitz* cikkére adott válaszában, hogy az ellentábor ilyen módosított felfogásával elvben egyetért, és csupán a termeléssel járó fáradságnak, mint költségtényezőnek a gyakorlati életben való érvényesülése fokát illetőleg nem osztja eddigi ellenfelei nézetét.

Böhm-Bawerk emez eredményei az elmélet kebelében az egyetértést megbontották. Most már a termelési költségek tanára nézve az elmélet írói különböző véleményen vannak. E vélemény-különbségeknek több-kevesebb kihatása van az elmélet számos több tételére nézve is, mert azoknál az íróknál, kik a *Böhm-Bawerk*-től újabban kijelölt utat a helyes útnak vélik, a határhaszon egyeduralmát a munkaelméletnek tett engedmények révén egy bizonyos dualismus (haszon és fáradság egyensúlya) dönti meg. Az elmélet legtöbb tétele továbbra is fennáll és csak azt a változást szenved, hogy ahol eddig egyedül a határhaszonra történt hivatkozás, ott most a határhaszon és az előállítással járó fáradság együtt szerepelnek. A költségtörvény p. o. ez új fogalmazásában körülbelül úgy hangzik, hogy a termék értéke a termelési rokonságba tartozó legkisebb haszonnal bíró jószág határhaszna és a termelési rokonságba tartozó jószágok előállításán működő legutolsó munkás fáradsága szerint alakul. És így tovább az elmélet egyéb törvényeinek nagy része is átala-

¹⁾ Ugyanott 514. oldal.

kitható ebben az értelemben. Magukat az előbbieken felállított törvényeket tehát a munkaelmélet részére tett engedmények legnagyobb részt továbbra is érvényben hagyják és azok csakis a haszon és fáradság dualismusának megfelelő fogalmazását teszik szükségessé. E változás azonban, ha közelebbről vizsgáljuk, e törvények lényegét is érinti, mert eddig épen az képezte a határhaszonelmélet összes törvényeinek az alapját, hogy egyedül és kizárólag a határhaszon fogalmára voltak alapítva.

A termelési költségek értelmezését illetőleg a határhaszonelmélet kebelében fennálló irányokat nagyjában körülbelül következőkép lehetne osztályozni. A régi álláspontot eredeti következetességében Wieser tartotta fenn, amint a »Handwörterbuch der Staatswissenschaften« új kiadásában megjelent cikkéből kitéjük. Még mindig azt tanítja, hogy a határhaszon és a termeléssel járó fáradság szerint egyszerre nem lehet jószágokat becsülni.¹⁾ Ezzel Böhm-Bawerk engedményeit, bár nem kifejezetten visszautasítja. Wieser-hez elég közel állanak azok az amerikai írók, akik a költségfogalmat a határhaszon alapjára helyezik ugyan, de azt bővebben fogalmazzák; ide sorolhatjuk *Greent, Davenportot, Seligmant* stb. Ezek közül az írók közül azonban már sokan a határhaszon mellett a termeléssel járó fáradság szerepét is elismerik, mint p. o. *Patten*. Alig észrevehető átmenetek útján jutunk a következő árnyalathoz, melyet maga Böhm-Bawerk képvisel. Szerinte, amint láttuk, az az elv, hogy haszon és a termeléssel járó fáradság egyszerre nem lehetnek az értékbecslés alapjai, már nincsen fentartva, és a határhaszon mellett az előállítással járó fáradság is döntő tényezőnek van odaállítva. Böhm-Bawerk saját szavai szerint is csak a javak előállításával járó fáradságnak jutó szerep nagyságát illető árnyalati különbség választja el *Auspitz*-ot az ő felfogásától, ki a határhaszon és határköltség szerepét egész egyenlő jelentőséggel bírónak fogadja el. Ezzel pedig már egész közel értünk azoknak az íróknak az álláspontjához, akik a határhaszon fogalmát és számos arra alapított törvényt elfogadnak ugyan, de az újabb eredményeket többé-kevésbé a régi elmélet keretébe illesztik be.²⁾

¹⁾ »Untersucht man alle Voraussetzungen genau, so muss man zu dem Schlusse kommen, dass dasselbe Gut niemals zugleich wegen des von ihm abhängigen Nutzens und wegen der durch seinen Besitz ersparten Arbeitsunlust Werth erhalten kann.« (Handwörterbuch der Staatswissenschaften 2. kiadás. IV. kötet. 778. oldal.)

²⁾ Ha tudományunk képviselőinek a határhaszonelmélettel szemben elfoglalt álláspontját vizsgáljuk, azok két táborra oszlanak. Az egyik még ma is leghelyesebben osztrák iskolának nevezhető, minthogy főképp osztrák írókból, az elmélet megalapítóiból és kiépítőiből áll; ez a tábor nemcsak a határhaszonelmélet egyes tételeit, hanem az egész elméletet a magáénak vallja. (Az osztrák írókon és a szövegben gyakran említett amerikai írókon kívül főképp *Smart, Pierson* és tanítványai, *Ricca Salerno, Wicksell* stb. említhetők itt fel; nálunk *Mandelló* csatlakozott

A költségtörvény magyarázata és a termelési költségek fogalmának értelmezése körül lefolyt küzdelmen végig tekintve, a vita eredményére vonatkozólag könnyen azt a benyomást nyerjük, hogy az írók legnagyobb része a kérdés oly megoldásával ért egyet, hogy a határhaszon és a termeléssel járó fáradság nagyjában egyenlő fontos szerepet játszanak az értékalakulás folyamatában. Ennek az elfogadásával ugyanis a munkaelmélet engedett régi merevségéből, mely szerint csupán a javak előállításával járó fáradság irányozza az értéket, de engedett a határhaszonelmélet is, mert a határhaszon mellett a termeléssel járó fáradságot is, mint az értékalakulásba befolyó tényezőt elismerte. Mindamellett ez új álláspont is számos gyenge ponttal bír, melyek közül kétségkívül az első és legfontosabb a *Macvane*¹⁾ által kiemelt ama szempont, hogy két annyira eltérő tényező, minő a haszon és a termeléssel járó fáradság nem alakulhatnak mindig párhuzamosan és így mindkettőt fogadván el az érték mértékéül, nem juthatunk mind a két mérték felhasználásával mindig egyenlő eredményre.

Ha végezetül még egyszer végigtekintünk a fentiekben vázolt küzdelmen, akkor látjuk, hogy az lényegileg a körül forog, hogy mikép lehet a termelési költségek közvetlen (labour, munka) és közvetett (non consumption of utility, vagyis tőke) elemeit egységes nevezőre hozni, azaz egyneművé tenni. A határhaszonelmélet írói a határhasznot fogadják el egységes nevezőnek, kiindulván abból, hogy az értéket haszonnal mérjük, míg a munkaelmélet hívei a termeléssel járó áldozatot fogadván el az érték mérőjének, ennek a nevezőjére akarják hozni a termelési költségeket, úgy a fáradságot, mint a »non consumption«, összefoglalva ezeket a »disutility« fogalma alá. Abban tehát, hogy a termelési költségek munkából és tőkeáldozatból állnak, tulajdonkép mindkét ellenfél megegyezik, csak a körül forog a harc, hogy e két elem végső sorban haszon

ez irányhoz.) A másik tábor olyan írókból áll, akik a határhaszonelmélet egyes elveit elfogadják és elméleteikben értékesítik, anélkül, hogy az elméletnek egész álláspontját magukévá tennék. (Főkép a költségtörvény és az e köré csoportosuló kérdések tekintetében vonakodnak a határhaszonelmélet elveit elfogadni.) Ezek közé sorolhatjuk Angliában *Marshallt* és *Edgeworthot*, Németországban *Dietzelt*, hazánkban pedig *Földest* és *Gaált*. Ezek az írók igyekeznek a régebbi és az újabb tanokból az életrealitót kiválogatni és a közgazdaságtan tudományát a régi és új eredmények felhasználásával fejleszteni.

¹⁾ *Macvane* ugyanis ezt írja: »Two independent regulators could not always coincide in fixing one and the same value. If marginal utility fixes exchange value, then clearly cost of production doesn't also fix it.« (Quarterly Journal of Economics. VII. kötet 257. oldal.) *Devine* az »American Academy of political and social science« 1891. évi decz. 15-ki ülésén a kérdésre nézve így nyilatkozott: »We gain only by totally separating those two notions of value and cost.«

vagy fáradtság minőségben mérje az értéket. A határhaszonelmélet értelmében véve, t. i. mint arról a haszonról való lemondás, melyet különben ez idő alatt előállíthattunk volna, ezek az elemek egész közeli rokonok, holott a munkaelmélet a non-consumption fogalmát sehogys tudta a fáradtsággal egyneművé tenni, mert nyilvánvaló, hogy ha a tőke fáradtság útján keletkezett is, mint kész tőke többé nem mint fáradtság, hanem mint non-consumption lép a termelési költségek közé.

A társadalmi gazdaságtan tudományára nézve a termelési költségek körül kifejlődött vita általában azért bir nagy jelentőséggel, mert a termelési költségek bő elemzését és azok két elemének a határozott felismerését eredményezte.

VII. FEJEZET.

Kivételek a határhaszon törvénye alul.

Mielőtt a határhaszonelmélettel kapcsolatos gyakorlatibb kérdések tárgyalására áttérnék, még egyszer vissza kell pillantanom arra a tárgyra, a melyet az első fejezetben érintettem, t. i. a készletek értékének a meghatározására. Meg kell ugyanis jelölnöm azokat az eseteket, melyeket az elmélet a határhaszon törvénye alóli kivételeknek tekint. Azzal, hogy ily kivételek léteznek, az elmélet írói kezdettől fogva tisztában voltak és igyekeztek is ezeket az eseteket vizsgálataik körébe vonni.

Hogy az elmélet írói által felhozott kivételek lényegét megértsük, csakis azzal kell tisztába jönnünk, hogy a jószágkészletek kétféleképp szerepelhetnek értékítéleteinkben, vagy olyformán, hogy a készlet egyes részeire vagyunk tekintettel, vagy pedig oly módon, hogy az egész készletet mint egységes egészet tekintjük. E szerint azután különböző az értékbecslésnek a folyamata. A készleteknek az egyes részekre való tekintettel eszközölt értékbecslésével már az előbbieken foglalkoztunk. Megállapítottuk, hogy az ily becslések alapján keletkező értékítéletekben a határhaszon törvénye szerint járunk el.

Most a második csoporttal, a készleteknek mint egységes egészeknek való becslésével fogunk foglalkozni. Előfordul a gazdasági életben, hogy valamely jószágkészlet összes részeinek megmaradása vagy elveszése egy és ugyanazon eseményhez van kötve. Ilyenkor természetesen a jószágkészlet mint egységes egész képezi értékbecslésünk tárgyát. Minthogy pedig az ilyen esetekben az illető jószágkészlettel függő összes használatok forognak szóban, értékbecslésünk eredménye sokkal nagyobb, mint a készlet egységének határhaszna szorozva az egységek számával.

Egy példa igen könnyen megvilágítja e tényt. Tegyük fel, hogy valaki utazásra indulva három pár cipőt egy csomagban helyez el a vasuti kocsiban. Ha már most bármily esemény folytán ez a csomag

elvéssz, ő mind a három czipőtől nyújtott haszontól egyszerre meg van fosztva. A jelentőség, melyet a három pár czipőnek mint egységes egésznek tulajdonít, nem lehet az egy pár czipő határhasznának a háromszorosa, mert a három pártól egyenkint nyújtott haszon mind elvéssz. Az ily esetekben tehát az egységes készlet értéke az egyes részek által külön-külön nyújtott haszon összegével lesz egyenlő.

Ez a jelenség azonban csakis bizonyos értelemben tekintendő a határhaszon törvénye aluli kivételnek. A határhaszon törvénye szerinti értékbecsléstől csak annyiban tér el a fenti becslés, hogy nem az utolsó egység haszna döntő az értékre nézve. De valóban itt is a lehető legkisebb haszon, vagyis a határhaszon döntő, csak azzal kell tisztába jönnünk, hogy milyen egységnek a haszna kérdéses ebben az esetben. Mindenesetre az egész készletnek mint egységnek a haszna. Az egész készlettel elérhető hasznok közül azután, a mennyiben ezek több telítési fokot képviselnek, kétségtelenül a legkisebb az irányadó. Láthatjuk tehát, hogy alaposan vizsgálva a kérdést, ez a kivétel tulajdonkép csak látszólagos, mert valóban a zárt egésznek tekintett készlet maga mint egység szerepel és ennek a legkisebb haszna határozza meg az értéket.

A kivételeknek a második csoportja azokat az eseteket foglalja magában, a midőn az egész mint olyan sokkal nagyobb hasznot nyújt, mint a készletben foglalt részek egyenkint alkalmazva. Mikép képződnek ily esetekben értékítéleteink? E kérdés megvilágítására igen alkalmas *Smart*nak a complementáris javak értékének tárgyalásánál felhozott négyesfogat példája. Egy jó négyesfogatba tartozó négy ló együttvéve sokkal nagyobb hasznot nyújt, mint a négy ló egyenkint alkalmazva. Ennélfogva az egész négyesfogatnak nagyobb jelentőséget kell hogy tulajdonítsunk, mint a mennyi egy ló határhaszna négyeszeresének megfelel. Ép úgy, mint az előbbi példában, úgy itt sem az egyes rész határhaszna döntő. Az érték a négyes fogat összes hasznának megfelelőleg fog alakulni.

De közelebből vizsgálva az ebbe a csoportba tartozó esetek sem igazi kivételek a határhaszon törvénye alul; már t. i. annyiban, hogy itt is a négyesfogattól mint egésztől függő használatok közül nem a legmagasabb, hanem a legalacsonyabb fogja az értéket meghatározni. A kivételesség itt is csak arra vonatkozik, hogy nem az egyes rész, hanem az egésznek mint egységnek a határhaszna irányadó.

Ez a megfigyelés reávezet bennünket arra az okra is, a mely az említett eseteknek ezt a bizonyos értelemben vett kivételességét maga után vonja. Csak eszünkbe kell jutnia annak, hogy a határhaszon törvényére épen a készletek *oszthatóságának* megállapítása alapján jutott a határhaszonelmélet. A most vizsgált két esetben azonban ép

ezt az oszthatóságot kizártnak tekintettük és így a határhaszon-törvény érvényesülésének alapfeltételét zártuk ki. Ezekről a kivételekről tehát egész nyugodtan elmondhatjuk, hogy azok a szabályt csak megerősítik.

Még csak az van hátra, hogy arra felhívjam a figyelmet, miszerint azok az esetek, melyekben a jószágkészletek mint egységes és oszthatatlan egészek jönnek tekintetbe, igen ritkák, sőt a készleteknek egyes részeik alapján való becslésének gyakorisága mellett elenyésző csekélyeknek mondhatók. Ez esetek ritkaságát kifejezendő, *Wieser* annyira ment, hogy a készleteknek mint egységes egészeknek való értékbecslését nem is fogadja el tulajdonképeni értelemben vett értékbecslésnek.

Az eddig mondottak után csak természetes, hogy ha nem készleteket, hanem egyes tárgyakat nem mint egy készlet részét, hanem mint példányt becsülünk, akkor szintén nem a határhaszon, hanem a jószág teljes haszna irányadó. Ily esetben ugyanis az illető egység nem helyettesíthető és így a határhaszon törvényének felállításánál alapul vett egyik legfontosabb feltétel, tudniillik az, hogy a készletek egyes részei egymást helyettesíthetik, hiányzik. Ezekről az esetekről mondja *Wieser*: »Das Mittel, ohne welches der Zweck nicht erreicht werden kann, muss so hoch geschätzt werden als der Zweck selbst.«¹⁾

Látjuk tehát, hogy a határhaszon törvénye az értékbecslés nagy mezején nem érvényesül az egész vonalon. Ugy egész készletek, mint pedig készletek egyes részei *kivételesen* a tőlük függő szükséglet teljes mértéke, vagyis egész hasznuk szerint becsültetnek; és pedig beáll e kivételesség akkor, ha vagy egy egész készlet, vagy pedig annak egy része bizonyos okok következtében helyettesíthetlenné válik, vagyis a mint bizonyos rendkívüli körülmények folytán az adott egész készlet sorsa egy eseménytől lesz függővé, vagy pedig a készlet egyes részei nem helyettesíthetik egymást. De éppen az okok, melyek emez esetekben a teljes haszon szerinti értékbecslést maguk után vonják, melyek tehát a határhaszon törvénye aluli kivételességet előidézik, képezik a határhaszonelmélet mellett szóló érveknek éppen nem utolsóját. Mert hiszen, ha a határhaszonelmélet azt a tételt állítja fel, hogy adott készleteknél — oszthatóság és a részek egymásközi helyettesíthetőségének feltétele alatt — a határhaszon irányadó az egész készlet értékére nézve, és hogyha e törvény ép akkor enged a teljes haszon szerinti becslésnek, a midőn említett két feltétele hiányzik, akkor az a körülmény, hogy a törvény két alapfeltételének elmaradása esetén magának a törvénynek az érvényesülése is elmarad, legjobban bizonyítja a törvényszerűség fennállását.

¹⁾ Der natürliche Werth 21. oldal.

VIII. FEJEZET.

A határhaszonelmélet elveinek alkalmazása az árelmélet terén.

A határhaszonelmélet elveinek az alkalmazását természetesen először mindenekelőtt az árelmélet terén kísérelték meg, minthogy az érték-képződés és az áralakulás közt fennálló szoros kapcsolatot a tudomány u. sz. fennállása óta felismerte. Az érték és ár közti viszony megállapítása kétségtelenül a határhaszonelmélet sikerültebb részei közé tartozik, mert kevés elmélet dicsekedhetik a két fogalom közti összefüggés oly szabatos meghatározásával, mint a minőt a határhaszonelmélet nyújt.

Mielőtt azonban ennek bővebb magyarázatába bocsátkozhatnánk, néhány szót kell szólnunk arról, hogy a határhaszonelmélet mikép jár el az érték egyes fajainak osztályozása körül, mert az osztrák iskola szerint ezen fordul meg az érték és az árproblema összefüggése. Tudvalevőleg a határhaszonelmélet a klasszikus értékelmélet osztályozásával annyiban szakított, a mennyiben a használati és csereérték közti felosztást csak másodrendűnek ismerte el, míg főfelosztásnak a subjectív és objectív érték közti különbséget állította fel. Ennek az oka, hogy az osztrák iskola tanítása szerint sem a használati, sem a csereérték nem képez egységes fogalmat, mert egyikre nézve sem lehet olyan törvényeket megállapítani, melyek az alája tartozó összes jelenségekre vonatkoznának. A határhaszonelmélet szerint ugyanis úgy a használati, mint a csereérték fogalmán belül különböző törvények uralkodnak, a mint a fogalmat az egyéni gazdaságra, az egyén szükséglet kielégítésére, avagy csupán magára a jószágra, annak az emberi szükséglet kielégítése szempontjából való képességeire vonatkoztatjuk. Ehhez képest az érték alfajainak megállapításánál az osztrák írók szerint csakis az az alapvető különbség lehet döntő, mely az alanyi és tárgyi, azaz a subjectív és objectív minőségen alapul. Amint újabban *Philippovich* is kiemelte,¹⁾ a határhaszonelmélet szerint az értékprobléma nem egységes, hanem két részre, a subjectív

¹⁾ Grundriss der politischen Ökonomie. 4. kiadás. I. kötet. 189. oldal.

és objectív érték jelenségeire oszlik, mely két jelenség közti különbség *Böhm-Bawerk* szerint olyan lényeges, hogy a kettő egységes definitio alá nem is foglalható.¹⁾ Subjectív érték alatt a határhaszonelmélet — a mint már az eddigiekből is tudjuk — azt a jelentőséget érti, melyet az egyén saját gazdasága, saját szükségletkielégítése és annak tervszerű vezetése szempontjából tulajdonít az egyes jószágoknak. Akár közvetlenül szolgálnak ezek a saját gazdaságban való fogyasztás útján — subjectív használati érték, — akár pedig közvetve ama képességük által, hogy más javakért kicserélhetőek — subjectív csereérték — a subjectív érték az egyén gazdaságával mindig a legszorosabb összefüggésben van. Az objectív érték ezzel ellentétben a javaknak az a képessége, a mely szerint azok bizonyos, az ember gazdaságára nézve jelentőséggel bíró eredmények elérésére képesek. Az objectív érték tehát az egyéni szükségletektől eltekintve a tárgy tulajdonságaiból, illetőleg a piaczi helyzetből indul ki. Aszerint azután, amint a jószágnak a fogyasztásra vagy egyéb közvetlen felhasználásra való képességét, vagy pedig csereképességét nézzük, az objectív érték is felosztható objectív használati és objectív csereértékre. Látjuk tehát, hogy a határhaszonelmélet szerint a használati és csereérték közti megkülönböztetés egész másodrendű szerepet nyer. A subjectív és objectív momentum az, mely a külön-külön törvények alatt álló értékfogalmakat szétválasztja.²⁾

¹⁾ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Neue Folge, XIII. kötet 71 oldal. — E tekintetben azonban a határhaszonelmélet írói nem mind mennek olyan messze, mint *Böhm-Bawerk*. Így p. o. *Zuckerlandl* kétségbe vonja, hogy a subjectív és objectív érték nem volna egy fogalom alá vonható; szerinte ugyanis »die Kaufkraft der Güter (tehát az objectív érték), ist mit dem Werthe (tehát a subjectív érték által) gegeben.« (Theorie des Preises, 24. oldal.)

²⁾ Újabban *Seligman* a subjectív és objectív momentumnak az értékfogalom osztályozásánál való alapulvétele ellen tiltakozott, minthogy nézete szerint az érték mindig a jószág minőségének az emberhez, azaz annak szükségleteihez való viszonyát jelentvén, az sohasem vonatkozatható magának a jószágnak a minőségére, és így objectív értékről nem lehet a szó szoros értelmében véve beszélni. (Quarterly Journal of Economics, XV. kötet 326—27. oldalon levő jegyzet.) — *Davenport* a subjectív csereérték fogalmát kifogásolja, amennyiben a subjectív csereértéket a jószág a csere lehetőségére való tekintettel nyervén, ez a pusztá lehetőség véleménye szerint még nem állapít meg tényleges értéket, hanem csak annak az előfeltételt, a hasznosságot; nézete szerint a subjectív csereérték tehát csak annak a lehetőségnek a kifejezése, hogy a jószág nemcsak közvetlenül, hanem közvetve csere útján való értékesítés által is használható. Minthogy pedig a használhatóságnál a subjectivitás magától értetődik, a subjectív csereérték kifejezést egyszerűen a »cserehaszon« (exchange-utility) kifejezéssel kívánja potolni. (Quarterly Journal of Economics, XVI. köt. 366—67. oldal.) Mindezekre bővebben kiterjeszkedni túllépné feladatom határait és egyelőre kevés jelentőséggel is bírna, minthogy a *Böhm-Bawerk* és *Philippovich* által képviselt álláspont van az egész elméleten keresztül.

Azonban daczára annak, hogy a subjectiv és az objectiv érték különböző törvények alatt állnak, közöttük mégis a legrosszabb összefüggés áll fenn, mely legszembetűnőbb és legfontosabb a subjectiv értékbecslés és az objectiv csereérték közt. És ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, mely bennünket most legjobban érdekel.

Mindenekelőtt azzal kell tisztában lennünk, hogy a határhaszonelmélet szerint a subjectiv és objectiv érték jelenségei közül az első az, mely az emberi fejlődés korábbi fokán mutatkozik. Kétségtelen ugyanis, hogy az ember már a csereforgalom kifejlődése előtt is jelentőséget tulajdonított azoknak a javaknak, melyek szükségletkielégítésére alkalmasak voltak, és melyek csak korlátolt mennyiségben álltak rendelkezésére. Így tehát a subjectiv érték okvetlenül elsődleges jelenségnek tekintendő. Épen a subjectiv értékbecslések összevetése és annak a felismerése, hogy A. és B. számára egy-egy jószág nem bir egyenlő értékkel, vezetett a csere kifejlődésére, amennyiben épen az egyéni gazdaság szempontjainak tekintetbevételével mutatkozott előnyösnek bizonyos esetekben a tulajdonban levő jószágot a szomszéd valamely jószágáért kicserélni. A subjectiv értékítéletek összehasonlítása vezette tehát az embert a cseréhez, mert ez úton ismerte fel az ember, hogy csere által oly jószágot szerezhethet, a mely gazdasága számára nagyobb jelentőséggel bir, mint az érte cserébe adandó jószág. Így tehát a határhaszonelmélet szerint a csere indító okának, a cserenyereség képzetének a keletkezése egészen subjectiv okokra, subjectiv értékítéletek összemérésére vezethető vissza.

A csereügyletek gyakori ismétlődése idővel oda vezetett, hogy az egyes cserélők egyéni subjectiv értékbecsléseiből egy általánosan elfogadott ítélet keletkezett az egyes javak csereképességére nézve, vagyis megszületett az objectiv csereérték fogalma. Amint a határhaszonelmélet írói által ily határozottan ugyan ki nem fejtett, de tőlük folytonosan feltételezett gondolatmenetből láthatjuk, az objectiv csereérték számos subjectiv értékbecslésben birja eredetét, és azok gyakori ismétlődése és egymáshoz való alkalmazkodása egymással való összemérése folytán jött létre.¹⁾ A határhaszonelmélet írói szerint

¹⁾ Az objectiv értéknek subjectiv eredetét és mégis egészen objectiv természetét legújabbán igen szépen kifejtette *Cornélissen*, ki erről a tárgyról többek között a következőket írja: »Dans les magasins ou les marchés que nous venons de visiter les prix des différents articles y étaient attachés par d'autres individus, d'autres gens que nous, consommateurs... Ces prix, et la valeur qui leur sert de base, prennent pour nous un caractère objectif, il est sûr, néanmoins, que des rapports subjectifs avec d'autres gens que nous n'y sont pas étrangers des rapports des personnes qui étaient entrées avant nous en relation avec ses articles comme leurs producteurs ou leurs vendeurs. De ce côté-là l'élément subjectif aura encore sa place, bien, qu'en définitive la valeur des richesses telle, qu'elle se manifeste au marché, montre toujours vis-à-vis des producteurs comme des consommateurs un caractère objectif fort prononcé.« (Théorie de la valeur. Paris, 1903. — 92. old.)

a subjectív és objectív érték közt egészen olyan viszony áll fenn, mint a fizikában az egyes erők és azok eredője közt. Valamint az egyes erők megelőzik, és küzdelmük, egymást erősítés és lerontás útján hozzák létre az eredő erőt, ép úgy megelőzik és ép oly módon hozzák létre a subjectív értékbecslések az objectív értéket.

Ezzel a subjectív és objectív érték közti viszonyt a határhaszonelmélet igen szabatosan körülírta, de tisztázta egyúttal — ami talán még fontosabb — az érték és ár közti viszonyt is. Az objectív csereértéknek a határhaszonelmélet által felállított fogalmából ugyanis következik, hogy azt az ártól csak egy hajszál választja el. Ha ugyanis egy részről objectív csereérték alatt azt a képességet értjük, mely szerint egy jószág bizonyos mennyiségű javak tulajdonát szerezhethet meg, másrészt pedig ár alatt a *tényleg* cserébe adott javakat értjük, mint a hogy azt az osztrák iskola teszi, akkor az objectív csereértékre és az árra nézve külön törvényeket nem állapíthatunk meg, mert ami a javak szóban forgó képességét befolyásolja, az kétségkívül ép úgy befolyásolja az érték *tényleg* cserébe kapott jószágmennyiséget, az árat is. Bár tehát objectív csereérték és ár épenséggel nem azonosak, mégis közös törvények alatt állanak, úgy, hogy az objectív csereérték számára megállapított törvények azonosak az ártörvénnyel. Ha tehát a határhaszonelmélet a subjectív és objectív érték közti viszonyt az erők és azok eredője közti viszonyt jelölte meg, akkor már az objectív csereérték és ár közti viszonyt is ugyanabban kell felismernie. Így jutott el azután a határhaszonelmélet az érték és ár közti viszony szabatos meghatározásához, melyre nagyobb nehézség nélkül volt felépíthető a határhaszonelmélet elveit alapul vevő árelmélet.

Most, miután az érték és ár közti összefüggést megismertük, nekünk is könnyű lesz a határhaszonelmélet ártörvényét levezetni és átérteni. Annak alaptételén ugyanis, melyből a többi magától következik, már túl vagyunk, ha egyszer azt tisztáztuk, hogy a határhaszonelmélet szerint az ár subjectív értékbecslések eredője. Ebből a szempontból tekintve ugyanis kétségtelen, hogy a határokat, melyek közt az ár mozoghat, subjectív értékbecslések vonják meg.

Vegyük mindenekelőtt a legegyszerűbb esetet, t. i. azt, amidőn egy vevő egy eladóval elszigetelten, tehát verseny nélkül áll szemben. A felek egyike sem lesz hajlandó cserélni, ha reája nézve a cserébe adandó jószág subjectív értéke nagyobb, mint a cserébe kapható árúé, viszont mindaddig szívesen fog cserélni, amíg a cserébe adandó jószágot az érte cserébe megszerezhető jószágnál kevesebbre becsüli, mert egyéni szükségletei szempontjából ebben az esetben a csere által kétségtelenül nyer. Elszigetelt cserénél tehát az ár felső határa a vevőnek az árúra vonatkozó subjectív értékbecslése, míg az alsó határt az eladónak az árúra vonatkozó subjectív becslése képezi. Hogy

az ár e határok közt hol fog megállapodni, a két fél gazdasági erejétől, alkuvási képességétől és egyéb körülményektől függ. Így tehát elszigetelt cserénél az áralakulás határai igen tágak és e határok egészen a felek gazdasági helyzetétől függenek. A gazdag többet adhat ugyanazért a jószágért, melyért a szegény talán csak a felét ajánlhatja.

Egészen másképp áll azonban a dolog a mai gazdasági életben, a hol elszigetelt csere csak igen ritkán fordul elő; itt többnyire számos vevő és eladó áll egymással versenyezve szemben, mi az áralakulás jelenségeit alaposan befolyásolja és pedig főképp abban az irányban, hogy a határokat, melyek közt az ár mozoghat, tetemesen összeszorítja. A folyamat, mely ezt előidézi, a következő.¹⁾ A piacon megjelenő vevők és eladók mindegyike saját egyéni viszonyai szerint becsüli ugyan az árút, mégis nagyjában egyenlő összeget fognak a vevők — daczára különböző subjectiv becsléseiknek — az árúért fizetni és az eladók az árúért kapni. Tegyük fel *Böhm-Bawerk* tipikus schemája nyomán, hogy a vevők, illetőleg az eladók következőkép becsülik valamely piacon az árút:

a vevők	az eladók
A_1 30 egységre	B_1 15 egységre
A_2 24 »	B_2 20 »
A_3 18 »	B_3 26 »
A_4 16 »	B_4 33 »
A_5 15 »	
A_6 10 »	

B_1 -el négy vevő volna hajlandó üzletet kötni, mert négyen becsülik 15 egységénél többre az árút. Az üzlet 15–16 egység közti árral jön létre. Minthogy azonban B_1 árúját mind a négyen meg nem vehetik, azok, akik azt 16-nál többre becsülik, többet fognak érte igérni, hogy A_4 -nek a vételt lehetetlenné téve, őt a versenyből kizárják. De még ekkor sem állapodhatnak meg, mivel még mindig hárman kívánják az árút megvenni. Így az árajánlatokban tovább fognak menni, amint 18 fölé érnek, A_3 is kimaradt a versenyből, amint pedig 20-nál is többet igérnek, B_2 is felajánlja a maga árúját. Most már két vevő és ugyanannyi eladó állván egymással szemben, az üzlet létrejöhet és pedig az ár 20-on felül, de 24-én alul fog megállapíttatni; mert ha 24 fölé emelkednék, A_2 nem volna cserére hajlandó és most két eladó állana szemben egy vevővel, mi azután az eladókat arra indítaná,

¹⁾ Bár a gondolatmenet, melylyel a határhaszonelmélet ártörvényét levezeti, az elméletnek általánosabban ismert részletei közé tartozik, mégsem mellőzhettem munkám teljessége érdekében a gondolatmenetnek legalább fővonásaiban való előadását.

hogy az árat mérsékeljék. Daczára annak, hogy úgy a vevők, mint az eladók különbözőképp becsülik a jószágot, *egységes* ár fog keletkezni és pedig azért, mert mindegyik fél a legnagyobb nyereséggel akarván cserélni, csak annyit ad, illetőleg legalább annyit követel az árúért, mint a mennyi éppen ahhoz szükséges, hogy az árút megvehesse, illetőleg hogy árúját eladhassa. A kik tényleg cseréhez jutnak, a vevők részéről azok, kik legtöbbre, az eladók részéről pedig, kik legkevesebbre becsülik az árút, vagyis a *Böhm-Bawerk* nyomán általánosan elfogadott kifejezés szerint a legcsereképesebb vevők és eladók. A tényleg cseréhez jutó, tehát csereképes felek közt az ár, a mint láttuk, nem az egyes felek subjectiv becslései szerint fog megállapittatni, hanem az összes cseréhez jutó felek részére közös árhatárok keletkeznek; és pedig felülről a még cseréhez jutó legkevesébbé csereképes vevő és a legcsereképesebb, de a cseréből már kizárt eladó, alulról pedig a legkevesébbé csereképes, de még cseréhez jutó eladó és a legcsereképesebb, de már kizárt vevő subjectiv értékbecslései képezik az ár határát, mert a mint a fentiekből következik, az árnak magasabbra emelkedése, vagy alacsonyabban való megállapítása a vevők, illetőleg az eladók oldalán a cserére hajlandók számát szaporítaná, illetve csökkentené, mi által a keresett és kínált árúk közti egyensúly megbomlanék és a verseny érvényesülése folytán az árnak ismét a fenti határok közé kellene szorulnia. A legkevesébbé csereképes vevő és a legcsereképesebb, de már kizárt eladó egyrésztől, a legkevesébbé csereképes, de még cseréhez jutó eladó és a legcsereképesebb, de már kizárt vevő másrésztől a *határpárok* elnevezése alá foglalhatók és így a határhaszonelmélet ártörvénye igen egyszerű alakba önthető. *Az ár a határpárok subjectiv értékbecslése közt állapodik meg.*

Ez, lehető röviden előadva, annak a gondolatmenetnek a lényege, melylyel a határhaszonelmélet ártörvényét, a határpárok törvényét levezeti. Már az osztrák iskola ártörvényének a neve is felhívja figyelmünket arra, hogy a subjectiv érték törvényeinek megállapításánál hangoztatott elvek főbbjeit a határhaszonelméletnek sikerült az árelmélet terére is átültetni. Itt van mindenekelőtt a határgondolat. Valamint az egyéni gazdaságban nem tulajdonítjuk a jószágnak azt a teljes jelentőséget, mely az egy-egy részmennyisége által tényleg nyújtott haszonnak megfelel, hanem csak az utolsó részmennyiségtől fenyegetett szükségletnek megfelelő jelentőséget, épp úgy az áralakulás terén sem jut teljesen érvényre minden egyén subjectiv értékbecslése, hanem csakis az utolsó, a keresett és kínált mennyiségek egyensúlyának helyreállításához szükséges vevők, illetőleg eladók értékbecslése, tehát csak azok az értékítéletek érvényesülnek közvetlenül az árban, melyeknek fölfelé vagy lefelé való túl-

lépése a piacz helyzetében változást idézne elő. Valamint tehát az a jelentőség, a melyet az egyén egy-egy jószágmenyiségnek tulajdonít, nem a jószág saját hasznától, hanem egy idegen haszontól, a határhaszontól függ, épp úgy az ár sem maguknak a cserélő pároknak saját értékbecslésétől, hanem csak a határpárok értékítéleteitől függ. A határgondolatot nem lehetne pontosabban átültetni az árelmélet terére, mint a hogy azt az osztrák iskola a határpárok törvényében tette. De az a körülmény, hogy daczára a piacson találkozó számos értékbecsléseknek, csak egy ár alakul, már magában is egészen az értékképződés folyamatára emlékeztet, hol az egyes részmenyiségeknek jutó igen különböző jelentőség daczára az egész készletnek mégis egységes jelentőséget tulajdonítunk. Mindehhez járul azután, hogy a rendelkezésre álló mennyiség az értékképződésnél, mint az áralakulásnál, egészen hasonló szerepet játszik, minthogy a határhasznot és a határpárok értékbecslését egy irányban befolyásolja.

Az osztrák iskola irói nem érték be azzal, hogy a határpárok törvényében az áralakulás főtvényét megállapították; nem mulasztották el azoknak az okoknak a felderítését és részletezését sem, melyektől az függ, hogy mely vevők és eladók lesznek határpárokká. Ezáltal az áralakulás végső okait igyekezett a határhaszonelmélet felkutatni. A vevők oldalán ez okok közt természetesen egyrészt annak a körülménynek jut nagy szerep, hogy az árú a vevők szükségletkielégítésére nézve mennyire fontos és a vevők mily körében képezi kereslet tárgyát, másrészt pedig a vevők subjectiv értékítéleteinek. Az áralakulásnál szereplő subjectiv értékítéletek magától értetődőleg nem oly egyszerűek, mint a milyenekkel a subjectiv érték tanában operáltunk. A midőn ugyanis arról van szó, hogy egy véghezviendő cserügylet előnyös vagy hátrányos voltát egyéni gazdaságunk szempontjából megítéljük, nemcsak azt fogjuk megállapítani, hogy az árúnak milyen jelentőség jut szükségletkielégítésünket tekintve, hanem az iránt is meg fogunk magunkkal állapodni, hogy a cserébe adandó jószágnak mily jelentősége van gazdaságunkban. Csakis e két értékítélet összemérése, összehasonlítása után állapithatjuk meg, hogy a csere előnynyel fog-e ránk nézve járni; azaz nagyobb hasznot biztosít-e gazdaságunk számára, mintha a cserétől távol maradnánk. Tehát nem egyszerű absolut, hanem relativ értékítélet előzi meg a cserét, mely két elemből áll: az árúra és az érte cserébe adandó jószágra vonatkozó értékítéletből. Ehhez képest azután a vevők subjectiv értékbecslése, mint az ár egyik alaptényezője két részre oszlik. Úgy az árúra, mint az árjószágra vonatkozó értékítélet természetesen a határhaszon törvénye szerint jön létre, úgy, hogy a vevőket tekintve az ár keletkezése elég könnyen vezethető vissza legvégső sorban a határhaszon törvényének működésére.

Épen ez a körülmény azonban az árúra vonatkozó értékítéletek megmagyarázásánál bizonyos nehézséget rejt magában. Tudjuk ugyanis, hogy a szaporítható javak határhaszna a helyettesítési törvény alapján nem attól függ, hogy ezek maguk mennyiben alkalmasak szükségletkielégítésre, hanem annak a jószágnak határhaszna szerint alakul, melyért a kérdéses szaporítható jószágot újból megszerezhetjük. Ez azután könnyen azt a látszatot kelti, mintha az árképződés tényezői közé magát az árat is felvéve, ezt legalább részint önmagából is akarnók megmagyarázni. *Böhm-Bawerk*, ki az objectiv érték elméletének az osztrák iskola szellemében való kifejtésére nagy súlyt helyezett, vállalkozott e nehézség eloszlatására. Utalt ugyanis arra, hogyha rendes körülmények közt nem is tulajdonítunk a szaporítható javaknak az újból megszerzésükhöz szükséges jószágok határhasznánál nagyobb értéket, az áralakulásra mégis a jószágok saját határhaszna van befolyással. Más az, ha arról van szó, hogy egy könnyen megszerzhető jószágnak saját gazdaságom szempontjából rendes viszonyok között milyen jelentőséget tulajdonítok és ismét más, ha azt kérdezem, hogy meddig fogok a piacon arra a jószágra vonatkozólag a más emberek ajánlatival lépést tartani. Mig az első esetben — a mint a szaporítható javak határhasznáról szóló fejezetben kifejtettük — az újból megszerzéshez szükséges árú szerint fogjuk tényleg értékbecslésünket végezni, addig a második esetben magának a kérdéses árúnak a határhaszna lesz értékbecslésünknek a tulajdonképeni alapja, mert szükség esetén mindaddig lépést fogunk tartani a többi vevő ajánlatával, mig e határt eléri. Egy példa jobban megvilágítja a dolgot. Ha valaki rövidlátó és szemüveg nélkül nem bír olvasni, akkor, ha szemüvege eltört, nemcsak annyit lesz hajlandó egy új szemüvegért fizetni, a mennyiért a régit vette, hanem az esetben, ha p. o. azóta az árak bizonyos körülmények folytán emelkedtek, többet is, és pedig legfeljebb annyit, a mennyi a szemüveg saját határhasznának (és nem az előbbi példányért cserébe adott jószág határhasznának) megfelel. Kétségtelen ugyanis, hogy reája nézve a csere akkor is nyújthat előnyt, ha most egy szemüveg drágább, mint annak idején, midőn az előbbi példányt vásárolta. Látjuk tehát, hogy a vevőnek az árúra vonatkozó subjectiv értékbecslését az áralakulás szempontjából nézve mindig az árú saját határhaszna irányítja.

A vevőnek az árjószágra vonatkozó értékbecslését, mint az árképződés egyik alaptényezőjét illetőleg csak annyit kell megjegyeznünk, hogy az ár a mai gazdasági viszonyok közt rendesen pénzben állapíttatván meg, itt subjectiv csereértékről van szó, minthogy a pénz subjectiv használati értékkel nem is bír.

Az eladók részéről az árú mennyisége és az eladók értékbecslése befolyásolja az osztrák iskola szerint az árat végső sorban. Az eladók

értékítéletei is relativ értékítéletek lévén, azok a vevők subjectiv értékbecsléseihez hasonlóan az árúra és az árjóságra (pénzre) vonatkozólag külön-külön keletkező és azután egymással viszonyba hozott értékítéletekre oszlanak. E tényezők mindegyike az alábbiak folyamán bővebben fog bennünket foglalkoztatni, úgy, hogy egyelőre czélszerűbbnek látszik azok egyszerű felemlítésével beérni.

Az eddig előadottak elegendők ahhoz, hogy most már bővebben meghatározhassuk az osztrák iskolának a régi árelméletekkel szemben elfoglalt álláspontját, illetőleg az azokhoz való viszonyát.

A határhaszonelmélet mindenekelőtt a kereslet és kínálat törvényének általános ártörvény gyanánt való felállítása ellen fordult. Nem mintha a kereslet és kínálat fogalmának az árelméletben való használása ellen lett volna kifogása, hanem azért, mert ezeket nem egysegű fogalmaknak nyilvánította,¹⁾ melyekre mint végső okokra szorított tehát az árelmélet nem építhető. A kereslet és kínálat változása tényleg változást idézhet elő az árakban, de az osztrák iskola szerint annak nem kell szükségkép az árak változását előidéznie. Az, hogy a kereslet és kínálat változása tényleg maga után vonja-e az árak emelkedését, illetőleg csökkenését vagy nem, attól függ, hogy befolyásolja-e a határpárok helyzetét. *Böhm-Bawerk*²⁾ szerint lehetséges, hogy a kereslet vagy a kínálat változása daczára az ár állandó marad; így p. o. akkor, ha a cseréből kizárt, de cserélni kívánó vevők tömege gyarapodik, vagy pedig a tényleg cseréhez jutó, de a határpárokban nem szereplő egyének értékbecslései változnak. Ennélfogva tehát a határhaszonelmélet szerint nem szabatos a kereslet és kínálat változásait, mint az áralakulás végső okait feltüntetni, holott ezek csupán közvetve és csak bizonyos feltétel mellett (t. i. a határpárok helyzetének érintése mellett) befolyásolják az árat, míg ezzel szemben a határpárok értékbecslésének változása mindig az ár változását is maga után vonja. Ehhez képest csakis a határpárok értékítéletei jelölhetők meg, mint az ár irányítói.

Egész határozottsággal állást foglalt továbbá az osztrák iskola a régi elmélet ama tétele ellen, hogy a kereslet és kínálat törvényének a hatása mindig az összességre nézve legelőnyösebb árképződéshez vezet. A kereslet és kínálat törvényét hirdető árelmélet ugyanis, amint tudjuk, azt az álláspontot foglalta el, hogy a kereslet és kínálat törvénye önmagában hordja correcturáját is, mert amint nem a közre nézve legelőnyösebb módon képződik az ár, a kereslet vagy a kínálat változása a hiba kiigazítására és ismét a legigazságosabb árképző-

¹⁾ Ily értelemben nyilatkozik p. o. *Philippovich*: Grundriss der politischen Oekonomie. 4. kiadás, I. kötet. 209. old.

²⁾ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Neue Folge, XIII. kötet. 505—506. old.

désre vezet. Ezzel szemben a határhaszonelmélet utalt arra, hogy az árnak szabad verseny mellett épenséggel nem kell úgy alakulnia, hogy az, akinek egy-egy árua legnagyobb szüksége van, tényleg vételhez is jusson.¹⁾ A vevőnek az áralakulás tényezői közt szereplő subjectív értékbecslése ugyanis nemcsak akkor magas, ha tényleg nagy szüksége van az illető jószágra, hanem akkor is, ha az árjóságot igen kevésre becstüli: igen könnyen lehetséges, sőt az életben számtalanszor fordul elő, hogy a piacon az ár oly magasságban állapodik meg, mely mellett a jószágra nagyon rászoruló, de kevés pénzzel rendelkező egyén a vételtől elállni kénytelen. Ugyanez az eset az eladó oldalán is bekövetkezhetik.

A leglényegesebb különbség, mely az osztrák iskola árelmélete és a többi árelmélet közt fennáll, az, hogy az osztrák iskola nemcsak a keresletet, hanem a kínálatot is subjectív elemekre kívánja felbontani. A keresletre nézve a határhaszonelmélet ama törekvése, hogy azt subjectív természetű tényezőkre bontsa fel, kevésbé tért el a fennálló elméletektől, mert itt a subjectív elemek túlnyomó voltak többé-kevésbé minden árelmélet elismerte. Egészen másképp áll a dolog a kínálatnál, mely fogalom alatt az árelmélet az áralakulásnak objectív tényezőit szokta összefoglalni a többé-kevésbé subjectív jellegű kereslettel szemben. Az osztrák iskola, (a mint tudjuk,) a kínálatot a következő három tényezőre vezette vissza: 1. a kínált javak mennyiségére, 2. az eladóknak az árua és 3. az árjóságra (pénzre) vonatkozó subjectív értékbecsléseire. Ezek közül az utolsó kettő feltétlenül subjectív természetű, míg az első kétségekivül összetett jelleggel bír és további elemzésre szorul. Ez elemzésnek is teljesen subjectív szempontokból való megejtése képezi az osztrák iskola árelméletének legerősebb sajátságát.

Lássuk az erre vonatkozó gondolatmenetet. Azt, hogy az egyes jószágfajtákból kínált árúk mennyiségének jelentékeny vagy jelentéktelen volta azok előállításai költségeivel a legszorosabb összefüggésben van, a határhaszonelmélet sohasem vonta kétségbe. E tekintetben tehát csakis a költségtörvény hatásának magyarázatában térhetett el az egyéb árelméletektől, de itt az eltérés annál lényegesebb. Amint a subjectív érték tanából tudjuk, az értékképződés kiindulási pontja a határhaszonelmélet szerint a kész fogyasztási javak becslése; a termelési javak értéke a fogyasztási javakra vonatkozó értékképződésünkből képződik. Ezt a gondolatot választotta az osztrák iskola kiindulási pontul, a midőn a költségtörvénynek a kínálat irányítása útján az áralakulásra gyakorolt hatását kellett megmagyaráznia. Az áralakulás

¹⁾ Újabban a határhaszonelméleten kívül álló írók közül Schmöller hívta fel erre a körülményre a figyelmet. (Sitzungsberichte der preussischen Akademie. 1901. évfolyam. 654. old.)

területére átültetve, e gondolat úgy hangzott, hogy a termelési javak ára a termékek ára szerint alakul. Kétségtelen ugyanis, hogy ha egy termelési jószágot az A., B., C. és D. termelési ágakban feldolgozva, az A. termelési ágban működő termelő termékeért p. o. 10, a B., C. és D. termelési ágakban működők saját termékeikért p. o. 12, 18, illetőleg 21 egységet kitevő árat érnek el, akkor mindegyik termék előállítója legfeljebb annyit lesz hajlandó a termelés további folytatásához szükséges felsőbbrendű javakért adni, amennyiért a belőlük előállítható terméket értékesíteni tudja. Midőn tehát a termelők a kérdéses felsőbbrendű javak piacán mint vevők megjelennek, mindegyik értékbecslésének a felső határát az fogja képezni, hogy mennyiért tudja termékeit értékesíteni. A. nem fog 10 egységnél, B. 12-nél, C. 18-nál, D. pedig 21-nél többet adni a termelési jószág birásáért. Így azután a termelők mint vevők és az illető felsőbbrendű javak tulajdonosai mint eladók közt a felek subjectív értékbecslésének alapján egy *egységes*, az összes termelők számára általában egyenlő ár keletkezik, mely nagyjában a *termelési jószág határvevője* értékbecslésének fog megfelelni. Tegyük fel, hogy a kérdéses termelési jószág ára 12 egységben állapittatik meg. Mint-hogy tudvalevőleg a termelés folytatásához szükséges felsőbbrendű javakat a határvevő értékbecslése szerint alakult árban az összes termelők egyenlő drágán fizetik, a termelési javak ára vissza fog hatni a termékek árára. Mert most már oly árúnak az előállítása, melynek az ára a termelési jószág áránál alacsonyabb, nem lesz többé gazdaságos; azok a termelési ágak ellenben, hol a termék ára tetemesen meghaladja a termelési jószág árát, nagy nyereségre fognak kilátást nyújtani mivelőknek, amiért is a tőke fokozott mértékben fog ezek felé fordulni. Így azután bekövetkezik az az általánosan ismert tény, hogy a kínálat a nagy nyereséget ígérő termelési ágakban növekszik, míg a veszteséggel fenyegető előállítási ágakban egyáltalában elmarad, vagy legalább is nagyon megcsappan, minek eredményeként a termékek ára a termelési jószágok árával, azaz a termelési költségekkel egyenlő magasság felé gravitál.

A határhasonelmélet tehát az áralakulás terén a költségtörvény hatását — mutatis mutandis — egészen úgy fogja fel, mint a subjectív érték tanában. A fogyasztási javak ára irányítja mindenekelőtt a termelési javak árát; minthogy azonban egy-egy termelési jószágra vonatkozólag egységes ár képződik, ez a termékek árára ismét visszahat, mert ama termékek előállítását gazdaságilag lehetetlenné teszi, melyeknek az ára a termelési javak áránál alacsonyabb. A közvetítő szerepet itt is a *határtermék*, t. i. az a termék játsza, amely a termelési javak kérdéses ára mellett gazdaságosan még előállítható. Ennek az ára felé fog az illető termelési rokonságba tartozó összes termékek ára nehézkedni. *Minthogy pedig a határtermék ára a határ-*

vevő subjectív értékbecslése szerint alakul, végső sorban a határvevő subjectív értékbecslése az, mely a költségtörvény útján a határtermék árának közvetítésével a kínálat mennyiségét szabályozza és meghatározza, hogy mely jószágfajták előállításában fog emelkedés és melyekben süllyedés bekövetkezni. Ha a termelési jószág határvevőjének subjectív értékbecslése emelkedik, a termelési rokonságba tartozó javak kínálata csökkenni fog, mert a határtermékhez közel álló jószágok előállítása most már csak kevés, vagy egyáltalában semmi hasznot sem fog hajtani, míg a termelési jószág határvevője értékbecslésének a csökkenése ellenkezőleg a kínálatot növelni fogja.

Igy tehát a határhaszonelmélet a kínálat oldalán szereplő mennyiségi tényezőt is teljesen subjectív értelemben fogta fel, és pedig annak folytán, hogy a termelési költségek törvényének hatását ilyen értelemben magyarázta. Ezzel azután a határhaszonelmélet mintegy betetőzte az egészen subjectív alapokra épített árelméletet, mert így már most nemcsak a keresletet sikerült egészen subjectív tényezők összehatásából magyaráznia, hanem a minden elméletben főképp objectív elemeket tartalmazó kínálatot is.¹⁾ Az osztrák iskola árelmélete szerint úgy a kereslet, mint a kínálat útján végső sorban egyformán a határhaszon törvénye hat, csak mindig más más körülmények között és más-más összefüggésben. Ez által az egész árelmélet is a határhaszon törvényére lett építve, és az áralakulás is e törvény hatására, mint legvégső elemre visszavezetve.

Amint a határhaszonelméletnek a kínálat elemzésére vonatkozólag eddig előadott elveiből is eléggé kitűnik, az osztrák iskola épenséggel nem tagadja azt, hogy a termelési költségeknek az áralakulás terén nagy szerep jut. Amidőn ennek daczára a többi árelméletektől oly lényegesen eltér annak a szerepnek a felfogásában, mely az árképződésnél a termelési költségeknek jut, tulajdonkép nem tesz egyebet, mint hogy a subjectív értékre vonatkozólag a költségtörvény hatását illetőleg felállított elveit következetesen alkalmazza az árelméletre. Ha ugyanis az értékelméletben egészen subjectív elemekre bontotta fel a költségeket és azokat egészen határhaszonra vezette vissza, akkor az árelmélet terén sem tehetett egyebet, mint hogy a költségtörvényt egészen subjectív értelemben magyarázza és benne itt is csak a határhaszon-törvény hatásának egy alakját lássa. A határhaszonelmélet által e tekintetben elfoglalt álláspont egészen következetes. Valamint a subjectív érték alakulására a határtermék útján hat a költségtörvény,

¹⁾ Büszkén írja *Böhm-Bawerk*: »So findet sich in der That im ganzen Verlauf des Preisbildungsprocesses — soweit er sich auf Grund rein egoistischer Motive vollzieht — nicht eine einzige Phase, nicht ein einziger Zug, der nicht ganz und voll auf den Stand subjectiver Werthschätzungen als auf seine Ursache sich zurückführen liesse.« (Capital und Capitalzins, 2. kiadás, II. kötet, 220 oldal.)

ép úgy az áralakulásnál is a határtermékre vonatkozó subjectiv értékbecslésnek, tehát végső sorban a határhaszonnak a magasságától függ az, hogy mily mennyiségben gazdaságos a kérdéses termékeket előállítani és hogy ennek folytán azután milyen mennyiségben jelenik meg a kérdéses árú a piacon. Látjuk tehát, hogy a kínálatnak subjectiv tényezőkre való visszavezetése a rendelkezésre álló mennyiségnek mint a kínálat egyik főtényezőjének a kapcsán a legszorosabb összefüggésben áll a termelési költségek tanával.

Az újabban kivált az angol és amerikai tudományban elterjedt árelmélet a keresletet illetőleg a határhaszonelméletnek az árelmélet terén kivivott érdemeit készségesen elismeri és a határhaszon törvényének a kereslet oldalán való hatását elfogadja. Azt, hogy a keresletnek az egyes jószágfajták és azok mennyiségei közt való megoszlásánál az egyéni értékítéleteknek és a határhaszon törvényének kiváló jelentőség jut, általában az írók legnagyobb része elismeri.¹⁾ A kínálat lényegének magyarázatát illetőleg azonban a termelési költségek lényegére vonatkozólag a kérdés gyökerét érintő ellentét az árelmélet terén is küzdelembe keverte az osztrák iskola íróit azokkal a tudósokkal, akik a határhaszonelméletnek a termelési költségekre vonatkozó magyarázatát nem fogadták el. Amint ugyanis a termelési költségek lényegének más magyarázatot adunk, mint a határhaszonelméletet, annak a kínálatra gyakorolt hatása is egész más színben tűnik fel. Ha a termelési költségek lényegét nem bizonyos haszonról való lemondásban, hanem a termeléssel járó fáradságban, munkában látjuk, a költségtörvénynek a kínált javak mennyiségére és ez által az arra gyakorolt befolyását is okvetlenül a termékek előállításával egybekötött fáradságban és munkában kell keresnünk. E felfogás szerint, melyet az osztrák iskola árelméletével szemben az előttünk már egy előbbi fejezetből ismeretes kitűnő amerikai tudós, *Maccane* formulázott leghatározottabban, a kínálat mennyisége a subjectiv értékbecslésektől független, minthogy azt, hogy mily nehéz az egyik vagy a másik jószágot előállítani, nem subjectiv értékbecslések, hanem természeti törvények és a termelési technika állása határozzák meg. A termelés folyamata tulajdonképp az ember és a természet közti

¹⁾ *Maccane* p. o. következőképp nyilatkozik e kérdésről: »It (t. i. a határhaszonelmélet) goes to supplement and enrich economic theory at the point of the relations between demand and production. It gives us, in the first place a new and more fruitful conception of the limitation imposed on production from the side of demand, — the conception of marginal utility for commodities in the mass, at the point at which all producers decide that rest is preferable to additional commodities of any sort . . . Secondly, it gives us a new and thoroughly philosophical view of the mental processes by which the individual, and consequently the whole community, determines the apportionment of his and its total demand among the various commodities.« (Quarterly Journal of Economics, VII. kötet, 282. oldal.)

küzdelem lévén, melyet az ember munkája útján fizikai és szellemi erőfeszítéssel folytat, a kincseit csupán munka és fáradtság fejében átengedő természettel szemben, az, hogy mily mennyiséget állítunk elő, e küzdelem kimenetelétől és attól függ, hogy termelési technikánk mellett e küzdelem milyen erőfeszítést kíván. Ha a termelési technika fejlődése következtében egyes jószágfajtákban a termelés kevesebb erőfeszítést és fáradozást követel, vagy a nyersanyagok nagyobb kihasználását engedi meg, ezekben a termelt mennyiség és ezzel a kínálat növekedni fog. Így tehát a termelési költségek lényegét a munkában és fáradtságban látó tudósok a költségtörvénynek a kínálatra és ennek útján az árra gyakorolt hatását abból az egészen objectiv tényből magyarázzák, hogy milyen fáradtságot és erőfeszítést okoz egy-egy jószágfajta előállítására. Egyedül ily módon magyarázható meg szerintük, amint ugyancsak *Macvane* kifejtette, az iparcikkeknek a technika haladásával bekövetkező árhanyatlása. Ez ugyanis kétségtelenül a kínálat emelkedésének a következménye, mi pedig végső sorban a termelési költségek súlyedésében, a kérdéses cikkek előállításának kevesebb áldozattal járásában birja okát.

Ebből a szempontból kiindulva *Macvane* az osztrák iskola árelmélete ellen ugyanazt a vádat emelte, melyet a subjectiv érték tanában a termelési költségekről adott elemzése ellen érvényesített, t. i. azt, hogy a határhaszonelmélet a termelés folyamatának az árra való befolyását egészen figyelmen kívül hagyja. Az áralakulás, de még a fejlettebb gazdasági viszonyok közt véghezvitt csere sem magyarázható meg, nézete szerint, egyedül a felek subjectiv értékbecsléseiből. Az, hogy a csere tárgyát képező árút az egyik fél többre, a másik kevesebbre becsüli, szerinte csak akkor képezné a csere végső okát, ha a jószágok nem termelés útján, hanem minden erőfeszítés nélkül egészen maguktól kerülnének a gazdasági alanyok kezébe.¹⁾ Minthogy azonban ez nincs így, szerinte a magyarázatnak nem szabad ott megállnia, hogy a kicserélt árúkra vonatkozó subjectiv értékbecslések különböznek, hanem azt is vizsgálnia kell, hogy miért bir az egyik fél az A, a másik fél a B, jószágfajtaból annyit, hogy az ezekre vonatkozó értékítéleteik különböznek? Ennek okát *Macvane* szerint csakis a munkamegosztás rendszerében és a termelési technika befolyásában lehet feltalálni.²⁾

¹⁾ *Macvane* erre vonatkozólag megjegyzi: »It (t. i. a határhaszonelmélet) proceeds exactly as if the good fairies, from time to time filled one man's house with coats of all sorts, another man's with shoes of all sizes, a third man's with wheat, and so on. If commodities came to men in this way, this view of exchange and the marginal utility of value would be thoroughly sufficient and satisfactory.« (Quarterly Journal of Economics, VII. kötet, 271. oldal.)

²⁾ *Macvane* idevonatkozó nézetét egészen megvilágítják következő szavai: »How it happens that men constantly find themselves in possession of things of

Minthogy, amint az eddigiekből is látszik, az árelmélet a termelési költségek lényegének felfogásával a legszorosabb összefüggésben van, az árelméletben kivált a kínálatot befolyásoló tényezők körül felmerült harcz csakis a termelési költségek lényegének kérdése köré csoportosuló vitával együtt intézhető el. Két elmélet, mely a termelési költségek lényegét különbözőképen fogja fel, szükségkép az árelmélet terén is el fog térni. A költségtörvény körüli harcz átcsap az árelmélet terére is és itt a nézeteknek ép olyan ellentétességét eredményezi, mint a subjectiv érték tanában. Az az ellentét, mely a kínálatnak az áralakulás terén jutó szerep subjectiv, illetőleg objectiv értelemben való magyarázatában nyilvánul, épen azért mindaddig fenn kell hogy álljon, míg a termelési költségek lényegére vonatkozó harcz folyik. A határhaszonelméletnek a kínálatra vonatkozólag adott subjectiv analysisa a termelési költségekre vonatkozó tanával egyszerre él és hal. Az e körüli harcz kimenetelétől függ tehát a kínálat ez újabb magyarázatának a sorsa is.

A termelési költségek fogalmának különböző értelmezéséről eredő támadáson kívül (az osztrák iskola árelmélete ellen) még egy igen érzékeny oldalról intéztek támadást. Ez a támadás ugyanis a határhaszonelmélet ama felfogása ellen irányult, hogy az eladónak az árúra vonatkozó subjectiv értékbecslése az elmélet szerint a kínálat tényezői közt szerepel. Újabban ugyanis többen, p. o. az amerikai tudósok közül *Macvane*,¹⁾ a francia irók közül *Cornélissen*²⁾ utaltak arra, hogy tényleg a mai gazdasági viszonyok közt az árú az eladóra nézve (subjectiv) értékkel többnyire egyáltalában nem bír. A cipész a mások számára készített cipőnek, a szabó a másra szabott ruháknak saját gazdasága szempontjából semmi jelentőséget nem tulajdonít. E szerint tehát teljesen elhibázott dolog az eladónak az árúra vonatkozó értékbecslését az áralakulás egyik fontos tényezőjének tekinteni. Az osztrák iskola árelmélete a tudósok nézete szerint esetleg elfogadható a cseregazdaság korszakára vonatkozólag, a mai capitalisticus termelés mellett fellépő árjelenségek magyarázatát ellenben egész hamis irányban keresi. Amidőn ugyanis az az általános, a rendes eset, hogy az eladó árújának épen a termelési rendszer következtében nem tulajdonít értéket, hanem oly árúkat és ezekből oly mennyiségeket

lower utility to them than the things their neighbours have, would seem to be a question calling for treatment, as the very basis of any theory of exchange. Any discussion must disclose the fact, that the gain of exchange is not to be found in exchange itself, but in the method of production which makes exchange necessary. The gain is in the increased productiveness that comes by division of labour. (Annals of the American Academy. IV. kötet. 366. oldal).

¹⁾ Quarterly Journal of Economics, VII. kötet. 271. és következő oldalak.

²⁾ Théorie de la valeur. 99. és 100. oldal.

állít elő, melyeket ő nem használhat, egészen helytelen az árelmélet egyik döntő tényezőjét az eladók értékbecslésében látni.

Azzal a körülménnyel, hogy e tekintetben a határhaszonelméletnek az áralakulásról adott elemzései igen könnyen megtámadhatók, sőt úgyszólván támadásra hívják ki a kritikát, az osztrák iskola írói sokkal inkább számoltak, mintsem azt ellenfeleik feltüntetni szokták. Ismét *Böhm-Bawerk* az, aki nagyobb gondot fordít az elméletet ez irányban fenyegető veszély elhárítására. Az objectív értékre vonatkozólag közzétett első értekezésében alig érintette e kényes pontot, a »Capital«-ban azonban már szükségesnek tartja megkísérelni az olvasóban kétségkívül fellépő kételyek eloszlatását. Kísérlete azonban kevés sikerrel járt; *Böhm-Bawerk* ugyanis figyelmet fordít arra, hogy a mai termelési rendszer mellett a legtöbb esetben a termelő mint eladó olyan fajta árukkal és azokból oly mennyiségekkel rendelkezik, hogy azok határhaszna és ezzel az eladónak a cserénél irányadó értékbecslése közel áll a zérushoz. *Böhm-Bawerk*nek határozottan kifejezett tanítása szerint ugyanis mindkét fél, tehát az eladó részéről is a subjectív használati érték folyik be az értékítéletek összemérése útján ama határok kijelölésébe, melyek közt az ár mozoghat. Miután ezeket önmaga is elismerte, *Böhm-Bawerk*nek a nagy önérzettel hirdetett határpárok törvényét el kellett volna ejtenie, mert világos, hogy abban az eladónak a mai viszonyok közt rendszerint alig számbavehető értékbecslései is mint határmennyiségek szerepelnek. Ő azonban csak annyit ismert el, hogy az eladók subjectív értékbecslése mint árhatár, a mai viszonyok közt *gyakorlatilag* többnyire nem érvényesül, miért is rendes viszonyok közt a vevők subjectív értékbecslése magában irányadó az áralakulásra nézve. E szerint a határpárok törvénye a gyakorlatban többnyire csak mint a határvevők értékbecslése érvényesül. Ezzel az engedménnyel *Böhm-Bawerk* tulajdonkép lényegileg épen annyit tett, mintha teljesen elejtette volna a határpárok törvényét, mert hiszen az, hogy e törvény a gyakorlatban nem érvényesül, nem egyes különös, rendkívüli esetekre szorítkozik, hanem az általános, a mindennap előforduló eset. Ennyire ő azonban természetesen nem ment, hanem arra hivatkozva, hogy túltermelés alkalmával az eladó még a termelési költségeken alul is inkább hajlandó az áruját értékesíteni, mintsem azt magának megtartaná, azt akarja bizonyítani, hogy a határpárok törvénye számos esetben mégis érvényesül, mert ilyen esetekben az eladó mindaddig hajlandó lévén az áruját a termelési költségeken alul is eladni, míg a kínált ár az áru által képviselt subjectív használati érték alá süllyed, az eladó subjectív értékbecslése mégis határt képez az áralakulásban. Azonban ennek a körülménynek a tekintetbe vételével is legfeljebb kiegészítő jelentőséget tulajdoníthatunk a capitalisticus termelés világában a

határpárok törvényének. Mert kétségtelen, hogy ha már a felek értékbecsléseiből kívánjuk az árat magyarázni, akkor a mindennapi életben nem ez a rendkívül alacsony értékbecslés hat az eladók részéről, hanem egy sokkal magasabb és csak egészen rendkívüli esetekben érvényesül az alacsony határ.

Már lényegesen eltér *Böhm-Bawerk* most előadott álláspontjától *Wiesernek* e tárgyra vonatkozólag kifejezett nézete. Ő a határhaszonelmélet álláspontját védelmezve, az amerikai tudósok támadásaira adott válaszában kiterjeszkedik *Macvane*-nek amaz ellenvetésére, hogy az áru az eladó számára nem bir értékkel, és már rámutat az egyedül elképzelhető megoldási módra. *Wieser*¹⁾ t. i. arra hivatkozik, hogy bár a cipő a cipész, a ruha a szabó gazdaságára nézve közvetlenül nem bir jelentőséggel, még sem mondható az egyikre nézve sem értéktelennek, mert közvetve, t. i. az által, hogy az árut eladhatja, annak a termelő saját gazdasága szempontjából tényleg van jelentősége. *Wieser* itt tehát egész határozottan arra céloz, hogy bár az árúnak az eladóra nézve subjectiv használati értéke nincsen, mégis van *subjectiv csereértéke*. Mindamellett elmulasztotta ezt kellőképp kiemelni.²⁾ Pedig, a mint az előbbiekből kitűnik, nem ártott volna nagyobb gondot fordítani e kérdés megvilágítására, minthogy az a határhaszonelmélet ártörvényére nézve u. sz. életkérdés.

A megoldási mód tisztázására legtöbbet *Philippovich*³⁾ tett. Szerinte az áru értéke az eladó értékítéleteiben rendszerint nem mint subjectiv használati érték szerepel, hanem mint a csereértékképződés eszköze; rendkívüli esetekben azonban a subjectiv használati érték jut érvényre, mint az árképződés alsó határa. Bár, a mint *Philippovich*-nak⁴⁾ az alábbi jegyzetben idézett szavaiból kitűnik, a különben oly nagy

¹⁾ Annals of the American Academy. 1892. évfolyam márcziusi füzet 49. oldal.

²⁾ *Wieser* a szövegben adott felelet mellett még azzal igyekezett *Macvane* támadását visszaverni, hogy a vevő és eladó értékbecslései közti különbség még az esetben is megállhatna, mint a csere indoka és az árképződés alapja, ha a mint *Macvane* állítja, az árúnak az eladóra nézve egyáltalában nem volna értéke. A csere ekkor is előnyös volna az eladóra nézve épp úgy, mint a vevőre nézve. *Macvane* erre igen ügyesen azzal vágott vissza, hogy mi lesz ez esetben a határpárok törvényével, mert hiszen ily feltételek közt minden pár legcsereképesebnek tekinthető (a vevő ugyanis sokra, az eladó semmire becsüli az árut). »Are not« — írja *Macvane* — »all sellers of maximum strength on that test of strength, in so far as they are making all exchanges by division of labour?« (Quarterly Journal of Economics, VII. kötet, 274. oldal.)

³⁾ Grundriss der politischen Oeconomie. 4 kiadás, I. kötet. 210. oldal.

⁴⁾ »Der Werth der Waare für den Verkäufer kommt in der arbeitstheiligen Volkswirtschaft nur selten als Gebrauchswerth in Betracht. In der Regel sind die von dem Produzenten verfertigten Produkte für seine eigene Bedürfnissbefriedigung ohne Werth. Er schätzt sie als Mittel der Tauschwerthbildung und

mértékben szabatosságra és határozott formulázásra törekvő tudós szavai e vitás pontot illetőleg nem oly világosak, hogy azokból a határhaszon-elmélet szellemébe mélyen be nem hatolt olvasó is megérthetné a dolog lényegét, mégis kétségtelenül kitűnik azokból, hogy *Philippovich* úgy a kérdés fontosságát, mint pedig azt kellően átértette, hogy a határpárok törvénye csakis úgy menthető meg, ha az eladó értékebecslése szempontjából nem, mint *Böhm-Bawerk* tette, a subjectiv használati, hanem a *subjectiv csereértékre* helyezzük a súlyt. Természetes, hogy a határpárok törvénye ez úton sem helyezhető vissza arra a magaslatra, melyre azt az osztrák iskola hívei állítani szeretik, mert hiszen a felhozott ellenvetésekkel szemben való fentarthatás kedvéért a törvény szigorúságából és egyöntetűségéből kellett engedni. Az ugyanis világos, hogy a subjectiv csereérték magában csakis a piac rendes viszonyai között képezi az eladó értékebecslésének az alapját, mert az eladó csak addig fog az árú subjectiv értékéhez mint árhatárhoz ragaszkodni, a míg meg nem győződött arról, hogy árúját ennek megfelelő áron belátható időközön belül egyáltalán nem értékesítheti. A mint egyszer tisztában van ezzel, sietni fog árúján mindaddig túladni, míg csak magasabb árat érhet el, mint a mily használati értéket tulajdonit az árúnak.

Bár tehát a most vázolt megoldási mód a felmerült nehézség némi elhárítására nézve egyedül elképzelhető mód, ezzel épenséggel nincs még az mondva, hogy ezzel a határpárok törvénye egészen meg van mentve. E megoldás mellett ugyanis egy másik, nem kevésbbé komoly ellenvetés merül fel a határpárok törvénye ellen, a mennyiben a subjectiv csereérték az árat már bizonyos tekintetben alapul bírván, a szóban forgó törvény könnyen azzal vádolható, hogy az áralakulás tüneményeinek megmagyarázásánál már bizonyos árakat ismereteseeknek kénytelen feltételezni. Így tehát *Böhm-Bawerknek* a fáradsága, melylyel ugyanezt az ellenmondást a vevőknek a szaporítható javakra vonatkozó értékebecsléseit illetőleg elhárítottá, egészen kárba veszett volna, minthogy ugyanez az ellenvetés most az eladók értékebecsléseit illetőleg újból és pedig a fenti módon el nem oszlatható alakban feltámad.

Mielőtt elhagynók az árelmélet területét, nem mulaszthatjuk el röviden utalni arra a kísérletre, melyet legújabbán *Davenport*¹⁾ tett arra, hogy az áralakulásnak egészen subjectiv momentumokból való magyará-

Gewinnerzielung, wenn sie aber nicht begehrt werden, kann ihr Werth für ihn bis auf ein Geringes (miért nem »bis auf ihren Gebrauchswerth«?) heruntergehen.« (U. o.)

¹⁾ A »Quarterly Journal of Economics« XII. kötetében (355—384. old.) megjelent »Proposed modifications in Austrian theory and terminology« című értekezésében.

zatát megmentse. *Davenport* ezt a határpárok törvényének bizonyos másodrangú szerepre szorításával véli elérhetni. Az ő fejtegetései szerint ugyanis a piaczon kialakult ár tényleg a határpárok értékbecslései közt fekszik, vagyis a határpárok subjectiv értékítéleteivel correspondeál. De annak, hogy az ár így alakult, nem csupán a határpároknak az értékbecslése az oka, hanem az egész kereslet és kínálat oldalán jelenlevő összes értékítéletek. Az összes vevők és eladók értékítéletei képezik az alapot, melyen az ár építménye felemelkedik; ott azután, a hol a kereslet és a kínálat részéről azok az értékbecslések találkoznak, melyek mellett éppen lehetséges cserélni, keletkeznek a határpárok. Így tehát a határpárok léte annak a következménye, hogy bizonyos, a piaczon előforduló összes értékbecslések alapján alakult ár mellett mindenesetre kell, hogy legyen egy vevő és egy eladó, kik még éppen vesznek, illetőleg eladnak és kiknek az értékbecslésével az ár éppen összeesik. Ehhez képest *Davenport* nézete szerint tulajdonkép nem a határpárok értékbecslése határozza meg az árat, hanem az ár bizonyos párok értékbecslésével összeesik és ezek a határpárok. Álláspontja megvilágítására azt a példát hozza fel, hogy a háborúban bár mindig kell, hogy legyen harczos, ki az utolsó puskát elsüti, még sem tulajdonítható egyedül ennek az összes eredmény, az egész győzelem.¹⁾

Daczára annak, hogy *Davenport* maga az áralakulásnak teljesen subjectiv elemekből való magyarázatát fentartja és csupán a határhasonelmélet ártörvényének némileg új világításban való feltüntetését látja fejtegetéseiben, ezek által mégis jelentékenyen kivetköztette az osztrák iskola elméletét eredeti alakjából és bizonyos tekintetben szelleméből is, a mennyiben a határgondolatot ez által háttérbe szorította.²⁾ Az osztrák iskola árelméletét illetőleg fennálló vitás pontok tisztázására *Davenport* eme fejtegetéseivel u. sz. semmit sem tett, mert hiszen, a mint tudjuk, az e téren tisztázandó kérdések lényegileg a kínálat tényezőinek magyarázata köré csoportosulnak, ezek bővebb elemzésébe pedig *Davenport* nem bocsátkozott.

¹⁾ Quarterly Journal of Economics. XVI. kötet 374. oldal.

²⁾ *Davenport* következő szavaiban tiltakozik ugyan ez ellen: »This is no sense to deny the important service of the marginal method, but rather to define and limit its purpose.« (Quarterly Journal of Economics, XVI. kötet, 375. oldal.)

IX. FEJEZET.

A határhaszonelmélet elveinek alkalmazása a jövedelemeloszlás jelenségeire.

Mint hogy a jövedelemeloszlás jelenségei az uralkodó elméletek szerint a termeléssel függnek össze legszorosabban, természetesnek fogjuk találni, hogy a határhaszonelmélet írói első sorban a termelési javak határhasznára vonatkozólag megállapított elveket tartották hivatottnak e jelenségek megmagyarázására. Abban azonban, hogy a termelési javak határhasznára vonatkozólag kifejtett elvek közül melyik az, mely erre a célra felhasználtassék, az osztrák iskola írói kezdetől fogva nem értettek egyet és a mint alább látni fogjuk, még ma sem egyeztek meg. Eddig két irányban történt kísérlet: az egyik irány a hozadék-kiszámítási törvény alapján kíván a jövedelemeloszlás kérdéseinek újabb, a határhaszonelmélet értelmében való megoldásához fogni, míg a másik az időbeli különbségeknek, a javak jelenlegi vagy jövődöbeli voltának a határhaszonra gyakorolt hatására akarja a jövedelemeloszlás újabb elméletét alapítani.

Az első irány megalapítója *Wieser*, a ki — *Menger* meglehetősen határozatlan idevágó kísérletétől eltekintve — legelőször karolta fel a jövedelemeloszlás jelenségeinek az új értékelmélettel kapcsolatban való megmagyarázását. Kiindulási pontja az, hogy ha a hozadék-kiszámítási törvény alapján a termék értékéből az egyes termelési javak értékére következtetést vonhatunk, akkor ugyane törvény segítségül vételével a termelésnél közreműködött három termelési tényező, a föld, tőke és a munka hozadéka és ez úton azok értéke is megállapítható. Mint hogy pedig minden termelési tényező mögött, mint annak tulajdonosa, egy-egy gazdasági alany áll és a termelési tényezők hozadéka és a mögöttük álló gazdasági alany, földbirtokos, tőkés vagy munkás jövedelme közt az összefüggés nyilvánvaló, *Wieser* a hozadékkiszámítási törvényre kívánja az egész jövedelemeloszlási elméletet alapítani.

Mindenekelőtt annak a bebizonyítására kívánja a hozadékkiszámítási törvényt felhasználni, hogy a földjára és tőkekamat nemcsak a munkabérrel egyenlő jogosultsággal bíró jövedelmi ágaknak tekintendők, hanem a dolog természetéből és a természeti viszonyokból folynak és épen ezért nemcsak a capitalisticus társadalomban, hanem minden más társadalmi rend mellett is fenn fognak állni. A mint a II. fejezetben érintettük, *Wieser* a termelési javakat illetőleg a hozadékkiszámítási törvény levezetésénél arra az álláspontra helyezkedett, hogy minden olyan termelési jószágnak, mely korlátolt mennyiségben áll csak rendelkezésre, akaratunk ellenére is kénytelenek vagyunk a complementáris javak összefüggéséből származó termékből részt tulajdonítani, mert a nélkül egyszerűen nem volnánk képesek az illető termelési javak gazdaságos felhasználását keresztülvinni. Ugyanezt a gondolatmenetet kívánja *Wieser* itt is alkalmazni, a midőn a földjára és a tőkekamatnak a közgazdasági irodalomban többször kétségbe vont jogosultságát kívánja bebizonyítani. Szerinte a föld és a tőke közreműködésének, a mint ezek csak korlátolt mennyiségben állnak rendelkezésünkre, ép úgy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint a munkának, és ép ezért a hozadék egy részét azok javára kell írunk. Ha ezt elmulasztanók, akkor nem volna mértékünk arra nézve, hogy a kérdéses termelési tényezőket mennyiben használjuk fel gazdaságosan, és e mérték elveszése a szóban forgó termelési tényezőkkel való mérhetlen pazarlást és ennek folyományaként csakhamar szükségét vonna maga után. Ha a földnek és a tőkének nem tulajdonítanók a hozadék egyik részét, akkor a földnél és a tőkénél nem nézhetnénk arra, hogy mindig csak a leggazdaságosabb módon használtassanak fel, mert az ellenőrzésre semmi eszközünk nem volna; ez az eszköz ugyanis nem lehet más, mint épen az a jelentőség, melyet e termelési tényezőknek hozadéuk alapján tulajdonítunk. Ennélfogva tehát *Wieser* abban, hogy a termelésnél közreműködött, korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló összes termelési tényezőknek a hozadék egy részét tulajdonítjuk és hogy ez által az eme tényezők mögött álló gazdasági alanyok termelési tényezőjük rendelkezésre bocsátása fejében bizonyos egyenértékben részesülnek, fontos és a dolog természetéből folyó ellenőrzési eszközt lát, mely a termelés helyes irányba vezetéséhez az egyes termelési tényezők gazdaságos felhasználása szempontjából elengedhetetlen. — Azzal a kérdéssel szemben, vajjon a socialistikus termelési mód keresztülvihető-e, vajjon a termelési eszközök magán- vagy köztulajdonban léte a helyesebb-e, *Wieser* nem foglal állást,¹⁾ de azt egész határozottan

¹⁾ „Man kann nur darüber zweifelhaft sein“, írja *Wieser*, »ob es gerecht und für die Gesellschaft vortheilhaft sei, an Land und Capital Privateigenthum einzelner Personen zuzulassen, wodurch der Ertrag von Land und Capital einzel-

kijelenti, hogy socialistikus termelés mellett is csakis úgy lehetne a földnek és tőkének gazdaságos felhasználását, azaz az e termelési tényezőkkel való megfelelő takarékoskosságot elérni, ha a földnek és a tőkének is tulajdonitanók a hozadék egy részét, azaz ha a munkabér mellett földjáraadék és tőkeamat is léteznék. Az természetes, hogy a termelési eszközöknek a közület tulajdonában léte esetén a földjáraadék és a tőkeamat is a közület pénztárába folynának, de létezésük akkor is elengedhetlen volna a helyes gazdálkodás keresztülviteléhez.

Miután *Wieser* ily módon igyekezett bebizonyítani, hogy földjáraadék és tőkeamat ép úgy a dolog természetéből folynak, mint a munkabér és azok léte az egész közgazdaságra nézve fontossággal bír a termelés szabályozása szempontjából, az egyes jövedelmi ágak természetét igyekszik a hozadékkiszámítási törvény világa mellett közelebről meghatározni. Az idevágó fejtegetései kevésbé rendszerezek; az egyes jövedelmi ágakkal különböző terjedelemben foglalkozik és egyes nagyfontosságú kérdéseket érintetlenül hagy.

Mindenekelőtt a földjáraadékkal foglalkozik, természetesen a *Ricardotól* megállapított eredmények tekintetbe vételével. *Ricardo* földjáraadékelméletének a főhibáját abban látja, hogy csupán a különbözőzeti járadékot magyarázza meg. *Wieser* szerint számos esetben észlelhető általános földjáraadék, mely mellett természetesen a különbözőzeti járadék is felléphet. Amint a föld korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, annak a hozadékkiszámítási törvény alapján okvetlenül a hozadék egy részét kell tulajdonitanunk és így ez esetben mindig keletkezik általános földjáraadék. A különbözőzeti járadéknak a történelmi elsőbbségét *Wieser* is elismeri, amennyiben ennek fel kell lépnie, amint a bizonyos minőségű földek teljes tulajdonba vétele után rosszabb földek megmivéléséhez kell fogni; ekkor ugyanis a gazdasági jószág-minőség feltétele, a korlátolt mennyiségben való létezés a jobb minőségű földekre nézve bekövetkezett, minélfogva ezeknek már a hozadék egyik részét kell tulajdonitanunk, holott a rosszabb minőségű földek még elegendő mennyiségben állván rendelkezésre, a hozadéknak az egyes termelési tényezők között való felosztásánál nem jönnek tekintetbe. Így keletkezik a jobb minőségű földek javára a különbözőzeti járadék. Minthogy azonban idővel az emberiség szaporodása következtében a rosszabb földek is egyre inkább lesznek igénybe véve, lehetséges, hogy egy oly állapot következik be, mely mellett a föld általában, mint korlátolt mennyiségben

nen Personen ausschliesslich übertragen wird. Ueber diese Frage ist auch so leicht die Entscheidung nicht zu fällen. Wir für unseren Theil haben über sie ganz und gar nicht entschieden, noch auch nur zu entscheiden versucht.« (Der natürliche Werth 79. oldal.)

rendelkezésre álló jószág szerepel, sőt amidőn a föld egyes erői is ily gazdasági jelleget nyernek. És ez az eset *Wieser* nézete szerint sokkal gyakrabban bekövetkezett már a történelem tanúsága szerint, mint hinnők. Igen helyesen jegyzi meg ugyanis azt, hogy gazdaságilag mindig csak annyi föld áll rendelkezésre, amennyit a gazdasági technika bizonyos állása mellett az emberiség megművelni képes. Külterjes művelés mellett, amidőn még a belterjesebb földművelés titka az emberiség előtt ismeretlen, természetesen a rendelkezésre álló föld mennyiségének korlátolt volta gyorsabban jelentkezhetik a lakosság szaporodása eredményekép. Ez eset beállta pedig azt jelenti, hogy az általános földjáraadék megszületett.

A földjáraadékelmélet második pontja, melyben *Wieser* nem ért egyet *Ricardoval*, a földjáraadéknak a termelési költségekhez való viszonyát illeti. *Ricardo* tudvalevőleg nagy súlyt helyezett arra a tételére, hogy a földjáraadék a gazda termelési költségei közt nem szerepel, azok közé be nem lép. Azok után, amit fent arról a szerepről mondtunk, melyet *Wieser* a földjáraadéknak és tőkekamatnak tulajdonít, csak természetesnek kell találnunk, hogy utóbbi nem fogadhatta el *Ricardo* álláspontját. Ha a földjáraadékot nem tekintendők a termelési költségek részének, akkor az éppenséggel nem teljesíthetné azt a fontos ellenőrzési szerepet, melyre a fentiek szerint hivatva van.

A tőkekamat elméletét illetőleg *Wieser* fejtegetései kevesebb rendszerességet és áttekinthetőséget mutatnak fel és általában kevésbé mondhatók szerencséseknek, amint azt *Böhm-Bawerk* nagy műve első kötetében¹⁾ közölt bírálatával kimutatta.

A tőkekamat jelenségének a hozadékkiszámítási törvény alapján való levezetése ugyanis a nehezebb feladatok közé tartozik. A két másik termelési tényezőnél, a földnél és a munkánál kétségtelen, hogy az ezeknek a hozadékkiszámítási törvény alapján tulajdonított hozadék tiszta hozadéknak tekintendő, minthogy a föld erői, a föld anyaga felemésztése nélkül ujulnak meg időközönként és az egészséges embernél a munkaerő is megfelelő pihenés után újból jelentkezik. Ezzel szemben a tőke a termelés folytán hosszabb-rövidebb idő alatt felemésztődik és így az, hogy a hozadékkiszámítási törvény alapján eme termelési tényezőnek tulajdonított hozadék a felemésztett tőke értékénél nagyobb, külön bizonyításra szorul. Az út, melyen *Wieser* ennek a bebizonyítását megkísérelte, a következő: Azt, hogy a tőke nyershozadéka, t. i. az a jószágmennyiség, melyet a hozadékkiszámítási törvény alapján a tőkének tulajdonítunk, nagyobb mennyiséget képvisel, mint a termelésnél felhasznált tőke, kétségtelen tény-

¹⁾ 2. kiadás 665—682. oldal.

nek veszi. Mert nézete szerint azt nem lehet kétségbe vonni, hogy a három termelési tényező hozadéka együttvéve nagyobb, mint amennyit a termelésnél feláldozott tőke kitesz; ennél fogva tiszta hozadék marad, melyből, amint tudjuk, egy részt a földnek és egy részt a munkának tulajdonítunk. De van-e valami okunk arra, hogy a tőkének a tiszta hozadék egy részét se tulajdonítsuk? Nyilván nincs, és *Wieser* nézete szerint egészen önkényes eljárás volna, ha csak épen a tőkének nem tulajdonítanánk a tiszta hozadékból semmit.

Amint azonban elismertük, hogy a termelés tiszta hozadékának egy része a tőkének tulajdonítandó, akkor *Wieser* szerint már a tőkekamat egész kérdését is eldöntöttük, mert ebből már az is következik, hogy a tőke nemcsak physikai értelemben véve termelőkeny, hanem gazdasági értelemben véve is, hogy t. i. értéktöbbletet is termel. Ennek a mai gazdasági élet mellett való igazolását a gazdasági élet bonyolultsága igen megnehezíti. Ma ugyanis tényleg nem látható, hogy a vállalatba fektetett tőke a saját állományát mennyiségileg felülmuló hozadékot nyújt. Ennek az oka az, hogy ma a tőke rendszeren nem ugyanabban a jószágfajtában nyújtja a hozadékot, melybe tartozik; a gőzgép nem gőzgépeket, az elektromotor nem elektromotorokat, hanem a legkülönbözőbb fajta árukat termel, és így nem játszódik le szemünk előtt az a folyamat, mely szerint a tőke nemcsak önmaga térül meg a hozadékban, hanem a kérdéses jószágok bizonyos többletével együtt. Minthogy közvetlenül csak a tőke nyers hozadékát látjuk, annak közvetlenül csak nyers hozadékot tulajdonítunk. De amennyiben a fenti okoskodás alapján bebizonyítottuk azt, hogy a tőke a javaknak a termelésnél felhasznált mennyiségét felülmuló hozadékot nyújt, ebből azt a következtetést kell vonnunk, hogy végső sorban a tőkének tiszta hozadékot is kell tulajdonítani. Ha ugyanis a hozadék mennyisége a felhasznált tőkét fölülmulja, akkor az összes nyershozadék értékének is nagyobbak kell lennie, mint amilyen a termelés céljaira felhasznált tőke értéke. Az így származó értéktöbblet a tőke kamatja, melyet a tőkés a hozadékból azért kap, mert a termelés céljaira tőkét rendelkezésre bocsátotta.

A tőkekamat jelenségének előadott levezetése, amint *Wieser* maga is érzi,¹⁾ igen könnyen azt a benyomást teszi, hogy az a termelési javak határhasznára vonatkozólag megállapított alapelvekkel ellentétben áll. Amint tudjuk, a termelési javakra vonatkozólag megállapított elvek közül a határhaszon-elmélet azt tartja legfontosabbnak, hogy a felsőbbrendű javak értéke a belőlük előállítható fogyasztási javaktól származik és azok értéke szerint alakul. Ehhez képest

¹⁾ Der natürliche Werth. 134—135. oldal.

a tőke értékének is a belőle előállítható fogyasztási javak, vagyis a tőke gyümölcsei szerint kell alakulnia és így könnyen az a látszat keletkezik, hogy a tőke értékének összes gyümölcsei értékével kell egyenlőnek lennie, mi a tőkekamat fenti magyarázatát egyenesen kizárná. Ha azonban a termelési javakra nézve kifejtett elveket pontosabban visszaidézzük emlékezetünkbe, akkor e nehézség könnyen eloszlatható. Azt ugyanis sohasem állította a határhaszonelmélet, hogy a termelési jószág értéke egészen egyezik a belőle előállítható termékek értékével; ez ugyanis éppenséggel nem tekinthető annak a tételnek a szükségképi következményének, hogy a termékek értéke irányadó a felsőbbrendű javak értékére nézve. Az, hogy a termelési javak értéke azok gyümölcsei szerint alakul, csak annyit jelent, hogy a felsőbbrendű javak értéke az azok gyümölcseit képező fogyasztási javak értékének változásával egyértelműleg változik és hogy egyáltalában az élvezeti javak értéke alapján lesz meghatározva.¹⁾ Így tehát ebből a szempontból jogtalanul támadja meg *Böhm-Bawerk* a *Wieser* által felállított tőkekamat-elméletet.

Daczára annak, hogy ebből a szempontból *Wieser* tőkekamat-elmélete ellen komolyabb érv fel nem hozható, az mégsem mondható a tőkekamat jelensége szerencsés megoldási kísérletének. Bármint igyekezzék ugyanis *Wieser* a hozadékkiszámítási törvény segítségül vételével azt bebizonyítani, hogy a tőke nyers hozadékában tiszta hozadék is foglaltatik, ez nem sikerült, mert e feladat a hozadékkiszámítási törvény hatáskörét túlhaladja, ami, amint a fentiek folyamán kitűnik, tényleg lépésről-lépésre érezhető a *Wieser*-féle tőkekamat-levezetés gondolatmenetén.

Amit *Wieser* a tőkekamatra vonatkozólag a fentiekben kívül mond, az igen kevés újat tartalmaz és a határhaszonelmélettel legfeljebb csak igen laza kapcsolatban van. E fejtegetések közül legfeljebb az érdemi figyelmünket, hogy miként vezeti le a tőkekamatnak az egyes piaczkon való egységes alakulását a határhaszon törvényéből. A gondolatmenet természetesen igen hasonló ahhoz, melylyel a termelési költségek tanában azt a tételt levezettük, hogy a különböző termelési ágakban nagyjában egyenlő határhaszon elérése felé vezető irányzat uralkodik. Ugyanaz az ok, mely e tétel beigazolásánál döntő volt, mérvadó a tőkekamat egységes alakulása szempontjából is. Amíg ugyanis az egyes termelési ágak igen magas, a mások ismét igen alacsony tiszta hozadékot és tőkekamatot nyújtanak, addig nem lehet

¹⁾ *Böhm-Bawerk*, aki az időbeli különbségeknek a javak és kivált a termelési javak értékére gyakorolt befolyását kezdettől fogva hangsúlyozta és kinek épen ezért a tőkekamat magyarázatát illetőleg sokkal könnyebb volt a helyzete, nem egészen így ítéli meg *Wieser* levezetését. (V. ö. *Capital und Capitalzins* I. kötet, 2. kiadás 679. oldal.)

a tőkének az egyes vállalkozási ágak közt való leggazdaságosabb megosztásáról szólni, sőt az ily termelési viszonyokat egyenesen a gazdaságosság elvével ellenkezőnek kell elismernünk. Ha ugyanis az egyik termelési ágban a tőkekamattal tetemesen felülmúlja az egyéb termelési ágakban előforduló tőkekamatot és e jelenség nemcsak néhány, hanem számos termelési ágat illetőleg észlelhető, ez azt jelenti, hogy egyes termelési ágakban a termelést a határhasznoskálá egyik olyan fokán szakítjuk félbe, mely alá más termelési ágakban leszállunk. A gyakorlati életben a tőkekamattal egy-egyes alakulását az idézi elő, hogy amely termelési ágban magasabb a kamat, a felé nagyobb mértékben fordul a tőke, míg a megnövekedett tőkekinálat folytán — a hozadékkiszámítási törvény ama tétele alapján, hogy a kínálat növekedése az illető termelési tényezőnek tulajdonított hozadékot csökkenti — a tőkekamattal a kérdéses termelési ágban is az általános színvonalra száll alá.

Ha már most *Wieser*-nek a jövedelemeloszlásra vonatkozólag kifejtett elveire még egyszer visszatekintünk, nem tagadhatjuk, hogy csak kevés új szemponttal gazdagította a jövedelemeloszlás elméletét. Főérdeme e téren kétségtelenül annak a bizonyítása, hogy mind a három jövedelmi ág (földjáraadék, tőkekamattal és munkabér) egyaránt fontos és minden társadalmi rendszer mellett kell, hogy létezzék. Teljességre a jövedelemeloszlásra vonatkozó fejtegetései tekintetében *Wieser* maga sem tartott számot; hiszen a munkabért és a vállalkozói nyereséget nem is tárgyalja. Ő inkább csak az utat akarta megjelölni, melyen főképp a hozadékkiszámítási törvénynek a jövedelem-eloszlás jelenségeire való alkalmazása által véleménye szerint a jövedelem-eloszlási elmélet a határhasznoskálá elmélet értelmében megoldható volna.

Böhm-Bawerk más úton kísérte meg a jövedelemeloszlás jelenségeit a határhasznoskálá elmélet alapelvei segítségével vételével megvilágítani. Ő is, mint *Wieser*, a termelési javakra vonatkozólag kifejtett törvények egyikét választotta e célra, de nem a hozadékkiszámítási törvényt, hanem azt a tételt, hogy a jelenlegi javak határhasznoskálá magasabb, mint a jövedőbelieké. Ő ugyanis a jövedelemeloszlás összes jelenségeit a termelési javak ama tulajdonságából kívánja magyarázni, hogy azok az értékebecslés szempontjából nem jelenlegi, hanem csak jövedőbeli javak, mert csak a jövedő termékeikre való tekintettel nyernek értéket és mint ilyenek kisebb határhasznoskálával bírnak, mint a fogyasztásra már a jelenben is készen álló elsőrendű javak. Eme kiindulási pontja alapján azután *Böhm-Bawerk* a termelés folyamatának egészen új fogalmát alkotta meg. Szerinte a termelés lényege mindenekelőtt az idő folyásának a fogalmával függ össze, minthogy a jövedőbeli javaknak jelenlegiekké változtatása csakis bizonyos hosszabb vagy rövidebb időszakon belül lehetséges. Az idő folyása

magában véve ugyan nem elegendő ahhoz, hogy a felsőbb rendű javak fogyasztási javakká változzanak át, mert ez bizonyos mechanikai és chemiai folyamatok véghezvitelét is feltételezi, mégis azok értékének növekedése annak köszönhető, hogy jövőbeli minőségüket az idő eltelése következtében elvesztvén, jelenlegi javakká változnak.

Épen azért, mert az idő folyása a főtényezője a termelésnek, ahhoz csupán jövőbeli javaknak léte nem elégséges, minthogy a termelés folyama alatt szükségleteink kielégítéséről kell, hogy gondoskodva legyen, mi pedig csakis jelenlegi javak útján történhetik. Ennélfogva tehát a termeléshez általában mindig a jelenlegi fogyasztási jószágok egy bizonyos összege kívántatik meg, t. i. annyi, amennyivel szükségleteinket addig fedezhetjük, míg a termelésből nyerendő javak, mint jelenlegiek rendelkezésünkre nem állnak. Ehhez képest *Böhm-Bawerk*-nek a termelésről nyújtott magyarázata szerint a termelés folyamatában a tulajdonképeni termelési (jövőbeli) javakon kívül a fogyasztásiaknak (jelenlegieknek) is szerep jut és pedig, amint mindjárt látni fogjuk, sokkal nagyobb, mint azt első pillanatra hinnők.

Vizsgáljuk csak e kérdést közelebbről. Az, hogy valaki mennyi ideig várhat a felsőbbrendű javakból a termelés folyamata következtében kieri fogyasztási jószágokra, attól függ, hogy mennyi időre van jelenlegiekkel ellátva. Minthogy pedig az időszak hossza, melyet a termelésre fordítunk, annak eredményére nézve épenséggel nem közömbös, a rendelkezésre álló fogyasztási javak mennyisége igen szoros kapcsolatba jut a termelés folyamatával, és arra igen nagy befolyást nyer. Hogy pedig ez a befolyás mennyire érinti az illető egyén, vagy közület szükségletkielégítésének egész területét, azt a következő körülmények megfontolása mutatja. Minél távolabb fekszik egy termelési jószág a fogyasztási jószágminőségtől, vagyis minél felsőbbrendű, annál nagyobb értéknövekedést mutat fel, ha jelenlegivé válik, de egyszersmind annál hosszabb időt is vesz megérése igénybe. Általában tehát *Böhm-Bawerk* szerint a hosszabb termelési folyamat nagyobb eredménnyel is jár. A rendelkezésre álló jelenlegi fogyasztási javak mennyisége ebből kifolyólag azért bir a termelés egész rendszerére döntő befolyással, mert a megélhetéshez szükséges fogyasztási javak rendelkezésre állásától függ, hogy hosszabb ideit várást igénylő, de egyúttal jövedelmezőbb és nagyobb eredménnyel járó termelési folyamatokat alkalmazhatunk-e, vagy pedig kielégítetlenül maradással fenyegető szükségleteink nyomása alatt be kell-e érünk tetemesen kevesebb eredménnyel járó, de gyorsan célhoz vezető rövidebb termelési eljárások üzésével. A rendelkezésre álló fogyasztási javak képezik azt az alapot, melyből a termelés folyama alatt az összes gazdasági osztályok élet-szükségleteiket fedezik, és melynek nagyságától függ épen ezért az illető közület termelésének a jellege.

Természetesen nem szabad a dolgot úgy képzelnünk, hogy a közület számára szükséges élelmi szereknek, ruhadaraboknak és egyéb fogyasztási jószágoknak a termelés egész folyamára nézve már készen felhalmozva kell lenniök; elegendő, ha a kérdéses javaknak csak egy része áll a termelés megkezdésekor rendelkezésünkre, mert hiszen a termelési javak közt levő másod-, harmad-, negyed- stb. rendű javak nem mind egyszerre, hanem fokozatosan érnek meg és így a szükséglet-kielégítésünkhez szükséges elsőrendű javak készlete folytonosan ki-egészül és a fogyasztás által azokban beállott hiány pótoltatik. Sőt tekintve azt, hogy a szükségletet tetemesen meghaladó termékek meg-örzése és fentartása gyakran nem csekély költséggel jár, nem is kívánatos, hogy a termelés egész folyamára nézve már eleve felhal-mozva meg legyenek a szükséges élvezeti cikkek; csak az elkerül-hetetlenül szükséges fogyasztási javak megfelelő fokozatos megérése biztosítva legyen. Ez a tény azonban igen természetesen semmit sem változtat azon a tételen, hogy a jelenlegi fogyasztási javak képezvén azt az alapot, melyből a termelés folyama alatt az egész közület él, a termelés jellege ez alap nagysága szerint alakul.

A termelés emez elmélete alapján igyekszik *Böhm-Bawerk* az egyes jövedelmi ágaknak az egymáshoz való viszonyát felderíteni. Mielőtt azonban ennek a tárgyalásába bocsátkozhatnánk, tisztában kell lennünk azzal, hogy az egyes gazdasági osztályok mivel járulnak a termelés folyamatához. A tőkés, amint tudjuk, első sorban jelenlegi javakat bocsát a többi gazdasági osztályoknak rendelkezésre; az ő nála felhalmozott vagyonból kell a termelés folyama alatt a termelés-ben résztvevő összes egyének életszükségleteit fedezni. A tőkés e mellett jövendőbeli javakkal is járul a termelés műveleteihez, amennyiben a termelési javak egy részének is ő a tulajdonosa. A földbirtokos és a munkás ezzel szemben csak felsőbbrendű, azaz jövendőbeli javakkal támogatják a termelést. A földbirtokos földjével, a munkás munkájá-val vesz részt abban. Így tehát tőkés, földbirtokos és munkás mind hozzájárulnak valamivel a termeléshez, de mindegyikük másféle javakkal. A különböző gazdasági osztályoknak a termelésben való emez eltérő alapokon való részvétele szerint keletkeznek a jövedelem egyes ágai. Lássuk ezeket már most közelebbről.

A tőkés azokat a rendelkezésére álló fogyasztási javakat, melyek saját szükségletei fedezésére nem szükségesek, kétféleképp értékesít-heti: vagy kölcsön adhatja, vagy pedig termelési javakat, nevezetesen első sorban munkát vásárolhat értük. A kölcsön termelési vagy fogyasz-tási célra történhetik, de egészséges közgazdasági viszonyok mellett az első annyira túlszárnyalja az utóbbit, hogy ez csak kisebb szere-pet játszik a jövedelemeloszlás nagy gépezetében. Minthogy jelenlegi és jövendőbeli javak, amint tudjuk, nem bírnak egyenlő érték-

kel,¹⁾ a tőkés kölcsönügyletet csakis annak a feltétele alatt fog kötni, hogy az adós annak idején a kölcsönadottnál nagyobb összeget szolgáltat neki vissza. A tőkés, aki valakinek 100 koronát kölcsönöz, nem fogja azzal beérni, ha az adós neki egy év eltelte után ugyancsak 100 koronát ígér; egy jelenlegi 100 koronás összeg ugyanis többet ér, mint egy ugyanoly összeg, mely azonban csak egy év múlva esedékes. Tegyük fel p. o., hogy a jövődöbéli javak határhasznának ismeretes rendszeres kisebbitése folytán egy év múlva fizetendő 105 koronát becsülünk a konkrét viszonyok közt annyira, mint egy 100 koronás ma rendelkezésünkre álló összeget, akkor a hitelező és adós között csakis ez alapon jöhet létre az ügylet, t. i. úgy, hogy az adós a ma kapott 100 korona helyett egy év múlva nem 100, hanem 105 koronát fizet vissza. A kölcsönadott összeg a hitelezőre nézve jövődöbéli jószág, melynek a jelenlegi értéke ugyan csak 100 korona, mely azonban az idő folyása következtében jövődöbeliből jelenlegi józággá érik meg, amidőn is értéke 100 koronáról 105 koronára emelkedik.

Az értéknövekedés, mely az idő folyásával bekövetkezett, képezi a tőkekamatot. A tőkekamat tehát úgy keletkezik a kölcsönügyletnél, hogy a kölcsönbe adott tőke az idő folyásával értéknövekedést mutat fel, mely a tőkés kezébe kerül.)

Ez a legegyszerűbb, a legátlátszóbb módja a tőkés jövedelme keletkezésének. A legtöbb esetben azonban sokkal bonyolultabb a kérdés. A tőkés ugyanis, mint jelenlegi és jövődöbéli javak tulajdonosa hivatva van arra, hogy a termelés tervszerű folytatásához szükséges egységes vezetést és általában a termelési folyamatok szervezését a kezébe vegye, egyszóval, hogy vállalkozó legyen. Erre őt ugyanis a mellett, hogy a termelési javak egy részének a tulajdonosa, főképp az képesíti, hogy jelenlegi fogyasztási javakkal is rendelkezik; mert ez teszi neki lehetségessé, hogy érték egyrészt a szükséges munkamennyiséget, másrészt pedig a saját tulajdonában levő termelési javak kiegészítéséhez szükséges egyéb complementáris termelési javakat megszerezze. Ez annál is fontosabb, mert a mint már a termelési javakról szóló fejezetből is tudjuk, az egyes termelési jószágok eredményes termelésre csakis bizonyos complementáris csoportokba egyesítve vezetnek. Így lesz a tőkés, mint vállalkozó, a termelés központja és ez által többé-kevésbé az a pont is, mely körül az egész jövedelemeloszlási folyamat forog. Erről különben lent bővebben lesz szó. A mi a vállalkozó jövedelmét illeti, az abból származik, hogy a kezében egyesített felsőbbrendű tehát jövődöbéli javak, (melyek közt természetesen a munka is nagy szerepet játszik) jelenlegiekké érnek meg. Az ezzel járó értéknövekedés rendszeren

¹⁾ V. ö. a III. fejezettel.

feltűmulja a tőkének egyszerű kölcsönadásából keletkező értékgyarapodást és ehhez képest a vállalkozó jövedelme két részre oszlik. Az első mint tőkést illeti meg őt és egyenlő a tőkének kölcsön útján való értékesítése esetében bekövetkező értéknövekedésével. A második a vállalkozónak, mint a termelés irányzójának a működésével függ össze és a conjuncturák ügyes felhasználása következtében, tehát a vállalkozás ügyes vezetése folytán keletkezik a vállalkozó kezében. Ez a szoros értelemben vett vállalkozói nyereség, mely a vállalkozásból származott értéknövekedésnek a tőkeamat levonása után fennmaradó összegéből áll.

Némileg módosul és bonyolultabbá válik a tőkeamat kérdése, ha a kérdéses jószág hosszabb használatot enged, mely kérdéssel már csak azért is bővebben kell foglalkoznunk, mert *Böhm-Bawerk* elmélete szerint ez a földjáradék lényegének a forrása is.¹⁾ Az állandó használatot engedő javak természetesen csak egyenkint érlelik meg a bennök rejlő számos használatokat. Ehhez képest nemcsak egyszerre húz belőlük a tőkés kamatot, hanem mindaddig, míg használhatók. Így gyakran igen hosszú ideig jövedelem forrásai maradhatnak az ily jószágok; egy ház p. o. évszázadokon keresztül házbérijövedelmet biztosít tulajdonosainak. A példák végtelen sora volna felhozható ily állandó használatot engedő jószágok tekintetében, mi a kérdés emez oldalának rendkívüli fontosságot kölcsönöz. Hogy az ily javakból folyó tőkeamat lényegét megérthessük, mindenkellőt azt kell megdölgönlünk, hogy az egyes használatok a jelentől különböző távolságban lévén, különböző értékkel is bírnak, a miért is az azok által nyújtott határhasznot a jószág értékének megállapításánál különböző mértékben kisebbítjük a szerint, hogy az mennyire távol áll a jelentől. Így azután magától értetőleg az ily állandó használatot engedő jószágok értéke nem lehet egyenlő az egyes használatoknak a használatok számával való szorzatával, hanem az egy csökkenő összeadandókból álló összegnek fog megfelelni, minthogy az egyes használatok távolságuk szerint mindig inkább kisebbített határhaszonnal foglalnak abban helyet. E körülmény hatása az ily javakból az egyes használatok megérése által húzható kamatra következőkép érvényesül. Az első, a legnagyobb összeget képviselő használatnak a leválása után ennek helyét a következő használat foglalja el, mely kez-

¹⁾ Az állandó használatot engedő tőkék kamatozására vonatkozólag elméletében kifejtett elvekre *Böhm-Bawerk* általában igen sokat tartott, minthogy azokból merítette a tőkeamatot a tőke termelékenységéből magyarázó elméletekkel szemben a legfontosabb bizonyítékai egyikét. A míg ugyanis az alább kifejtendő elvek alapján az állandó használatot engedő fogyasztási javak után járó kamat igen egyszerűen levezethető, addig a termelékenységi elméletnek e kérdés megoldása nem kis nehézséget okoz.

detben kevesebb értékkel birt ugyan, mint az első, de az idő folyása következtében megérvén és a jelenlegi javak sorába lépven, most már ugyanoly értékkel bir. A következő használatok is mind egy-egy fokkal közeledtek a jelenhez; ép ezért értékük is úgy növekedett, hogy most már mindegyik az azelőtt közvetlenül előtte álló használat értékével bir. Az összes használatok alapján az egész kérdéses jószágot, mely ezeket a használatokat magában rejtí, természetesen annyira már nem fogjuk becslni, mint a mikor az első használat is még emelte értékét; minthogy azonban az idő folyásával mindegyik használat értéke az előtte való használat értékébe nőtt bele, nem az első levált használatnak megfelelő értékkel, hanem csupán az utolsó használat kezdetleges értékével csökkent az egész jószág értéke. Minthogy pedig ez az érték, mint igen távol fekvő jövendőbeli használat értéke kisebb, mint a jelenlegivé változott és most már levált első használat értéke, a tőkésnek az e két összeg közti különbségből származó nyereség marad a kezében. Ez az állandó hasznot engedő javak tőkekamatja. Bár a tőkekamat előbb tárgyalt kevésbé bonyolult nemeinél tartózkodtam attól, hogy azokra nézve egy számítási példát adjak elő, mert ez a fejtegetések tetemes meghozsabbításával jár, mégis a most előadott kissé idegenszerű gondolat-sor alaposabb megértetése czéljából, úgy, hiszem nem szabad valamely példa előadását mellőznöm. Tegyük fel *Böhm-Bawer* kkel, hogy egy jószág négy éven keresztül évenként 100 koronának megfelelő hasznót nyújt; minthogy a jószágból húzható négy, egyenkint 100 koronának megfelelő használat azonban egyszerre nincsen a kezünkben, hanem az egyes használatok csak egyenkint és csak az idő folyásával realizálhatók, a kérdéses jószágot nem fogjuk 400 koronára becsülni, minthogy az egy év múlva esedékes 100 koronának az ismert okokból ma nem tulajdonítunk 100, hanem (5%-os rendszeres kisebbitést, azaz 5%-os kamatlábat tételezvé fel) csak 95·23 korona értékét; a két, három és négy év múlva esedékes és akkor majd 100 koronát képviselő használatok hasonlókép kisebbitve fognak mai értékítéletünkben szerepelni és csupán 90·70, 86·38 és 82·27 koronát fognak kitenni. E szerint az első év elején, amidőn az első 100 koronás használat is még jövendőbeli, a kérdéses jószág értéke $95\cdot23 + 90\cdot70 + 86\cdot38 + 82\cdot27$ koronát, azaz 354·58 koronát fog kitenni. Az első év végén, amidőn az első használat már megért és élvezhetővé vált, annak értéke már nem 95·23, hanem mint most már jelenlegi jószágé, 100 koronának fog megfelelni; ezzel párhuzamosan az év letelte a többi használatok értékére nézve sem közömbös; azok mindegyike is egy évvel közelebb jutván a jelenhez, a második már nem 90·70, hanem 95·23 korona értéket fog felmutatni és a harmadik és negyedik használat értéke is 90·70 és 86·38 koronára fog növekedni;

igy tehát a használatok mindegyike az egy év lefolyása következtében az előtte álló használat értékét fogja elérni és annak helyébe lép. A jószág összes értéke most 372-31 korona lesz. Az első év végén mint a tőkéből húzott jövedelem a megérett 100 koronás használat leválik; ennek következtében most a tőke, mely már csak három használatot rejt magában, nem fog annyit érni, mint addig, míg négy ily használat volt belőle húzható. Minthogy azonban, amint láttuk, az idő folyásával mindegyik használat értéke az azelőtt előtte álló használat értékébe nő bele, az értéksökkenés, melyet az első használat leválása következtében szenved a kérdéses jószág, nem egyenlő a levált első használat értékével, azaz 100 koronával, hanem csak 86-38 koronával lesz egyenlő, mi épen az utolsó használat előbbi értékének felel meg, melynek helyébe — utána már későbbi használat nem lévén — nem lépett semmi. Így a tőkésnek az első évben 100—86-38, azaz 13-62 korona tiszta nyeresége, vagyis kamatja lesz. A második év végén a második 100 koronás használat is megéri és jelenlegivé válik; e használatnak a tőkével való leválása után a tőke értéke a 100 koronát kitevő haszonnal szemben 90-70 koronával csökkent, úgy hogy a tőkés tiszta jövedelme 9-30 koronára rüg. És hasonlóképp alakul a tőke és a kamat a következő évben is. Így tehát az állandó használatot engedő javaknál a nyers hozadék és a használat által való értéksökkenés különbségeként egy bizonyos összegű tiszta kamat marad a tőkés számára.

Az állandó használat alapján húzott jövedelem egyik neme *Böhm-Bawerk* szerint a földjáradék is. A föld is számos használatot magában rejtő termelési jószág, amelyben rejlő használatok csak egyenként érnek meg az idő folyásával. Mégis lényegesen különbözik a föld az állandó használatot engedő tőkéktől, amennyiben igen számos, vagyis inkább számtalan használatot rejtven magában, a föld értéke nem határozható meg az előbbi módon, vagyis az összes jövedőbeli használatok aránylagosan kisebb határhaszna alapján. A távolabbi időbe eső használatoknak megfelelő határhasznok ugyanis épen a jelentől való túlságos távolságuk következtében rendkívüli kisebbitést szenvednek, úgy, hogy egyszerre elérünk e kisebbitésben arra a pontra, hogy az illető határhasznokat a föld értékének megállapításánál már nem is vehetjük számba, mert oly csekély jelentőséggel bírnak mai szükségletkielégítésünk szempontjából. Az, hogy valamely szántóföld majd évszázadok múlva is különböző termények termesztésére fog szolgálni, tényleg mai értékbecslésünket nem befolyásolja. Ennélfogva azután az egyes használatok jelenlegivé érése után a föld értékéből elhasználódás címén nem kell semmit sem levonnunk, mint ahogy azt a tőkénél, épen a benne rejlő használatok végessége következtében tenni kénytelenek vagyunk. A földnél a benne rejlő hasz-

nálatok számtalan volta következtében egy-egy használat realizálása annak az értékére nézve közömbös. Így keletkezik a földjáradéknak az a tulajdonsága, mely *Böhm-Bawerk* szerint annak lényegét kiteszi, hogy t. i. magából a földből származó jövedelem tiszta jövedelem, melyből elhasználás czimén semmit sem kell levonni. Bár a földjáradék, mint olyan, tiszta jövedelem, a gazda mégis bizonyos levonásokat eszközöl összevételeiből. Ennek az oka az, hogy a földbirtokos bizonyos mennyiségű tőkét is alkalmaz gazdaságában és az ebből származó kamat csakis a tőke értékében az egyes használatok leválása által bekövetkezett értékcsökkenés tekintetbe vételével állapítható meg. Az ezután fenmaradó összegből azonban nem kell levonni semmit; ez az, ami a föld jövendőbeli termékeinek jelenlegivé való érséből jut a földtulajdonosának, mely tehát az egész összegében tiszta jövedelmet képvisel.

A mint látjuk, *Böhm-Bawerk* a földet is állandó használatot engedő tőkének fogván fel, a földjáradék természetét egészen a tőkekamathoz hasonlónak, sőt mint a tőkekamat egyik fajtát igyekezett feltüntetni¹⁾ és ezzel a jövedelemeloszlás jelenségeinek egységes fel fogása felé jelentékenyen haladt.

A munkás, mint ilyen, csupán munkaerejét bocsátja a termelés czéljaira rendelkezésre, mely mint termelési jószág a jövendőbeli javak sorába tartozik. Minthogy azonban munkaerejét a capitalisticus termelés mellett nem a saját számlájára használja fel, hanem a tőkésnek, vállalkozónak adja el, a munkának mint jövendőbeli jószágnak a termékei nem a munkás, hanem a vállalkozó kezében érnek meg és ezért a jövendőbeli javak jelenlegivé válásából eredő értéknövekedés sem jut a munkásnak a kezébe. Így azután a munkabér csakis abból áll, a mit a munkás a tőkéstől jelenlegi javakban kap azért, hogy munkaerejét annak rendelkezésére bocsátja; a munkabéren tehát a munka termékeinek jelenlegivé válása által származó értéknövekedésből nem ragad semmi.

Ezek megfontolása után röviden következőkép foglalható össze az egyes jövedelmi ágaknak egymáshoz való viszonya. A termelés által a jövendőbeli javaknak jelenlegivé válása következtében keletkező értéknövekedés a tőkekamat, vállalkozói nyereség és földjáradék forrása a szerint, a mint a tőkés, vállalkozó vagy földbirtokos kezében keletkezik. A tőkés, a vállalkozó és a földbirtokos osztoznak tehát a jövendőbeli javak megéréséből származó értéknövekedésen.

¹⁾ A »Capital und Capitalzins« II. kötetében (2. kiadás) a következőket írja *Böhm-Bawerk*: »Die theoretische Erklärung der Grundrente fällt also in ihrem Schlusstücke mit der Erklärung des Capitalzinses ausdauernder Capitalstücke zusammen: die Grundrente ist geradezu nichts anderes, als ein Spezialfall von Capitalrente aus ausdauernden Gütern.« (379. oldal.)

A munkás jövedelme *közvetlenül* nem ebből származik; a munkabér közvetlenül a rendelkezésre álló jelenlegi fogyasztási javak mennyiségétől függ; minél több ily fogyasztási jószág áll rendelkezésre, annál hosszabb ideig és annál jobban látható el a munkás a termelés folyama alatt a szükséges élvezeti javakkal.

A mint ebből kitűnik, az egyes jövedelmi ágak egymásközi összefüggésének magyarázatához vezető kulcs annak a figyelembe vételében van, hogy kinek a tulajdonában keletkezik az az értéknövekedés, mely a jövőbeli javak jelenlegivé válásának a következménye, mert természetesen közvetlen összefüggésben csakis ezek a jövedelemnemek állnak a kérdéses értéknövekedéssel. A mint tudjuk, a tőkés, vállalkozó és földbirtokos azok, kiknek a kezében keletkezik a jövőbeli javaknak jelenlegivé éréséből származó értéktöbblet és kik ennélfogva a tőkekamat, vállalkozói nyereség és földjáradék alakjában azt élvezik. A tőkés, ha kölcsönadja tőkéjét, a követelés jelenlegivé válása alapján, ha vállalatba bocsátkozik, a vállalatban egyesített munkának és egyéb felsőrendű javaknak jelenlegi élvezeti javakká válása alapján, a földbirtokos pedig a beruházott tőke és a föld termékeinek jelenlegivé érése alapján szerzi meg maga számára a felsőbbrendű javaknak a termelés által az idő folyása következtében beálló értéknövekedését. Így tehát minden a tulajdonnal összefüggő jövedelmi ág módot nyújt a tulajdonosnak arra, hogy a maga részére a jövőbeli jószágok megéréséből származó értéknövekedés egy részét biztosítsa és csupán azok, a kik kizárólag munkájukkal járulnak a termeléshez, nem osztoznak közvetlenül a termelés folyama és az idő eltelése által bekövetkező értéknövekedésben. Azért mondjuk, hogy nem osztoznak közvetlenül, mert közvetve természetesen ők is részesednek a termelés eredményeiben, a mennyiben a termelés eredményei jelenlegi élvezeti javakká válván, azokból kerülnek ki a munkabérek is, és így a termelés sikeres, vagy kevésbé sikeres volta közvetve a munkásra nézve sem közömbös. Mindamellett a fentiekből kitűnik, hogy a munkabér és a termelésből származó értéknövekedés között capitaliszticus termelésnél nem oly közvetlen az összefüggés, mint a milyen közvetlen összefüggésben vannak a termelés eredményével a tőkekamat, vállalkozói nyereség és földjáradék, melyek egyenesen az így származott értéktöbbleten való osztozkodásból erednek. A munkának, mint jövőbeli jószágnak (termelési jószágnak) a jelenlegi javakká változásából származó értéknövekedését nem maga a munkás szerzi meg, hanem az közvetlenül az egyéb felsőbbrendű javak megéréséből származó értéktöbblettel együtt a vállalkozó kezébe kerül. Míg tehát a munkamegosztást nem ismerő gazdasági életben a munkás jövedelme és a munka eredménye között a lehető legszorosabb kapcsolat áll fenn, addig a munkamegosztásra alapított capi-

talisticus termelés mellett a vállalkozónak a termelési folyamat központjába lépése által meglazult a munkás és a munka eredménye közti közvetlen kapcsolat.

Böhm-Bawerk által a termelés folyamatára nézve kifejtett szempontok tisztázása után most már áttérhetünk jövedelemeloszlási elmélete alapelveinek a megvilágítására, mely röviden úgy fejezhető ki, hogy az egész jövedelemeloszlás jelensége tulajdonkép a jelenlegi és jövődöbeli javak közti csere eredménye. Láttuk az eddigiekben, hogy a gazdasági alanyok mindegyike mással járul a termelés folyamatához. A tőkés a tulajdonában levő jelenlegi és jövődöbeli javakat, a földbirtokos földjét (mint jövődöbeli jószágot), a munkás pedig szintén jövődöbeli jószágot, t. i. munkaerejét bocsátja a termelés céljaira rendelkezésre. Minthogy tehát a gazdasági alanyok mindegyike a termeléshez szükséges más javakkal rendelkezik, azoknak a sikeres termelés céljaira való egyesítése csakis csere útján lehetséges. Ennélfogva a termelés folyamata körül a különböző jelenlegi és jövődöbeli javak tulajdonosai között csere keletkezik. A vállalkozó a birtokában levő termelési javaknak a sikeres termelés eszközölhetése végett szükséges kiegészítésére törekedvén, az egyéb complementáris jövődöbeli javakat keresi. Nevezetesen keres főképen munkaerőket. Mindezért cserébe a birtokában levő jelenlegi javakat adja. A munkás rendszeren jelenlegi javakkal csak igen korlátolt mennyiségben rendelkezik; minthogy azonban ezek a termelés sikeres, azaz hosszabb termelési időszakot felölelő folytatásához és a megélhetéshez szükségesek, munkaerejét bocsátja ily jelenlegi fogyasztási javak nyerhetése céljából áruba.

Igy a határhaszonelmélet felfogása szerint a jövedelemeloszlás főképp a termelés folyamata körül csoportosuló jelenlegi és jövődöbeli javakra vonatkozó csere eredményeképp jelentkezik. De *Böhm-Bawerk* is elismeri, hogy bár a legtöbb esetben a termelés folyamata képezi a jelenlegi és jövődöbeli javak cseréjének a célját, több esetben e csere nincsen a termelés folyamatával közvetlen összefüggésben. Így p. o. az, ha a tőkés fogyasztási célokra hitelt nyújt, nincsen a termeléssel összefüggésben. Természetesen a jelenlegi és jövődöbeli javakra vonatkozólag végbemenő csere ez esetben is a jövedelemeloszlás tényezőjeként szerepel, mert ekkor is keletkezik tőkekamat. A legtöbb esetben azonban a különböző időbeli jószágokra vonatkozó csere a termelés folyamata köré csoportosul; a vállalkozó felsőbbrendű javakat, főképp pedig munkát vásárol és ezért cserébe a munkásnak a megélhetéshez szükséges jelenlegi javakat adja.

Annak, hogy a határhaszonelmélet a jövedelemeloszlást a jelenlegi és jövődöbeli javak közti cserének fogja fel, igen messze ható következményei vannak. Ha ugyanis a jövedelemeloszlás csere eredménye, akkor az egyes gazdasági alanyok jövedelme a jelenlegi és

jövedőbeli javak áráról függ, tehát az áralakulás törvényei szerint megy végbe. Az áralakulás törvényei ugyanis akkor, amidőn különböző időbeli javak kicseréléséről van szó, ugyanazok maradnak, mint a jelenlegieknek egymás közt való kicserélésénél, vagyis az előbbi fejezetben tárgyalt közönséges cserénél. Az ár a különböző időbeli javak kicserélésénél is a subjectiv értékbecslések eredője és így a jövedelemeloszlás kérdése végső sorban a jelenlegi és jövedőbeli javak határhasznának a mikép való alakulására vezethető vissza.

A III. fejezetben avval a kérdéssel, hogy az időbeli különbségek a javak határhasznára milyen befolyással vannak, már általánosságban foglalkoztunk. Láttuk ott azt, hogy a jelenlegi javakat általánosságban többre becsljük, mint a jövedőbeli jószágokat. A jövedőbeli javak határhasznát rendszeresen kisebbítjük, és pedig azzal párhuzamosan, hogy mily távol állnak a jelenlegiektől. Minthogy a jövedelemeloszlás folyamata a jelenlegi és jövedőbeli javak kicserélésén alapszik, ez a körülmény, t. i. a jelenlegi és jövedőbeli javak közti értékkülönbség rányomja az összes jövedelemeloszlási jelenségekre a bélyegét. A jelenlegi és jövedőbeli javak határhaszná közti különbség ugyanis teljesen érvényre jut az egyének subjectiv értékbecslésében, melyek eredőjekép keletkezik a jelenlegi és jövedőbeli javak ára, mint a jövedelemeloszlás főtényezője. *A jelenlegi és jövedőbeli javak határhaszná közti különbség nem vonhat maga után más eredményt, mint azt, hogy a piacon a jelenlegi javak előnyére agio keletkezik.*

Vizsgáljuk csak e kérdést közelebbről. Általánosságban áll az, hogy a jelenlegi javakat többre becsljük a jövedőbeliéknel. Mindamellettt képzelhetők ritkábban előforduló olyan esetek, a midőn a jövedőbeli javakat többre becsljük. Ez nevezetesen akkor fordulhat elő, ha valaki jelenlegi javakkal nagyon bőven van ellátva, jövedője pedig nincsen biztosítva. *Wicksell*¹⁾ p. o. azon a nézetten van, hogy a tőkés, kinek jelenlegi szükségletei bő fedezetet találnak felhalmozott tőkéjében, a jövedőbeli javakat a jelenlegiéknel nemcsak, hogy nem becslüli kevesebbre, hanem egy év múlva esedékes 100 métermázsa búzának határozottan nagyobb jelentőséget tulajdonit, mint egy ma rendelkezésre álló ugyanily mennyiségnek, mert arra jelenleg szüksége nincsen, az eltevés és megőrzés pedig fáradsággal és költséggel jár. Így tehát jelenhetik meg a piacon olyan vevő is, a ki egyénileg többre becslüli a jövedőbeli jószágokat. Hogy azonban belássuk, hogy mily ritkaság ez, csak azt kell meggondolnunk, hogy milyen elenyésző kisebbségben vannak az összes gazdasági alanyokat tekintve azok, a kik nagyon bőven vannak jelenlegi javakkal ellátva. Mert csakis azok jönnek itt számba, minthogy a ki nincs jelenlegi javakkal a

¹⁾ »Über Werth, Kapital und Rente« 83. oldal.

szükségletei kielégítéséhez megkívántató mennyiséget tetemesen felülmúló mértékben ellátva, az a jelenlegi javakat a III. fejezetben előadott okoknál fogva már többre fogja becsülni a jövődöbelieknél. Azt, hogy a piacon a jelenlegi javak részére agio keletkezik, a vagyonos és vagyontalan osztályok közötti számarány és a jelenlegi javak utáni kereslet intenzitásának az egyes gazdasági alanyoknál jelentkező különböző fokozatai egymás közötti aránya okozza. Azok, a kik a jelenlegi javakat többre becsülik, túlnyomó többségben vannak a piacon. A mi a jelenlegi jószágok többre becsülésének fokait illeti, igen természetes, hogy az egyén annál magasabbra fogja a jelenben rendelkezésére álló javakat becsülni, minél kevesebb ily jószággal van ellátva; minthogy pedig kétségtelen, hogy a vagyontalanok tömegében legnagyobb azoknak a száma, a kik csak igen kis mértékben rendelkeznek a megélhetéshez szükséges javakkal, azért azok vannak a piacon többségben, a kiknél a jelenlegi javaknak a jövődöbelieknél való magasabbra becsülése nagyon is jelentékeny. Így tehát a számarány, melyben a piacon a vagyontalanok és vagyonosak vannak, valamint az ott megjelenő vagyontalanok értékítéleteiben a jelenlegi jószágok javára mutatkozó magasabbra becsülés intenzitása egyaránt oda hatnak, miszerint az ár a piacon akkép alakuljon, hogy a jelenlegi jószágok javára agio keletkezzék. A piacz fent vázolt helyzeténél fogva, a midőn t. i. a jelenlegi javakat magasabbra becsülő subjectiv értékítéletek tömegével néhány aránylag alig számba jövő mennyiségű ellenkező értékbecslés találkozik, csak természetes az, hogy az ár tetemesen a jövődöbeli javak hátrányára alakul.

De az előadottakon kívül vannak még egyéb momentumok, melyek a capitalisticus világban a tőkésék becsülését is oly irányban befolyásolják, hogy a jelenlegi javaknak a jövődöbelieknél még akkor is nagyobb jelentőséget tulajdonítsanak, ha jelenlegi szükségleteik még oly bőven is vannak ellátva. Mindenekelőtt a pénz szerepére kell itt gondolnunk. A pénz a tőkésnek lehetővé teszi, hogy a romlásnak kitett javait is a jövő számára kényelmesen felhalmozza, azokat a pénzzététel által mintegy oly alakba öltöztetvén, melyben a jövődö számára is megőrizhetők.¹⁾ A másik ok, mely a tőkéséknél is a jelenlegi jószágok oldalára nyomja le a mérleget, az, hogy a jelenlegi javak utáni rendkívül nagy kereslet folytán azokat mindig ki lehet cserélni jövődöbeliekért. A capitalisticus világban kétségkívül e két szempontnak is nagy szerep jut abban, hogy a jelenlegi javak részére agio keletkezik.

¹⁾ Böhm-Bawerk a pénz szerepét ebben a kérdésben érinti ugyan, de egy vélemény arra nem helyez elegendő súlyt, holott világos, hogy a tőkés értékbecslése az időbeli különbségeket illetőleg egészen másképp alakul, ha a pénz a jelenlegi javak könnyű felhalmozását teszi lehetővé, mint olyan esetben, midőn ily általános vagyongyűjtési eszköz nincs.

Ami most már azt a kérdést illeti, hogy ez az agio milyen magasságban állapodik meg, az természetesen a jelenlegi és jövődöbéli javak piacának közelebbi viszonyaitól függ. Az e piacot befolyásoló főtényezők: a rendelkezésre álló jelenlegi javak mennyisége, a munkát kereső munkások száma és a tőkének a különböző hosszúságú termelési időszakok mellett való különböző termelékenysége. A jelenlegi javak készlete a jelenlegi javak agiójával, azaz a tőkekamattal fordított arányban áll; minél nagyobb mennyiségben állnak ugyanis rendelkezésre a jelenlegi fogyasztási javak, annál inkább csökken az intenzitás foka, mely a jelenlegi javaknak tulajdonított értéktöbbletnek megfelel; ha pedig a kész fogyasztási javak mennyisége p. o. a nemzet rossz gazdálkodása folytán csökken, akkor természetesen ismét nagyobb intenzitással fog fellépni a jelenlegi javak magasabbra becslése. Az agio második tényezője, a munkát kereső munkások száma a kereslet oldaláról befolyásolja a tőkekamat alakulását, amint a munkások számával a jelenlegi javak iránti kereslet növekszik, az azok után fizetett agio is emelkedik és viszont. Minél hosszabb ideig tart, minél magasabb és minél erősebben növekszik a kérdéses termelési időszaknak az előtte álló termelési idősakkal szemben felmutatott értéknövedéke, annál magasabb a tőkekamat. Ezzel szemben minél gyorsabban csökken a termelés meghosszabbításából eredő értéknövedék, annál kisebb lesz a tőkekamat.

Ha már most mindezek után a jelenlegi és jövődöbéli javak piacán végbemenő folyamatokat végignézzük, akkor kétségkívül azt a benyomást nyerjük, hogy ott a jelenlegi javak tulajdonosai rendkívüli előnyben vannak a jövődöbéli javak tulajdonosaival szemben. Vagyis közönséges nyelven szólva azt észleljük, hogy a jövedelemeloszlás folyamatánál a vagyonos osztály nagy előnyben van, mert hiszen a megélhetés feltételeit nélkülöző munkás okvetlenül rászorul a tőkésnél felhalmozott és a megélhetés feltételeit képező jelenlegi javakra. Ez a tény, mely a reális életben is igen nagy szerepet játszik a jövedelemeloszlásnál, *Böhm-Bawerk* elméletében fontos helyet foglal el. Mindamellett *Böhm-Bawerk*, ki azt az álláspontot védelmezi, hogy a tőkekamat keletkezése magában véve minden salaktól ment jelenség, a vagyonos osztályoknak a jövedelem-eloszlás terén élvezett előnyeit úgy fogja fel, hogy azokat a tőkések csak kivételes esetekben használhatják fel a munkások kizsákmányolására, minthogy ebben épen a felhalmozott tőke tömege és a tőke elhelyezésére való törekvés nézete szerint őket rendes körülmények között megakadályozza.¹⁾ Azt azonban, hogy a jelenlegi javak tulajdonosai a piacon

¹⁾ A »Capital und Capitalzins« II. kötetében (2. kiadás) írja *Böhm-Bawerk*: »Nun können allerdings die den Käufern ungünstigen Umstände durch einen regen Wettbewerb der Verkäufer wieder wett gemacht werden. Sind die Verkäufer auch

a conjuncturákat rendszeren előnyösnek találják árujok értékesítésére, ő is elismeri.¹⁾ E gondolatra azért tartottam szükségesnek a figyelmet felhívni, mert amint alább látni fogjuk, azt egy későbbi író teljes mértékben felkarolta és érvényét a jövedelemeloszlás egyéb, szintén alább tárgyalandó jelenségeire is kiterjesztette.

Ez volna röviden, főbb vonásaiban az, amit *Böhm-Bawerk* a jövedelemeloszlásról tanít. Amint látjuk, ő nemcsak a tőkekamat jelenségére alkalmazta fenti gondolatmeneteiben a határhaszonelmélet elveit, amint azt az idevágó művének címe után hinnők, hanem a jövedelemeloszlás egész terére. Nemcsak a tőkekamatot vezette vissza cserére, amint *Wicksell*²⁾ írja, hanem az egész jövedelemeloszlási folyamatot. Amint a fenti fejtegetésekben láttuk, nemcsak a tőkekamat sorsa dül el a jelenlegi és jövődöbéli javak piacán, hanem a vállalkozói nyereség, a földjáradék és a munkabér sorsa is; a jelenlegi és jövődöbéli javakra vonatkozó csere a tőkekamat és vállalkozói nyereség jelenségeivel egyenlő mértékben érinti a földjáradék és a munkabér alakulását. Ennélfogva *Böhm-Bawerk* elmélete nem tekinthető a tőkekamat részleges elméletének; az a jövedelemeloszlás egész terét felöleli.

A *Böhm-Bawerk* által felállított és a határhaszonelmélet elveinek a jövedelemeloszlás jelenségeire való alkalmazásából származó jövedelemeloszlási elmélet a régebbiekkal szemben tetemes előnyökkel bír, melyek közül, úgy hiszem, a legnagyobb az, hogy a jövedelemeloszlás jelenségét cserének fogván fel, egy új gondolattal gazdagította a közgazdaságtan tudományának eme fejezetét, mely új gondolat, amint alább látni fogjuk, már nemcsak a *Böhm-Bawerk* által nyújtott alkalmazásában, hanem egyébként is termékenynek bizonyult. A jövedelemeloszlás jelenségeinek cserére való visszavezetése főképp az által gyakorolt jótékony hatást a tudományra, hogy az eddigi magyarázatokkal szemben a jövedelemeloszlás kérdéseinek az áralakulással való szoros összefüggését megvilágította. Azonban daczára annak, hogy az új jövedelemeloszlási elmélet a tudomány fejlődésének kétségkívül kitünő szolgálatokat tett, annak számos hibái is vannak, melyek miatt a határhaszonelmélet írói sem fogadják el mind egész terjedelmében a jövedelemeloszlás jelenségeinek emez újabb magyarázatát. Annak, aki a határhaszonelméletnek a ter-

wenige, so haben sie dafür desto grössere Mengen von Gegenwartsgütern zu fructificieren. Und um sie alle an den Mann zu bringen, müssen sie im Wettbewerb ihre Preisforderungen von extremen Höhen auf ein mässiges Niveau herabstimmen, das für eine Ausbeutung der Besitzlosen keinen Raum mehr lässt. *Glücklicher Weise bilden diese Fälle im Leben die Regel.*» (385. oldal).

¹⁾ E. m. 386. oldal.

²⁾ Über Werth, Kapital und Rente. 82. oldal.

melési költségek tanára vonatkozólag felállított elveit alaposabban ismeri, rögtön szemébe tűnik, hogy a jövedelemeloszlás jelenségeinek újabb magyarázata is a határhaszonelméletnek egyéb részeiben is jelentkező hibában szenved, mert a termelés technikai processusának a mellőzése itt is, mint a költségtörvényre vonatkozólag felállított elveknél, igen erősen érezhető. Aki ugyanis *Böhm-Bawerk*-nek a jövedelemeloszlásra vonatkozó fejtegetéseit olvassa, az alig szabadúlhat attól a benyomástól, hogy a szerző szerint az idő folyása *co ipso* okozza a jövődöbéli javaknak jelenlegivé válását és azok értékének növekedését. Egy helyen¹⁾ *Böhm-Bawerk* szükségesnek látta ugyan arra felhívni a figyelmet, hogy az idő folyása magában véve az érték-növekedés bekövetkezéséhez nem elegendő, mert ha valamely tőkét használatlanul heverni hagyok, az nem kamatozik; e rövid figyelmeztetéssel azután beéri a szerző, és tovább is az előbbi modorban folytatja fejtegetéseit, folytonosan a jövődöbéli javak jelenlegivé »éréséről« (»heranreifen«) beszélvén. Arról, hogy a termelés folyamata bizonyos technikai átalakításokkal, munkavégzéssel stb. függ össze, alig hallunk fejtegetéseiben valamit. Az idő folyásának *Böhm-Bawerk* kétségtelenül túlságosan nagy befolyást tulajdonít, míg ezzel szemben a termelés technikai oldalát úgyszólván egészen figyelmen kívül hagyja. Ez a körülmény elmélete terjedésének igen sokat ártott. A határhaszonelmélet írói közül kifejezetten ebből az okból utasítja vissza *Philippovich*²⁾ az agio elméletet.

A második dolog, mely a *Böhm-Bawerk* által a tőkekamatra vonatkozólag hirdett elvek tekintetében megbontotta a határhaszonelmélet írói között az egységet, az, hogy *Böhm-Bawerk* szerint a tőkekamatnál ismét *csak a haszon* a döntő, t. i. az a határhaszon, mely a termelés utolsó meghosszabbításából származó hozadéktöbbletnek megfelel. Az áldozat, melylyel a határnövedék megszerzése jár, *Böhm-Bawerk* tanítása szerint nincs közvetlen befolyással a tőkekamatra. A határhaszonelmélet tehát itt a jövedelemeloszlás terén is ugyanazt a szempontot kívánja érvényesíteni, melyet az értékelméletben egész a legújabb időkig hirdett, hogy t. i. a jelenlegi és jövődöbéli javak cserélésénél egyedül a jövődöbéli javak *határhasznának* a rendszeres kisebbitése okozza azok alacsonyabb értékét, és e mellett a tényező mellett mint a rendszeres kisebbités okozója más tényező, nevezetesen a várakozásban rejlő áldozat nem szerepelhet. És pedig

¹⁾ Capital und Capitalzins II. kötet. 2. kiadás 319. oldal.

²⁾ »Ich kann auch nach der Antikritik Böhms« írja *Philippovich* »nicht darüber hinwegkommen, dass seine Theorie einer formalen Bedingung für die Geltendmachung der Productivität des Capitals, dem Zeitverlauf zu viel, der materiell entschiedenen Thatsache der unternehmungsweisen Production aber gar kein Gewicht beilegt.« (Grundriss der politischen Oekonomie, 4. kiadás I. kötet 254. oldal.)

Böhm-Bawerk szerint ez ugyanazon okoknál fogva nem lehetséges, mely okok általában a subjectiv érték elméletében is tiltják azt, hogy a haszon mellett mint egyenrangú tényezőt, a munkával járó áldozatot, fáradságot is elismerjük. Valamint a subjectiv értéket illetőleg nem tartják a határhaszonelmélet régebbi hívei lehetségesnek azt, hogy az értékbecslés alapjául veendő haszon és áldozat mérve összeessék, és a két tényező az értékmegállapítás egyenrangú tényezőinek ismertessék el, hanem inkább arra az álláspontra helyezkednek, hogy haszon és költség egyszerre nem lehetnek az érték irányzói, mert ez csak az egyik vagy a másik szerint alakulhat, ép úgy *Böhm-Bawerk* itt is ragaszkodik ahhoz az elvhez, hogy haszon és áldozat nem lehetnek a tőkekamat mérvének együttes irányítói, mert azok az ő nézete szerint egymás mellett, mint a tőkekamat magasságára vonatkozólag döntő tényezők, meg nem állhatnak, mi sem biztosítván azt, hogy a termelésre fordított javak jövődöbéli határhasznának megfelelő kisebbitése összeesik az e javaknak csak jövődöbön való megérése által okozott várakozási áldozattal. Ami tehát *Böhm-Bawerk* egyéni álláspontját illeti, ő a tőkekamat elmélete terén következetesebb maradt a határhaszonelmélet eme legelső alap-tételei tekintetében, mint a subjectiv érték elmélete terén, hol, amint tudjuk, a termelési költségek körüli vitában legutóbb, bár nem egészen nyíltan mégis engedett az elmélet eredeti álláspontjából.

Mínthogy, amint az előbbi fejezetekben láttuk a határhaszonelmélet irói újabban az egész vonalon a határhaszon mellett a határáldozat szerepét és jelentőségét is egyre inkább igyekeznek az elméletbe beilleszteni és a jelenségeknek kizárólag a határhaszon alapján való magyarázata helyébe olyan magyarázatokat állítanak, melyek a határáldozatnak is szerepet juttatnak a határhaszonnal párhuzamosan ez az áramlat a határhaszonelméletnek a jövedelemeloszlás terére való alkalmazása tekintetében sem maradhatott hatás nélkül és itt is egyre jobban érezhetővé válik. Azok közül az írók közül, akik az újabb amerikai irodalomnak e téren elért vívmányai tekintetbevételével magukévá tették a határhaszonelmélet elveit, *Carver* volt az, aki az áldozat elemének a tőkekamat új elméletébe való beillesztése által igyekezett azt a határhaszonelmélet legújabb szempontjaival ki-egészíteni.

Carver szerint a tőkemegtakarítás mindaddig nem jár áldozattal, a míg a kérdéses jövődöbéli jószág redukált (tehát jelenlegi) határhaszna nagyobb, mint ugyane jószágnak a jelenlegi határhaszna. A miat a redukált határhaszon kisebb, mint a jelenlegi felhasználás által nyújtott határhaszon, a megtakarítás csak bizonyos kisebb-nagyobb áldozat árán történhetik. Ennek az áldozatnak a nagysága *Carver* nézete szerint nem lehet közömbös a tőkésítés folyamára nézve,

mert nyilvánvaló, hogy a tőkésítés annál könnyebben eszközölhető, minél kevesebb áldozatba kerül. A midőn a fölött döntünk, hogy bizonyos jószágmenynységet tőkésítésre fordítsunk-e vagy nem, a tőkésítés által elérendő határhaszonnal összehasonlítjuk annak az áldozatnak a nagyságát, melyet a tőkének a jelenlegi szükségletek kielégítésétől való elvonása okoz. E szerint tehát úgy a termelés kiterjesztésének a határa, melylyel a redukálás alapjául szolgáló termék határhaszna összefügg, mint pedig az az áldozat, melybe a megtakarítás az előbbiek szerint került, döntő befolyást nyerne a tőkekamat nagyságára. Ennélfogva *a termelés határa, mint a megtakarított jószág által a jövőben nyújtott határhaszon irányítója egyrésztől, a jelenlegi használatról való lemondás áldozata másrésztől határozzák meg a tőkekamat magasságát.* Csak annyi jószágot fordítunk megtakarítás útján termelésre, a mennyinél a határnövedék határhaszna nagyobb, mint a megtakarítással járó határáldozat.

Ha Carver emez okoskodását figyelemmel kísérjük, mely szerint a termelés által nyújtott haszon és áldozat határát egyaránt teszi a tőkekamat mérvének a megállapítójává, akkor lehetetlen a határhaszonelméletnek az árelméletre alkalmazásával és a határpárok törvényével való analógiát fel nem ismernünk. Carver¹⁾ szerint a tőkekamat szintén a határpárok törvényéhez hasonló törvény szerint alakuló ár, t. i. a jelenlegi és jövőbeli javak cserélésénél megállapított ár, mely a határpárok közt, vagyis egyrészt a termeléshez az utolsó növedéket mint jövőbeli jószágot, másrészt az utolsó még felhasznált tőkeegységet mint jelenlegi jószágot, rendelkezésre bocsátó felek közt jön létre. E tételben a jövedelemeloszlási folyamat cserejellegének erősebb kiemelése mellett Carvernek sikerült a *Böhm-Bawerk* elméletében kifejtelt amaz elvet, hogy a tőkekamat a jelenlegi és jövőbeli javak közti határhaszon-különbség eredménye, összhangba hozni avval az elvvel, hogy a tőkeképződésre és a tőkekamat alakulására nézve az ezzel járó megtakarítási áldozat nagysága nem közömbös.

A most előadott módon igyekezett Carver a *Böhm-Bawerk* által felállított tőkekamat-elméletnek olyan fogalmazást adni, mely a kivált a termelési költségek fogalma körül lefolyt harc eredményekép

¹⁾ Carver egy tekintetben nem értette egészen *Böhm-Bawerket*; ő ugyanis u. l. azon a véleményen van, hogy *Böhm-Bawerk* nem érvényesítette eléggé a hártárgondolatot a tőkekamatelméletben. Legalább ez tűnik ki következő szavaiból: »It is not the difference in the general estimation of present and future goods which fixes the rate of interest, but only the difference in estimation of the present and future value of the last increment of goods saved.« (Quarterly Journal of Economics, VIII. kötet, 50. oldal.) Pedig, a mint láttuk, *Böhm-Bawerket* e tekintetben nem terhel mulasztás, mert szerinte is a termelés határa, a határnövedék nagysága irányítja a tőkekamatot.

egyre jobban érvényesülő ama követelménynek is eleget tesz, hogy a határhaszon mellett a határáldozat szerepe is tekintetbe vétessék.

A határhaszonelmélet hívei között a jövedelemeloszlás kérdéseit illetőleg egyetértést *Carver* kísérlete sem tudott létesíteni. Mindenekelőtt *Böhm-Bawerk* volt az, a ki műve újabb kiadásában visszautasítja *Carver* emez új fogalmazását, azt a megtartóztatási elmélet (*Abstinenztheorie*) nevével bélyegezván, mely ellen pedig már korább is sikra szállt. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a termelési költségek terén maga *Böhm-Bawerk* is tett engedményeket, melyek a határhaszon egyeduralmának elvét keresztültörték, akkor nem láthatjuk be, hogy miért kellene éppen a jövedelemeloszlás terén az áldozat szerepét oly feltétlenül visszautasítani. Az írók másik csoportja, mely hallgatagon vagy kifejezetten visszautasítja úgy *Böhm-Bawerk* elméletének egész terjedelmében való elfogadását, mint annak *Carver* által adott új fogalmazását, *Wieser* idevágó elveihez ragaszkodik és ezektől várja a kérdés megoldását, a nélkül azonban, hogy a vonatkozó feladatok legfontosabbikának, a határhozadék törvényének bővebb kifejtésére újabban csak kísérlet is történt volna.

A határhaszonelmélet alapelvei ma már nemcsak a *Böhm-Bawerk* által kezdeményezett irányban nyertek alkalmazást a jövedelemoszlás kérdéseire. *Worms* felkarolva *Böhm-Bawerk* ama gondolatát, hogy a jövedelemeloszlás jelenségei az egyes egyének közti cserére vezethetők vissza, a határhaszonelmélet elveinek a jövedelemeloszlás tanára való alkalmazását folytatta. Ő ugyanis most már nemcsak a különböző időbeli (jelenlegi és jövődöbeli) javak cseréjét fogta fel a jövedelemeloszlás tényezőjének, hanem minden cserét, mi által a határhaszonelmélet elveinek a jövedelemeloszlás jelenségeire való alkalmazásának igen tág tere nyílt, mert hiszen a csere, a mint tudjuk, az osztrák iskola nézete szerint a határhaszon törvényei alatt áll.

Miután a jövedelemeloszlás jelenségeinek jelenlegi és jövődöbeli javak közti cserére való visszavezetése által az első lépés megtörtént, igen közel feküdt annak a felismerése is, hogy a csere és annak feltételei és módzatai egyáltalában a javak megosztására nézve akkor sem lehetnek közömbösek, ha nem különböző időbeli javakra vonatkoznak. A csere ugyanis tudvalevőleg változást idéz elő a felek gazdasági helyzetében és pedig, a mint az érték fogalmának subjectív felfogásából következik, nem egyenlő mértékben változtatja a felek gazdasági helyzetét, mert hiszen minden gazdasági alany másképp becsüli úgy a cserébe adott, mint a becserélt jószágot, és minden cserélő félnél a cseréből eredő nyereség más arányban van annak vagyónához. Ép ezért a csere nemcsak a cserélő felek abszolút gazdasági helyzetét, hanem azok egymáshoz való viszonyát, a cserélők relatív gazdasági helyzetét is megváltoztatja, a mi

kiváló jelentőséget kölcsönöz annak. Az érték subjectiv természetét figyelembe vevő határhaszonelmélet lehetővé tette nemcsak a csere által a cserélő felek absolut gazdasági helyzetére, hanem az egyének viszonylagos gazdasági helyzetére gyakorolt hatás törvényszerűségeinek a felderítését is.

Worms »Das Gesetz der Güterconcentration« cím alatt közzétett és az irodalom által eddig alig méltatott munkájában abból indul ki, hogy a tudomány mindeddig meglehetősen egyoldalúan járt el a jövedelemoszlás kérdéseivel szemben, amidőn az idevágó jelenségeknek csupán a termelés köré csoportosuló folyamatait vonta vizsgálatai körébe, melyeket *Böhm-Bawerk* jelenlegi és jövőbeli javakra vonatkozó cserének magyarázta; *Worms* nézete szerint az ez által elkövetett mulasztás annál nagyobb, mert a nem különböző időbeli javakra vonatkozó csereügyletek, melyek az egyéneknek úgy absolut, mint relativ gazdasági helyzetét szintén lényegesen befolyásolják, a gazdasági életben a termelés körül csoportosuló cserénél is nagyobb mértékben fordulnak elő és így a jövedelemoszlás folyamatára folytonos hatással vannak. Ha egyszer egyáltalában felismertük, hogy a csere a felek gazdasági helyzetét és kivált azok gazdasági helyzetének egymáshoz való viszonyát megváltoztatja, akkor a csereügyletek számának a gazdasági élet fejlődésével járó végtelen növekedése folytán azt is el kell ismernünk, hogy a termelés folyamatától független csereügyletek is igen fontos tényezői a jövedelemoszlásnak.

Ebből a szempontból kiindulva teszi vizsgálat tárgyává *Worms* a csereének az egyes egyének gazdasági helyzetére, illetőleg ez által a jövedelemoszlásra gyakorolt hatását. Valamint a határhaszonelmélet az árjelenségek vizsgálatánál legelőször azzal az egyszerűbb esettel foglalkozik, midőn a verseny ki van zárva, úgy *Worms* is első sorban a versenynélküli csere hatását teszi kutatása tárgyává. Ebben az esetben az ár, amint az előbbi fejezetből tudjuk, a két fél értékbecslése közti határok közt állapodik meg, és így az áralakulás határai igen tágak. Minél nagyobb a két fél vagyona közti különbség, annál inkább különböznek értékítéleteik és így annál távolabb van egymástól az ár felső és alsó határa. A gazdagabb fél annál kevesebbre fogja az árjóságot becsülni, minél több példánnyal rendelkezik abból és általában minél vagyonosabb. A csere tehát ily versenynélküli állapotnál a szegényre nézve előnyös, mert a gazdagabb fél a birtokában levő jóságoknak azok nagy mennyiségénél fogva kisebb jelentőséget tulajdonítván, magasabb árat hajlandó fizetni, mint fizetne egy nálánál szegényebb egyén. A gazdagabb fél által fizethető magasabb ár következtében a szegényebb cserélő félre nézve a csereügyletből mindenekelőtt nagyobb absolut nyereség származik, mert a magas ár folytán a becserélt és cserébe adott javak közti különbség rája nézve

magas. Ha már most a cseréből a felekre nézve származó relativ nyereséget, vagyis azt vizsgáljuk, hogy a cseréből eredő abszolút nyereség mikép viszonylik a felek egész vagyonához, akkor kétségtelen, hogy a szegényebb fél aránylag nagyobb hasznot húz a cseréből, minthogy az abszolút nyereség kisebb vagyonának sokkal nagyobb részét fogja képezni, mint a gazdagabb fél nagyobb vagyonának. Minthogy tehát verseny nem léte esetén a csere a szegényebb fél gazdasági helyzetére kedvezőbb hatással van, mint a gazdagabb fél anyagi helyzetére, az ebben az esetben a fennálló vagyonskülösbségek enyhítése irányában működik.

Az az eset, amidőn a verseny teljesen ki van zárva, nem bir ugyan csupán elméleti jelentőséggel, mert a gyakorlati életben is előfordul, mégis a mai gazdasági életben mindenesetre ritkaságnak tekinthető. A csereügyletek túlnyomó többsége a szabad verseny szinterét képező piacokon folyik le. Ezért az elmélet szempontjából is sokkal nagyobb jelentőséggel birnak a verseny mellett lefolyó csereügyletek által az egyének gazdasági helyzetében és vagyonának egymáshoz való viszonyában előidézett változások. Verseny esetében az egész folyamat az egységes áralakulás hatása alatt áll. Kétségtelen, hogy a verseny eredményét képező egységes áralakulás mellett is az abszolút csere nyereségnek a cserélő fél összes vagyonához való aránya a szegényre nézve sokkal kedvezőbb, mint a nagyobb vagyonnal bíró egyénekre nézve, kiknél a csere nyereség a vagyonnak csak kisebb hányadát teheti ki. Mindamelltt az egységes áralakulás a csereének eredetileg a vagyonskülösbségek kiegyenlítése felé vezető irányzatát gyengíti, mert bizonyos fokig az ellen működik. Az ár egységes alakulása ugyanis nem engedi meg, hogy kiki saját fizetési képességéhez mérten kösse csereügyleteit; a határpárok törvénye épen ezért megakadályozza azt, hogy a gazdag vagyonához mérten magasabb árat fizessen, mint a szegény, avagy hogy alacsonyabb áron adja el áruját, mint rosszabb körülmények közt levő versenytársa. Ennélfogva verseny mellett az áralakulás nem oly kedvező a szegényre nézve, mint lehet versenynélküli állapotnál. Az a tény, hogy a gazdagabb fél alacsonyabb árat fizet, mint amilyent akkor fizetne, ha saját egyéni értékbecslése és nem a határpároké volna az ügyletnél döntő, annál jobban ellensúlyozza a csereének a két fél közti vagyonskülösbség kiegyenlítésére vezető irányzatát, minél nagyobb a két fél vagyona közti különbség. Mert minél gazdagabb a vevő, annál inkább tér el az ár az ő egyéni értékbecslésétől és annál nagyobb a versenyző felek közt elfoglalt rangjából folyó, olcsóbb vásárlásban nyilvánuló előnye, melyet *Worms* »Rangsgewinn«-nek nevez. A vevőnél a határpároktól való távolságából származó előny *Worms* nézete szerint csak mint lappangó tényező szerepelvén, közvetlenül nem hat a cserélő

felek viszonylagos gazdasági helyzetére; hatásával ép ezért alább újra fogunk találkozni. Az eladónak »rangjából eredő nyeresége« ellenben abban nyilvánul, hogy drágábban ad el, mint amily ár a nagyobb vagyonából származó értékebecslésének megfelelné; így tehát az eladónál a határpároktól való távolságából származó nyereség valami tényleges, kézzelfogható és az illető egyén gazdasági helyzetét közvetlenül javítja. Ennélfogva, bár verseny mellett, a gazdagabb fél gazdasági helyzete a csere által a szegényebb félhez viszonyítva a becserélt értéknek az egész vagyonhoz képest való kisebb jelentőségéből kifolyólag általában rosszabbodik, mégis az egységes árképződés hatása folytán e viszonylagos rosszabbodás annál kisebb mértékben következik be, minél nagyobb a gazdagabb félnek a vagyona, mert annál távolabb áll a határpároktól és annál nagyobb az olcsóbb vásárlásból, illetőleg drágább eladásból származó előnye.

Azonban az eddigiek megállapításával *Worms* véleménye szerint még koránt sincsenek a cserének a vagyoni különbségekre gyakorolt hatásai mind felderítve. Az eddigiekben ugyanis csak az egyes csereügyletek közvetlen hatásairól volt szó. Ennél sokkal fontosabbak *Worms* szerint azok a hatások, melyeket az egyes egyének által bizonyos hosszabb időközökben véghezvitt csereügyletek összessége gyakorol a közület tagjai gazdasági helyzetének egymáshoz való viszonyára, és melyeket *Worms* a csere közvetett hatásainak nevez. Ez utóbbiak kifejtésére nagy gondot fordított. Ha nem az egyes csereügyleteket, hanem a bizonyos időközben véghezvitt csereügyletek összességét tekintjük, akkor a gazdagabb egyén a szegényebbrel szemben mindenestre előnyben van abban a tekintetben, hogy éppen kedvezőbb gazdasági helyzeténél fogva nincsen ráutalva minden cserealkalom megragadására, hanem kiválaszthatja magának azokat az alkalmakat, amidőn kedvezőbb feltételek mellett cserélhet. Épen ezért a vagyonosabb ember nincs kényszerülve minden piacon vásárolni és ha nem kedvező a conjunctura, megvárhatja, míg az ár rája nézve előnyösebben alakul. Ezzel szemben a szegényebb ember, ha valamit vásárolni kíván, arra rendszeren rövid időn belül van szüksége, úgy, hogy nem igen keresheti ki magának sem a legkedvezőbb piacot, sem pedig a vásárlásra legkedvezőbb időt.

A második körülmény, mely ugyancsak a gazdagabb egyéneknek kedvez, az, hogy a vagyonosabb fél sokkal gyakrabban van abban a helyzetben, hogy egyfajta jószágokból nagyobb tömegeket ajánlhat cserére, melyeknek mint egésznek magasabb határhasznuk van, mint ugyanazon jószágoknak, ha csak mint példányok jönnek számba; a vagyontalanoknak természetesen csak sokkal ritkábban sikerülhet a javak nagyobb tömegeit összegyűjteni, és ha ez sikerül is nekik, akkor is többnyire alig bocsáthatják azokat mint egységes

egészet ismét rendelkezésre, mert csereregyleteik nagyobb szétszórtsága csakhamar az ily tömegek szétszótásához és mint példányoknak a forgalombahozatalához vezet.

A csere közvetett hatásai közül mindenestre egyike a legfontosabbaknak az, hogy a csereregyletek száma a gazdasági helyzet alakulására nézve épenséggel nem közömbös. Ez kis meggondolás után kétségtelenül áll előttünk. Hiszen a subjectiv értékelmélet tanítása szerint cserét csak akkor kötünk, ha a becserélt jószág értéke ránk nézve nagyobb, mint a cserébe adotté; minthogy tehát minden csere nyereséggel jár, az egyén gazdasági helyzetének a csereregyletek számával egyenes arányban kell növekednie. A gazdagnak természetesen több alkalmat nyílik cserére, mint a szegénynek, mert több fölösleges jószággal rendelkezik. E mellett azonban még egy másik körülmény is előnyére van; itt érvényesül t. i. az olcsóbb vásárlásból származó előnye is. Habár a határpároktól való távolsága következtében az értékbecslésén alul való vásárlásból származó előny nem olyan positiv, mint az, mely a saját értékbecslésnél drágábban való eladásból származik, az a csereregyletek nagyobb számát tartván szem előtt, mégis tetemesen növeli az ily lappangó nyereségben részesülők gazdasági erejét, mert az így megmaradt jószágokat az illető gazdasági alany egyéb csereregyletek kötésére használhatja fel, melyekből újra és újra hasznot húz.

Végül a csere célja is igen lényeges hatást gyakorol közvetve a közület tagjainak vagyoni helyzetére. Magától értetődik ugyanis, hogy a termelési célra való cserélés az egyén gazdasági helyzetét javítja, mert újabb keresetre nyújt alkalmat. A fogyasztási célokra történő csere nemcsak nem erősíti a gazdasági helyzetet, hanem ellenkezőleg erővesztéseget jelent. Ez utóbbi momentum, t. i. a fogyasztási célból kötött csereregylet természetesen a vagyontalan osztályban sokkal gyakoribb, mint a gazdagok között.

Worms vizsgálatainak egy igen érdemes figyelemreméltó eredménye abban áll, hogy a csere egy-egy gazdasági körön belül nemcsak azokra van hatással, a kik maguk cserélnek; a csereregyletek közvetve, a közület összes tagjai vagyoni helyzetének viszonyát megváltoztatják, mert a cserélő egyénét — ezeket is, a mint láttuk egyenlőtlen mértékben — javítják, ez által tehát a cseréhez nem jutott egyének viszonylagos helyzete a többiek részéről kötött minden csere által rosszabbul. Igen természetes, hogy az ilyen viszonylagos rosszabbodás esete sokkal gyakrabban éri a vagyontalanokat, mert a mint már fent is említettük, a vagyonos egyén sokkal többször jut abba a helyzetbe, hogy cseréljen.

Ezek után már most összefoglalhatjuk a csere közvetett hatásait, vagyis tisztázhatjuk azt, hogy a hosszabb időn belül végbement

cseretügyletek mikép befolyásolják az egyes gazdasági körök tagjai vagyoni helyzetének egymáshoz való viszonyát. A csere közvetett hatása alapját képező tények mind a vagyonosabb egyének gazdasági helyzetének kedveznek, és a vagyontalanok hátránnyal sujtják. Ha tekintetbe vesszük, hogy az egyes cseretügyletek közvetlen hatása sporadikus jelleggel bír, akkor a cseretügyletek összeségéből egy hosszabb időköz eredményeként fellépő, közvetett hatásának sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint az egyes cseréből származó eredménynek, mert csakis a hosszabb időköz alapulvétele mellett bekövetkezett hatások tekinthetők állandó eredménynek. Ebből azután világosan következik, hogy ha a verseny melletti cserénél a cserénél eredetileg észlelhető és a vagyonskülönbségek kiegyenlítését célzó irányzat az egységes áralakulás következtében már közvetlenül bizonyos ellensúlyozásra talál, akkor a csere közvetett hatásai nemcsak gyengítik a cserének vagyonskülönbségek kiegyenlítésére célzó irányzatát, hanem azt az ellenkezőre változtatják, vagyis helyébe a vagyonskülönbség létesítésére célzó irányzatot állítanak. Ha tehát a csere összes közvetlen és közvetett hatásainak a mérlegét megállapítjuk, akkor *Worms* szerint a vagyonskülönbségek kiélesítésére célzó irányzatot kell megállapítanunk. Ehhez képest *Worms* kutatásai eredményeit a következő törvényben foglalja össze: *az individuális gazdasági rendszer mellett a javoknak a vagyontalanoktól a vagyonosokhoz tódulása vagyis a javak tömörülése e megy végbe.*¹⁾

Ezzel *Worms* azokra a cseretügyletekre vonatkozólag, melyek nem csoportosulnak a termelés körül, ugyanarra az eredményre jutott, mint *Böhm-Bawerk* a termelés folyamata körül forgó cseretügyletek tekintetében. Míg ugyanis *Böhm-Bawerk* kutatásainak az eredménye abban áll, hogy a jelenlegi és jövőbeli javakra vonatkozólag végbemenő cseretügyleteknél a jelenlegi javak tulajdonosa, a tőkés, tehát a vagyonos fél tetemes előnyben van a jövőbeli javak tulajdonosaival szemben, addig *Worms* azt állapította meg, hogy azoknál a cseretügyleteknél, melyek nem különböző időbeli javakra vonatkoznak, ugyancsak a vagyonosabb egyén van végső sorban előnyben a vagyontalan fölött. Igen kár, hogy *Worms*, ki, a mint a fentiekből

¹⁾ A javak tömörülésére vonatkozó törvény *Worms* fogalmazásában új. Az alapjául szolgáló gondolatok egyike-másika azonban a határelmélet irói előtt már régebbi idő óta nem volt ismeretlen. Így p. o. *Wiesernél* olvashatjuk: »Die Begünstigung der Reichen, und damit die verkehrte Anwendung der Güter geht in Wahrheit noch viel weiter, als die blosse Thatsache des Reichthums ohnehin schon vermuthen lässt. Der Reiche ist nicht bloss darin im Vortheil, dass er mehr Mittel hat, um Güter anzukaufen, sondern er ist ausserdem noch dadurch im Vortheil, dass er seine Zahlungsmittel grösstentheils nach einem günstigeren Massstab als der Arme anzunützen in die Lage kommt.« (Der natürliche Werth 57. oldal.)

kitűnik, számos eddig figyelemre alig méltatott körülményt világított meg, elmulasztotta kiemelni azt, hogy eredményei mennyire csatlakoznak *Böhm-Bawerk* kutatásai eredményeihez.

Midőn így a végére értünk annak, a mit a határhaszonelmélet elveinek a jövedelemeloszlás terére való alkalmazása eddig eredményezett, el kell ismernünk, hogy az osztrák iskola tanainak e térre való alkalmazása új gondolatok és új szempontok felvetésében épen séggel nem szűkülökodik. Számos eddig még tényleg igen elhanyagolt körülményre hívták fel az e téren működő irók a figyelmet és a tudomány jövő haladásában e szempontokkal majd okvetlenül számolnunk kell.

X. FEJEZET.

Kísérletek a határhaszonelmélet elveinek a socialpolitika és az adóelmélet terén való alkalmazására.

A határhaszonelmélet írói nem érték be azzal, hogy az elmélet elveit az áralakulás és a jövedelemoszlás jelenségeinek megmagyarázására felhasználják, hanem a socialpolitika és az adópolitika elveit is azokra igyekeztek alapítani. Kiindulási pontul az szolgált, hogy a gazdaságosság elve, melyre a határhaszonelmélet legtöbb tétele alapítva van, az egyes gazdaságokban a termelést és fogyasztást illetőleg egyaránt a javak oly irányu felhasználását vonja maga után, melynél a különböző szükségletfajtákban nagyjában ugyanazon telítési fokig terjed a kielégítés, vagyis nagyjában egyenlő a határhaszon. Fentebb ezt az elvet úgy fejeztük ki, hogy a javak gazdaságos felhasználásánál mintegy keresztmetszetet készítünk az egyes szükségleti fajták skáláján keresztül oly módon, hogy az az egyes szükségleti fajták telítési skálájának nagyjában azonos fokát éri. Emez elv alapján, mely az egyes gazdaságokon belül a javak felhasználását értéküknek megfelelőleg irányítja, a határhaszonelmélet írói azt következtetik, hogy a javak felhasználása az egyes gazdaságok összességében, a társadalmi gazdaságban is csak ez elv megfelelő érvényre juttatása mellett volna gazdaságos. Mig ez elv a társadalmi gazdaságban érvényre nem jut, addig a társadalom a javakkal ép oly gazdaságellenes pazarlást visz véghez, mintha az egyes gazdaságon belül valaki p. o. fényüzési cikkek iránti szükségletét igen magas fokig kielégíti és e mellett majdnem éhen hal. A gazdaságok összességét tekintve észlelhető, hogy az emberek egy része tényleg táplálkozási szükségletét sem tudja kielégíteni, mig másik része nagy fényezésben és oly gazdaságban él, hogy nem tudja, mire költse pénzét. Az analogia a egyes gazdaságra vonatkozólag felhozott példával nagyon is szembeszökő.

Látjuk az elmondottakból, hogy a határhaszonelmélet írói az egész emberiség szükségleteit egy nagy szükségleti skála rendszerben foglalják össze, mely csupán szükségleti fajok és telítési fajok szerint

van rendezve, és amelynek alapján az emberiségnek rendelkezésre álló javak készlete oly módon osztandó fel az egyes gazdaságok között, hogy minden gazdaságban minden szükségleti ágban *nagyjában* hasonló határhaszon éressék el, vagyis a színvonal, melyen az egyes gazdálkodó egyének szükségletkielégítése áll, *nagyjában* egyenlő legyen. Ez által az egyes szükségleteken belül és azok között az egész társadalomra nézve a határhaszon hasonló volna, vagyis *társadalmi határhaszon* (gesellschaftlicher Grenznutzen) keletkeznék.

Első pillanatra a társadalmi határhaszon követelményének felállítására abszurdumnak tűnik fel, mert el nem képzelhető, hogy az egész emberiség a szükségletkielégítésnek egyenlő, vagy csak hasonló fokán is fog állani. De mélyebb megfontolás után másképp látjuk a dolgot. Hiszen az elmélet csak *nagyjában* kívánja az egyes gazdaságokban hasonló határhaszonnak az elérését. Valamint az egyes gazdaságoknál is teljesen méltányolta azokat az okokat, melyek az egyes szükségletek egyenlő színvonalu kielégítését gátolja, úgy a gazdaságok összességére nézve is mindenestre kellőleg kidomboríthatók ezek az akadályok, amit azonban ez elmélet írói, tudtom szerint, eddig elmulasztottak¹⁾. Sőt ezek az akadályok a gazdaságok összességét tekintve természetesen még sokkal erősebben érvényesülnek, mint az egyes gazdaságokban. De ezek mellett igen nagy szerepet játszik itt egy olyan tényező, mely az egyes gazdaságokban csak kevésbé érvényesül. Ez az egyes szükségletkielégítési ágak közötti átmenet nehézsége, sőt gyakran lehetetlensége. Az egyes gazdaságokban e nehézség alig észlelhető, minthogy a pénz intézménye lehetőségessé teszi, ha valamelyik jószágból bőség, másikból pedig hiány van, e bőség, illetőleg hiány kölcsönös compensatióját. Ha azonban az egész emberiség szükségletkielégítéséről van szó, akkor már igenis érvényre jutnak az egyes szükségleteknek egyenlő kielégítését gátló természetes akadályok. Ha az emberiségnek valamely fontosabb szükségletkielégítésére szolgáló jószágból kisebb készlet áll rendelkezésre, mint egy kevésbé fontos szükséglet kielégítésére való jószágból, akkor a keresztszemet, melyet az összes emberek szükségletkielégítésén keresztül eszközölök, már nem lehet egyenes vonal. És ez az eset igen gyakori. Ha egy paplan szűk, azzal nem lehet az egész testet egyenlően jól betakarni.

¹⁾ Az empirismust annyira hangsúlyozó írók eme mulasztását csak azzal magyarázhatom meg magamnak, hogy a most fejtegetett tért még aránylag kevés figyelemben részesítették és így a szóban forgó akadályok hangsúlyozására nem értek rá. Midőn én az elmélet megfelelő képét akarom nyújtani, nem mulaszthatom el e hiányra legalább reámutatni és azt az elmélet szellemében egy kissé pótolni, mert különben olvasóim az elméletnek olyan gyengét tulajdonítanának, melyben az nem, vagy legalább csak sokkal kisebb mértékben szenved mint azt első pillanatra hinnők.

És a javak nagyon gyakran kisebb mennyiségben vannak, mint a velük kielégítendő szükségletek.

De mindezek az akadályok nem zárják ki, hogy az összes gazdaságokat illetőleg a javaknak a szükségletkielégítésnél való egyenletes felosztását célzó *irányzatot* megköveteljük, a mint az egyes gazdaságokban sem zárja ki ezt az irányzatot az ellene működő okok létezése. Más szóval a határhaszonelmélet eme tétele úgy fejezhető ki, hogy minden jószágot ott kell alkalmazni, a hol az a legnagyobb hasznot nyújtja, vagyis legnagyobb értékkel bír; minthogy pedig, a javak a szegény gazdaságában rendesen nagyobb hasznot nyújtanak, mint a gazdagéban, mert az előbbi gazdaságban a szükséglet kielégítési skála egy magasabb telítési fokának elérésére használatnak, mint az utóbbiban, azért ez, mint felsőbb gazdaságossági követelmény, mint a *sociálpolitika alapja* felállítható.

De csakis mint követelmény, melyről tudjuk, hogy azt soha egészen elérni az emberiség nem fogja. Ez a különbség áll fenn a szóban levő elvet illetőleg az egyes és az összes gazdaságok között. Az egyes gazdaságokra vonatkozólag az elmélet a javaknak a jelzett módon való felhasználását nemcsak követelménynek, hanem többé-kevésbé érvényre jutó szabálynak fogadja el és a mint fentebb láttuk, nem alaptalanul. A gazdaságok összességére nézve azonban csakis mint követelményt lehet ezt az elvet felállítani. Csak azt lehet kimondani, hogy az államnak saját céljai elérése érdekében arra kell törekednie, hogy intézkedéseivel a különböző színvonalú gazdaságok színvonalának kiegyenlítése az által előmozdítottassék, hogy az állam a gazdaságilag gyengébb alattvalóknak az erősebbektől való tulságos kizsákmányoltatását meggátolja és így az egyes egyének szükségletkielégítésében mutatkozó különbségeket mégis némileg enyhíteni igyekszik.

A mint a fentiekből tudjuk a javak egyenlőtlen megoszlásának és így a társadalmi határhaszon keletkezésének a legnagyobb akadálya a javak tömörülésének a törvénye. E törvény ugyanis mindenekelőtt a termelés terén részesíti nagy előnyökben azokat, a kik nagyobb tőkével fognak a vállalkozáshoz. Mindenekelőtt a nagyobb üzemek tudvalevőleg rendesen olcsóbban termelnek, mint a kis vállalatok, e mellett a termelésből származó nyereség nagyobb vállalkozásoknál aránylag is nagyobb mérveket szokott ölteni, és pedig nemcsak a termelési költségek alacsonyabb volta miatt, hanem azért is, mert a nagy vállalat termékeinek az értékesítéséből több csereügylet származik és a mint fentebb kifejtettük, a cserenyereség a csereügyletek számával növekszik. Épen ezért a nagy vállalkozók termékeik értékesítése tekintetében is előnyben vannak, a mennyiben még alacsonyabb ár mellett is nyereségre tehetnek szert, míg a kisebb vállalkozók

rendszerint drágább termelésük és alacsonyabb cserenyereségük folytán magasabb árakhoz kénytelenek ragaszkodni. Így tehát a javak tömörülésének a törvénye a termelés terén a határtermelők rétegének emelése irányában hat, úgy, hogy e törvény hatása alatt egyre több és több egyén szorul ki a termelők sorából.

A javak tömörülésének törvénye a fogyasztásra is a társadalmi határhaszon keletkezését gátló hatást gyakorol. A gazdagabb egyének ugyanis minél több jószággal rendelkeznek, annál kevesebbre becsülik a birtokukban levő javakat; ez által a fogyasztási jószágok árának az emelkedését idézik elő, mert saját javaikat nevezetesen az általános csereeszközt, a pénzt kevésre becsülve, többet hajlandók a kérdéses fogyasztási cikkért adni, mint a szegényebbek. Ez által természetesen egyre magasabb egyéni értékbecsléssel bíró vevők kerülnek a határpárokba és a vagyontalanok számos élvezeti cikk fogyasztásából az ár emelkedése folytán kiszorulnak.

A mint tehát látjuk, a javak tömörülésének törvénye úgy a termelés, mint a fogyasztás feltételeit nehezebbé teszi, mi által a gazdasági tekintetben önállósággal nem bíró egyének számát egyre növeli. A társadalmi határhaszon felé való közeledés ép ezért csakis a tömörülési törvény hatásainak bizonyos ellensúlyozása alapján lehetséges. Az erre irányuló törekvések képezik a határhaszonelmélet szerint a *szociálpolitika* lényegét. Ehhez képest tehát a határhaszonelméletnek sikerült a szociálpolitika fogalmára vonatkozólag új meghatározással gazdagítani a közgazdaságtan elméletét; hogy azonban ez által a tudomány a szociálpolitika terén újabb igazságok felfedezéséhez fog jutni, azt alig hihetjük.

Térjünk már most át azokra a kísérletekre, melyek a határhaszonelmélet elveinek az államgazdaságtan terén való alkalmazására történtek.

A különböző adóelméletek közül az áldozatelmélet volt az, mely a határhaszonelmélet tételeinek az államgazdaság jelenségei magyarázatánál való felhasználására legelőször nyitott teret. Az áldozatelmélet ugyanis, amint tudjuk, az adóelmélet alapját abban az elvben látja, hogy minden adózó polgárnak egyenlő áldozatot kell hoznia, az állami kiadások fedezhetőse czéljából. Minthogy pedig a közterhek viselése által az egyes egyéneknek okozott áldozat nagysága attól a haszontól függ, melyről az adó fizethetése kedvéért le kell mondani, az osztrák iskola által a haszon alakulására vonatkozólag megállapított elvek mintegy önként kínálkoztak az érték és adóelmélet kapcsolataul. Nevezetesen a határhaszon alakulására nézve felállított elvek kezdettől fogva arra nyújtottak kilátást, hogy azok segítségével az adófizetés által okozott áldozat nagyságának változásai közelebbről megvilágíthatók lesznek, mi azért fontos, mert annak a kiku-

tatásának a feltétele, hogy mikor tekinthető a két adózó polgár által hozott adóáldozat egyenlőnek.

Az idevágó vizsgálatoknál kiindulási pontul az az elv kinálkozott, hogy a határhaszon a javak mennyiségének gyarapodásával csökken. Ez elv szempontjából tekintve a kérdést ugyanis mindenkeelőtt fel kellett ismerni azt, hogy az áldozategyenlőség nem állhat semmi esetre sem abban, hogy adó fejében mindenki az élvezet, a haszon ugyanoly mennyiségéről mond le; mert világos, hogy a határhaszonra vonatkozó fenti tétel szerint az élvezet, vagyis a haszon egyenlő mennyisége igen különböző jelentőséggel bírhat az egyes egyénekre nézve a szerint, amint azok vagyona vagy jövedelme nagyobb, vagy kisebb és így ugyanazon haszonnól való lemondás sem jelenthet távolról sem egyenlő áldozatot.

Amint *Földes*, ki »Államháztartástan«-ában az újabb eredmények értékesítésére nagy súlyt helyez és a közgazdaságtan és adóelmélet közti szoros kapcsolatot hangsúlyozza, egy paradoxonnal kifejezte, épen »az áldozatok egyenlőtlenségében rejlik az egyenlőség.«¹⁾

Pierson volt az első, aki erre nézve a határhaszonelmélet elveinek segítségül vételével a dolog mélyébe jobban behatolt és kimondotta, hogy az adófizetés igazságos voltának alapját képező áldozat-egyenlőség csakis abban állhat, hogy az egyes egyének a jövedelmükből húzható összes haszon egyenlő részét, egyenlő hányadát szentelik közczélokra. Az áldozategyenlőség lényegének eddigi fogalmazását, mely szerint az a jövedelem egyenlő hányadának a fizetésében állt volna, az új szempontok tekintetbevételével nem lehetett továbbra fentartani, mert az áldozat nagysága nem a feláldozott javak mennyiségétől, hanem az azok által az illető egyénre nézve képviselt haszontól függ. Épen ezért csakis akkor lehet az áldozatok egyenlőségéről szólni, ha az egyik egyén által adófejében fizetett összeg által képviselt haszon az egész jövedelme által számára nyújtott haszonnak ugyanazt a hányadát képezi, mint egy másik egyénnél. Az áldozategyenlőség lényege tehát nem az abszolút mennyiségekben, hanem az adó által elvont és az összes jövedelem által képviselt haszon közti arányban van. Ez az arány pedig, amint *Pierson* és tanítványai kimutatták, az értékelmélet tételeinek megfelelő alkalmazása mellett közelebről meghatározható.

Ha pedig ennek a viszonynak a természetét ismerjük, akkor az irányelvül szolgálhat ama a vizsgálat tulajdonképeni célját képező kérdés, t. i. annak a kérdésnek a megoldásánál, hogy az áldozat-egyenlőségnek az elérhetése végett milyen, (állandó, progressiv, vagy degressiv) adókulcsot kell-e alkalmaznunk. Ha ugyanis vizsgálataink

¹⁾ »Államháztartástan« 140. oldal.

folyamán kiderül, hogy az adóösszeg által képviselt haszon az összes jövedelem által nyújtott haszonnal egyenlő arányban változik, vagyis hogy a kétszer nagyobb jövedelem után fizetett kétszer annyi adó aránylag ugyanoly haszonelvonást jelent a nagyobb jövedelem tulajdonosára nézve, mint a fele adó a fele jövedelem birtokosa számára, akkor kétségkívül az állandó adókulcs vezet az egyenlő áldozat felé. Amint azonban a vizsgálatok eredménye azt mutatja, hogy az adó és a jövedelem által képviselt haszon egymáshoz való viszonya nem ilyen természetű, akkor az állandó adókulcs nem, hanem csakis a progressiv vagy a degressiv adókulcs szolgálhat — a viszony természetéhez képest — az áldozategyenlőség elérése eszközéül.

Ha bizonyos mennyiségek egymáshoz való viszonyának az alakulását akarjuk közelebbről vizsgálni, mindenekelőtt annak a két mennyiségnek az egyes esetekben való alakulását és az ebben nyilvánuló törvényszerűségeket kell bonczolás alá vennünk, melyeknek az egymáshoz való viszonya kérdéses. Így jártak el *Pierson* és követői is, amidőn mindenekelőtt egyrészt az egyes egyének által fizetendő adóösszegben az illető egyénekre nézve rejlő haszon, másrészt pedig az egyes jövedelmi csoportoktól azok tulajdonosai számára képviselt haszon nagyságának alakulását igyekeztek közelebbről megvilágítani, hogy azután e két haszonmennyiség összemérése útján [az adófizetés által okozott áldozat nagyságára és az alkalmazandó adókulcs minőségére vonatkozólag következtetéseket vonhassanak.

Ami mindenekelőtt az egyes jövedelmi csoportok által képviselt haszon közelebbi meghatározását illeti, az a határhaszonelmélet elveinek segítségével minden nagyobb nehézség nélkül eszközölhető. Mert ha az egyes jövedelmeket bizonyos csoportokba osztva képzeljük, akkor mindegyik csoport mint egy egyenlő részekből álló készlet egysége, kisebb határhaszonnal fog birni. Ha p. o. valakinek 3000 korona jövedelme van, akkor, ha az első ezer korona egységének határhaszna 1, akkor a második ezer korona egységének határhaszna már nem lesz 1, hanem talán 0.95, a harmadik ezeré pedig már talán éppen csak 0.90. Ennek a megállapítása után az egyes csoportokban lévő egységek számának azok határhasznával való szorzata és e szorzatok összeadása útján megkapjuk az illető jövedelem által nyújtott összes hasznót. A jelen esetben az összes haszon $1000+950+900=2850$ lesz. Látjuk tehát, hogy a jövedelem által képviselt haszon nem határozható meg egyszerűen oly módon, hogy az egész jövedelemben foglalt egységek számát általában 1000 koronának a határhasznával megszorozzuk; a 3000 koronát kitevő jövedelem által képviselt haszon nem tekinthető egyszerűen az 1000 korona által nyújtott haszon háromszorosának. Mindazonáltal, mint láttuk, elég egyszerű módon határozható meg az egyes jövedelmek által képviselt haszon.

Annak a közelebbi meghatározása, hogy egy-egy adóösszeg az azt fizető félre nézve mily haszon elmaradását jelenti, szintén nem ütközik nagyobb akadályokba. Amint tudjuk, a határhaszonelmélet egyik főelve, hogy ha valamely szükséglet kielégítéséről le kell mondanunk, azt mindig oda toljuk, ahol az legkevésebbé érint. Így teszünk akkor is, amidőn az adó kifizethetése következtében szükségleteink bizonyos csoportjainak a kielégítése nem eszközölhető. Az adó által okozott haszonvesztéseget nem fogjuk a különböző fokú szükségletek mindegyikére talán arányosan szétosztani; nem fogjuk a szükségleti skála minden egyes fokán a szükségletek egy részét kielégítetlenül hagyni, hanem az adófizetéshez megkívántató javakat azok közül fogjuk kiválasztani, melyek a legkevésebbé égető szükségletek fedezetéül szolgáltak volna. Valamint akkor, ha egy jószágkészlet néhány egysége elvész, a legutolsó a leggyengébb intenzitási fokkal bíró szükségletek kielégítéséről mondunk le, úgy az adófizetés által elmaradt haszon csakis a legkevésebbé fontos szükségletek kiegészítését veszélyezteti. Ennélfogva az adóösszeg értékbecslésére nézve az illető egyén szempontjából mindig csak a legutolsó készlet határhaszna lehet irányadó. Ez annyit jelent, hogy ha az egyes jövedelmeket a fenti módon bizonyos önállósággal bíró jószágcsoportokra bontjuk, az adó mindig az utolsó csoportból, vagyis az utolsó 1000 koronából kerül ki, más szóval az adóösszeg által veszélyeztetett haszon nagyságára nézve csakis ez utolsó 1000 korona határhaszna lesz döntő. Ezekhez képest az egy bizonyos adóösszeg által egy meghatározott egyénre nézve képviselt hasznot igen egyszerűen fejezhetjük ki, mert ez egyenlő az adóösszegben foglalt jószágegységek és a jövedelem utolsó csoportjának megfelelő határhaszon szorzatával.

Ha már most egyrészt tudjuk azt, hogy az adóösszeg által az egyes gazdaságoktól elvont haszon nagysága az egyes egyénekre nézve hogyan alakul, másrészt pedig azzal is tisztában vagyunk, hogy a jövedelemtől függő összes haszon a jövedelem tulajdonosai szempontjából hogyan állapítható meg, akkor e két mennyiség egymáshoz való viszonyáról is — azok alakulása alapján — döntő következtetéseket vonhatunk; és épen ez az, ami bennünket érdekel, minthogy, amint tudjuk, a fizetett adóösszegnek a jövedelem utolsó készletének határhasznával való szorzata viszonyítva a jövedelemből az illető egyénekre nézve származó összes haszonhoz fejezi ki azt, hogy az egyesektől adó címén elvont élvezetek az egyének rendelkezésére álló összes haszon milyen részét jelentik.

Nézzük csak közelebbről a dolgot és vegyük vizsgálat alá azt, hogy egyenlő adókulcs mellett mi következik a két mennyiség egymáshoz való viszonyára nézve. Minthogy a határhaszon, melynek alapján a jövedelem által nyújtott összes hasznot megállapítjuk, a

jövedelem minden készleténél kisebbedik ugyan, de az egész vagyon értéke mégsem a legutolsó készlet határhaszna szerint irányul, mert arra mint láttuk, az összes, tehát fontosabb készletek magasabb határhaszna is befolyással van, az adóösszeg ellenben mindig a jövedelem utolsó ezer koronájából kerülvén ki, annak értéke mindig egész terjedelmében a legkevesébbé fontos készlet határhaszna szerint alakul, a két mennyiség egymáshoz való viszonyának *Pierson* és követői szerint okvetlenül csökkenőnek kell lennie, hiszen a két egymással viszonyba hozandó szám közül az, a mely a százalékszámításnál osztandóképp szerepel, (vagyis az adóösszeg által képviselt haszon), egész terjedelmében a legutolsó készlet határhaszna szerint alakul, mely pedig gyorsabban csökken, míg az osztóként szereplő szám képzésébe az összes határhasznok befolyanak, tehát azok is, melyek a jövedelem fontosabb részének felelnek meg, és ennél fogva magasak. Így tehát *Pierson* és iskolája a határhaszon csökkenésének, valamint az adó és az összes jövedelem hasznának a mikénti alakulásából folyó matematikai következményeknek tüntették fel azt, hogy a különböző jövedelmű egyénektől állandó adókulcs alapján elvont haszonmennyiségek nem jelentenek az adózó polgároknak nézve egyenlő áldozatot, minthogy az adóösszeg által képviselt haszon a jövedelem növekedésével kisebbedő hányadát képviseli a jövedelemtől függő összes haszonnak. Ha p. o. 5%-os adókulcs mellett kiszámítjuk az egyes jövedelmek után fizetendő adóösszeget, akkor kétségtelen, hogy az 1000 korona jövedelem után fizetett 50 korona és a 2000 korona után fizetett 100 korona nem fognak a két egyénre nézve egyenlő haszonelvonást jelenteni. Míg ugyanis az, a kinek 1000 korona jövedelme van, ha az egység határhaszna 1, tényleg 50-re becsüli az adóösszeget, addig a második egyén, ki nem az 1-es határhaszonnal bíró első ezer koronából, hanem a p. o. csak 0.95-ös határhaszonnal bíró második ezer koronából fizeti az adót, azt e szerint az alacsonyabb határhaszon szerint nem 100-ra, hanem csak 95-re fogja becsülni. Látjuk tehát ebből, hogy az első egyénre nézve az állam által adó fejében elvont 50 korona tényleg 50 haszonegységet képvisel, tehát jövedelme 5%-ának felel meg, míg a másodikra nézve a fizetett 100 korona csak 95 egységet jelent, mi már nem teszi ki az összes jövedelme által képviselt 1950 egység 5%-át, hanem annak csak 4.92%-a. Ily módon tehát állandó adókulcs mellett az adóként fizetett összeg a nagyobb jövedelemmel bíró egyénekre nézve a jövedelem összes hasznának kisebb hányadát jelenti, mint a kisebb jövedelmek tulajdonosaira nézve, miből az következik, hogy az egyes gazdaságoktól egyenlő haszonnak az elvonása, vagyis pontosabban kifejezve, az egész jövedelem által képviselt összes haszon egyenlő hányadának az elvonása csakis fokozatosan emelkedő adókulcs mellett érhető el.

A most előadott levezetés, mely azt igyekszik kétségtelenné

tenni, hogy áldozategyenlőség csupán progressiv adó mellett lehetséges, kevésbé vizsgálja a határhaszonnak a jövedelem növekedésével járó csökkenésében nyilvánuló törvényszerűségeket, mert azt az álláspontot foglalja el, hogy a határhaszon bármily csökkenésénél ennek az adóösszeg és a jövedelem által képviselt összes haszonra gyakorolt különböző hatásából következik a matematika szabályai szerint a felállított tétel. Éppen ezért fel kellett merülnie annak a kérdésnek, hogy a matematika szabályaiból a határhaszon csökkenésének bármily módozatai mellett tényleg következik-e az adókulcs fokozatosságának a követelménye, ha egyenlő áldozatokat akarunk elérni. Erre a kérdésre igyekezett megfelelni *Cohen Stuart*, a ki *Pierson* kiindulási pontjait magáévá tette és ugyancsak ezek alapján látott a fenti okoskodás eredményeinek közelebbi vizsgálatához. Kutatásai kiderítették, hogy az adóösszeg és a jövedelem által képviselt összes haszon mennyiségeinek egymáshoz való matematikai viszonyából magából a matematika törvényei szerint még nem következik az szükségképen, hogy az állandó adókulcs alapján kirótt adóösszeg által képviselt haszon a jövedelem által nyújtott összes haszonnak a jövedelem emelkedésével csökkenő hányadát teszi. A mint *Cohen Stuart* több számszerű példán bebizonyította, a szóban forgó hányad csökkenő vagy emelkedő volta egészen attól függ, hogy a határhaszon csökkenésének egyes fokozatait hogyan választjuk; ehhez képest természetesen a számok változtatásával hol a fokozatosan emelkedő, hol a fokozatosan csökkenő, hol pedig az állandó adókulcs helyességét lehet bebizonyítani, a szerint, a mint az adóösszeg által képviselt haszonnak a jövedelem által nyújtott összes élvezethez való aránya csökkenő, növekvő, vagy állandó. *Cohen Stuart*, mint képzetesebb mathematicus, azt is bebizonyította, hogy miért van ez így. Ha ugyanis a határhaszon csökkenésének az egyes fokozatait az egyes jövedelmi csoportokkal szemben úgy állapítjuk meg, hogy a jövedelem által képviselt haszon, mely a százalékszámításnál osztóként szerepel, lassabban emelkedik, mint az adóösszeg által képviselt áldozat, akkor a két mennyiség egymáshoz való viszonya a jövedelem emelkedésével egyre kedvezőtlenebb lesz, vagyis a gazdaságokra nézve az adóösszeg által képviselt haszon aránylag a jövedelem által nyújtott haszon nagyobb hányadának az elvonását fogja jelenteni és így ez esetben a szóban forgó okoskodás nem a progressiv, hanem a degressiv adókulcs jogossága mellett fog tanúságot tenni. *Cohen Stuart* okoskodásai alapján kitűnt tehát az, hogy *Pierson* és társai a végeredményt az előtt mondották ki, mielőtt levezetésüket minden oldalról szigorú vizsgálatnak vetették volna alá és így azután az egy példából, mely a határhaszon csökkenésének fokozatait véletlenségből úgy csoportosította, hogy a jövedelem emelkedésével az áldozat csökkenése tűnt ki belőle,

elhamarkodott általánosítás útján kimondották az adó fokozatosságának szükségességét.

Mind a mellett, hogy ő maga mutatta ki, hogy a honfitársai által megkezdett úton mily fokozott óvatosságra van szükség, *Cohen Stuart* nem rettent vissza attól, hogy az elődei által elkövetett tévedések kiigazítása után az új úton egy lépéssel tovább menjen; ő ugyanis nem érte be azzal, hogy az adó fokozatosságának a következményét más matematikai tételek segítségével vételével bebizonyítsa, hanem az adó fokozatosságára vonatkozólag konkrét skálát számított ki, azaz egy ilyen skálának mikép való alakulásának a tételét megállapította. *Cohen Stuart* számításainak a részletei nem függnék közelebbről össze a határhaszonelmélet tételeivel és így nem volna helyén azokba itt jobban belemélyedni. A mi bennünket e számításokból érdekel, az a kiindulási pont és az eredmény. Az első abban áll, hogy a határhaszonnak a jövedelem emelkedése által bekövetkező csökkenését illetőleg egészen önkényesen elfogadja azt a tételt, hogy a valamely jószágkészlethez járuló újabb jószágegységek határhaszna fordított arányban áll a jószágmennyiséggel. Hogy ez a tétel egészen önkényesen van felállítva és hogy távolról sincsen bebizonyítva, hogy az a határhaszon csökkenése és a jövedelem növekedése közt a valóságban érvényesülő arányt fejezik ki, azt *Cohen Stuart* készségesen elismeri. Az eme feltevés alapján kiszámított adótételeket ép ezért nem is fogadja el egyszerűen, hanem azokat további vizsgálat tárgyává teszi és pedig igen eredeti módon. Minthogy ugyanis a kiszámított adótételek egy be nem bizonyított feltevésen (a határhaszonnak a jövedelem növekedésével fordított arányban való csökkenésének fel-tételén) nyugszanak és így a határhaszonnak, valamint az adó által képviselt áldozatnak a valóságban végbemenő alakulására nézve éppen-séggel semmi felvilágosítást nem nyújtanak, az adótételeket a határhaszon csökkenésének az első számításban felvetnél sokkal kisebb és sokkal nagyobb mértéke mellett is külön-külön számítás alapjává teszi; a határhaszon nagyobb és kisebb csökkenési módzatait oly túlzottan állapítja meg az első számításban elfogadott mértékkel szemben, hogy a határhaszonnak a jövedelem növekedése folytán a valóságban tényleg bekövetkező mértéke okvetlenül a két egymástól igen távol levő mérték közé essék. Az ily alapon eszközölt számításainak az eredménye meglepő. Daczára annak, hogy a határhaszon csökkenésére vonatkozólag alapul vett feltevései igen eltérők, az ezek alapján nyert adótételek egymáshoz igen közel állnak. Tekintve azt, hogy igen távol fekvő kiindulási pontok mellett hasonló eredményekhez vezet a számítás, *Cohen Stuart* nézete szerint feltehető, hogy az eredmények a határhaszon csökkenésének a valóságban bekövetkező mértéke mellett is megközelítően helyesek. Ez okoskodás alapján a szá-

mitás eredményeiben mutatkozó törvényszerűséghez képest *Cohen Stuart* kimondta azt, hogy az áldozategyenlőséghez oly fokozatos adókulcs alkalmazása vezet, mely szerint az adótételek a jövedelem mértani haladványban emelkedésével szemben számtani haladvány szerint emelkednek.)

Igy hangzik az a tétel, melyet *Cohen Stuart* az adó fokozatoságának mértékére vonatkozólag levezetett. Hogy az feltétlen helyeségre távolról sem tarthat igényt, az *Cohen Stuart* előtt is kétségtelen volt. A helyes progressio concret mértékének kiszámítását illetőleg a németalföldi írók közül is többen igen skeptikusan viselkedtek. *Pierson* nézete szerint a progressio skálája csakis önkényesen állapítható meg, minthogy a határhaszonnak a jövedelem növekedésével bekövetkező csökkenését mérni nem sikerült. Mindannak daczára, hogy a *Cohen Stuart* által kiszámított adóskálát nem lehet exact tudományos eredménynek tekinteni, a németalföldi íróknak az adóelmélet terén elkövetett fáradozása távolról sem mondható eredménytelennek. Buvárkodásuk hosszadalmas útjáról ezek az írók egy igen értékes eredményt hoztak magukkal, t. i. annak a megállapítását, hogy az adókulcs kérdése a legszorosabban össze van fűzve a határhaszonnak a jövedelem növekedésével párhuzamosan járó csökkenésének a mértékével.) A németalföldi írók vizsgálataiból kitűnik, hogy az a kérdés, mily megterhelhetetű jelentenek egyes egyénekre nézve bizonyos elv szerint kirótt adóösszegek, együtt dől el azzal a kérdéssel, hogy a határhaszon csökkenése a jövedelem emelkedése esetében mily mértékben következik be.

Az osztrák iskola írói mindezekkel az eddig előadott eredményekkel, melyek az államháztartástan területét a határhaszon fogalmának segítségül vétele mellett jobban kívánták megvilágítani, nem érték be és a németalföldi társaik által elért eredményeket keveselték. Ők mindenekelőtt a kérdések általánosabb fogalmazását óhajtották és egyrésről az értékelmélet, másrésről pedig az államgazdaságtan problémái közti összefüggésbe mélyebben kívántak belehatolni, mely feladatban kivált az olasz írók részéről nagy támogatásra találtak.

Kivált *Sax*-ot és *Wieser*-t nem elégítette ki az, hogy a németalföldi írók és mások is az államgazdaságtan tudományának az önállóságát továbbra is fenn akarják tartani; a nevezett írók az állami szükségletek, sőt az összes közszükségletek fedezéséhez szükséges anyagi eszközök előteremtésére vonatkozó elveket az értékelmélet körébe kívánják beilleszteni és az erre vonatkozó tanokat egész az értékelmélet részeként fogják fel.¹⁾ *Sax* az ellen is állást foglalt, hogy a németalföldi tudósok főkiindulási pontja az, hogy az adóteher az

¹⁾ Leghatározottabban *Wieser* fejezi ki ezt a következő szavaival: „... die Steuerlehre gehört mit ihren ökonomischen Grundsätzen nicht etwa in die Anwendung der Werttheorie, sondern in die Werttheorie selbst.“ (»Der natürliche Werth.« 284. oldal.)

igazságosság elvei szerint osztassék meg és hogy így ezek az írók nem gazdasági, hanem erkölcsi elvre fektetik az adóztatás egész kérdését. Nézete szerint az adózás kérdéseit meg lehet oldani csupán gazdasági tételek segítségül vételével is és így nem szükséges az erkölcsstanhoz kölcsönért folyamodni. Főképen ezek a szempontok vezették az osztrák és az olasz írókat a határhasonelmélet tételeinek az államgazdaság jelenségeire való alkalmazásából származó eredményeknek az általánosítására és továbbfejlesztésére.

Kiindulásul a szükségletekre vonatkozó elvek kiegészítése és általánosítása szolgált. *Sax*, a kit az idevonatkozó vizsgálatokból az oroszánrész illet, mindenekelőtt azt emelte ki, hogy az egyén nemcsak a magángazdaság körébe tartozó céljai tekintetében érzi a célok elérésére szolgáló eszközök korlátolt mennyiségben létezését, hanem ugyanily érzetei vannak a közcélok tekintetében is. Az állam által megvalósítandó célok anyagi feltételekhez vannak kötve és az állam által nyújtott közjavak iránti szükségletek csakis akkor elégíthetők ki, ha a megfelelő anyagi eszközök rendelkezésre állnak. Ennek felismerésével keletkezik az egyénekben a magángazdaságuk körébe tartozó szükségletei mellett a szükségletek egész sora, mely tárgyul az állami segítséggel kielégítendő szükségleteket bírja, mely tehát ezekre irányul. (Vannak t. i. javak és szolgáltatások, melyek vagy az egyéni erő elégtelen voltánál, vagy egyéb okoknál fogva az egyén által elő nem állíthatók.)

Igy p. o. az állampolgároknak a külfölddel szemben való megvédésére az egyéni erő nem elegendő, a közlekedési eszközök létesítése az egyéni vállalkozás kezébe gyakran azért nem engedhető át, mert az egyéni érdek szerint kezelné azokat és esetleg a közgazdasági érdekeket elhanyagolná stb. És az ily, az egyéni gazdaság keretén belül egyáltalán, vagy legalább célszerűen elő nem állítható javak ép oly végtelen számban vannak, mint a többiek. Az ezekre irányuló szükségletek a közszükségletek.

Igy tehát a közszükségleteket egész oly természetűnek fogadják el ezek az írók, mint a magánszükségleteket; legalább annyiban, amennyiben szerintök a szükségletek mindkét csoportja az *egyén* subjectiv érzéseiben jelentkezik. A különbség csak abban áll, hogy a magánszükségletek oly javakra vonatkoznak, melyek a magángazdaság körében előállíthatók, míg a közszükségletek tárgyát oly jószágok és szolgáltatások képezik, melyek a magángazdasági tevékenység által vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak célszerűtlenül állíthatók elő. Minthogy e szerint a magángazdasági- és a közszükségletek közt fennálló különbség nem az alanyra, hanem csupán a tárgyra vonatkozik, az voltaképen nem is bírhat más jelentőséggel az egyén szempontjából, mint az a különbség, melyet a különböző tárgyra

irányzottság az egyes szükségletfajták, p. o. táplálkozási, ruházókodási, fényüzési stb. szükségletek közt okoz. Valamint a különböző szükségletek kielégítése, amint *Böhm-Bawerk* bizonyította, nem a szükségletfajták sorrendjében történik, mert van p. o. fényüzési szükséglet, mely a táplálkozási szükségletek bizonyos csoportját megelőzi, ép úgy a magángazdasági és közszükségletek kielégítése sorrendjében sem a szükséglet magángazdasági vagy közszükségleti jellege a döntő, hanem az intenzitás foka. A szükségletek tekintet nélkül tárgyukra intenzitásuk alapján nyerik a sorrendjüket; ha arról van szó, hogy egy bizonyos készletet szükségleteink közt mikép oszszunk meg, nem azt kérdezzük, hogy milyen fajta, hanem azt, hogy milyen intenzitással bíró szükségletekről van szó. Röviden úgy foglalthatjuk össze az eddigieket, hogy a *Sax* és követői szerint az összes szükségletfajták, tekintet nélkül arra, hogy a magángazdaság keretében, vagy pedig csak a közhatalom által termelhető javakra vonatkoznak, vagyis tekintet nélkül arra, hogy magángazdasági vagy közgazdasági szükségletek-e, egy nagy statust képeznek, melyen belül csakis az egyes *concret szükségletek intenzitása* irányadó a kielégítés sorrendjére vonatkozólag.)

Az előadottak tekintetbe vételével igen fontos következtetéseket lehet a magángazdasági- és közszükségletek kielégítésének egymáshoz való arányára vonatkozólag levezetni. Ha ugyanis pusztán a szükségletek intenzitása határozza meg a kielégítés sorrendjét, akkor a magángazdasági- és közszükségletek egyenlő arányban nyernek kielégítést. Erre nézve azok az írók, akik ujabban a határhaszonelmélet elveinek az államgazdaság jelenségeire való alkalmazásával foglalkoztak, egymás között egyetértének. Ha egy meghatározott jöszágról van szó, akkor azt, hogy az magángazdasági- vagy közszükséglet kielégítésére fordíttassék-e, helyesen a fentiek értelmében csakis az szabhatja meg, hogy az illető egyén szükségletkielégítési skálájában ez eddigi kielégítési állapot mellett hol teljesít az illető jöszág fontosabb szolgálatot.¹⁾ Ha a kielégítetlen szükségletek fokozatában magángazdasági szükséglet következik, akkor magángazdasági, ha közszükséglet, akkor közcélokra, az állam céljaira fordítandó a kérdéses utolsó növedék. Így tehát minden jöszág oda irányittatik, ahol nagyobb hasznot hajt és az értéktörvény a magángazdasági- és közszükségletek kielégítését tekintve ugyanúgy a leggazdaságosabb felhasználás ellenőrző eszközének mutatkozik, mint a hogy azt föntebb

¹⁾ Ezt a gondolatot általánosabb és kevésbé határozott alakban már egy korábbi írónál *Schäffle*-nél is megtaláljuk. Ő ugyanis a legfőbb államgazdasági elvet így fejezi ki: "... die volkswirtschaftlich verhältnismässige Deckung des Staatsbedarfes gegenüber einer nicht minder verhältnismässigen Deckung aller nicht staatlichen Bedarfe." (*Die Grundsätze der Steuerpolitik*, 17. oldal.)

a magángazdaságba tartozó különböző szükségletekre vonatkozólag megállapítottuk. Itt is, ott is azt idézi elő az értékbécslés irányító szerepe, hogy a szükségletkielégítés az egyik fajta szükségletnél se szálljon le egy mélyebb határhaszonig, mint a milyent az általános vagyoni állapot megenged.¹⁾ Valamint a magángazdaság körébe tartozó szükségletek kielégítése tekintetében nagyjában az egyes szükségletfajtákat illetőleg egyenlő határhaszon elérésére törekszünk, épen úgy (a magángazdasági- és közszükségletek kielégítése is oly irányban halad, hogy mindkét fajta szükséglet kielégítésében nagyjában egyenlő határhasznot érjünk el.)

Ha p. o. valaki szükségletkielégítésében általában a 20. intenzitási fokig megy, akkor nem járna el gazdaságosan, ha a közjavakra vonatkozó szükségletek tekintetében a 30. intenzitási fokig haladna. Ugy a magángazdasági mint pedig a közjavakra vonatkozó szükségletei tekintetében a 20. intenzitási fok körül kell maradnia az illető egyénnek, ha gazdaságosan akarja felosztani a rendelkezésre álló javakat.

Igen természetes, hogy az előadott gondolatmenet azok részéről, akik az adó lényegét az állam önálló életéből akarják levezetni, nem számíthat elfogadásra. Ebből a szempontból ugyanis mindenkéltől a közjavakra vonatkozó és a magángazdasági szükségleteknek egy közös statusba tartozása nem fogadható el, mert a közszükségletek nem az egyén, hanem az állam lényegéből származóknak tekintetnek. A közszükségletek e felfogás szerint egyáltalában lényegileg különböznek a magángazdasági szükségletektől. Mig ugyanis ezek (t. i. a magángazdasági szükségletek) közvetlenül az egyénre vonatkoznak, addig a közszükségletek közvetlen kapcsolathoz csak az állammal vannak és amint *Földes*²⁾ kiemeli, egyes esetekben egyenesen az egyén kárára is lehetnek. Ilyen eset p. o. *Földes* szerint az, ha egy nagyobb háború jelentékeny adóterhet ró az állampolgárookra.

Ép azért, mert a most felhozott szempontból nézve a magángazdasági és a közszükségletek nem tekinthetők egynemű és csak különböző tárgyakra vonatkozó szükségleteknek, amint azt *Sax* és követői magyarázzák, hanem egész különmemű és egymáshoz nehezen

¹⁾ Ezt az elvet az e téren működő írók, mind elismerik, de nem mind vezetik le a szövegben előadott okoskodás útján, *Mazzola* p. o. egész más igen érdekes uton jut ugyanerre az eredményre. *Mazzola* abból indul ki, hogy az államnak nem lévén egész önálló, a benne egyesített egyénektől teljesen független céljai, a közszükségletek sem tekinthetők egészen önállóknak, hanem az azokkal correspondelő magánszükségletektől függenek. Épen ezért határhasznuk sem alakul függetlenül, hanem a megfelelő egyéni szükségletekhez igazodik, ami annyit jelent, hogy a közszükségletek kielégítése tekintetében nem szabad messzebb elmenni, mint az egyéni szükségleteket illetőleg. Így jutott el *Mazzola* ugyanarra az eredményre, melyet *Sax* és a többi írók is megállapítottak.

²⁾ Államháztartástan 135. oldal.

viszonyítható kategóriák, a fizetett adómenyiség és az egyes egyének szükségletkielégítése közti kapcsolat sem látszik olyan egyszerűnek, mint amilyenek azt a határhaszonelmélet írói festették. Minthogy ugyanis az állami szükségletek tulajdonkép nem az egyes egyénnel állnak kapcsolatban, hanem közvetlenül az államnak mint önálló lénynek az életjelenségeivel függnek össze, a magángazdasági és közszükségletek tulajdonkép közös mértékkel nem is bírnak és így a magán- és az államgazdaságban nagyjában egyenlő határhaszonnak az elérésére való törekvés legalább olyan individualistikus értelemben, mint a határhaszonelmélet írói magyarázták, nem képezheti az adófizetés mérvét irányító fővet.

A felhozott érvek közül magában az, hogy egyes államgazdasági kiadások nincsenek az egyén javára, még aligha képes a kérdést a határhaszonelmélet által felállított okoskodás hátrányára eldönteni. Hiszen a magángazdaságban is fordulnak elő az egyének semmi előnyt sem biztosító kiadások, mégsem jut senkinek sem eszébe az egyes konkrét esetekből kifolyólag azt állítani, hogy itt nem szükségletkielégítésről van szó. Azért, mert valaki egy boltban romlott élelmiszert kap pénzért, nem lehet állítani, hogy e kiadás nem szükségletkielégítés céljából történt. Az, hogy nincs tényleg haszna a kiadásból, még nem jelenti azt, hogy nem haszon elérése céljából eszközöltetett a kiadás. — Ha egy állam gyarmatai védelmére háborút indít és e háboru kedvezőtlenre fordulván, az állampolgárok vagyonát támadja meg a háboru folytán viselendő adóteher, nem lehet mondani, hogy a háboru nem közszükséglet kielégítése céljából, t. i. az összes állampolgárok érdekének szolgáló gyarmatok védelmére indított meg. — Ezzel azonban korántsem azt kívánom mondani, hogy a határhaszonelméletnek a magán- és államgazdasági szükségletek egyműségét hirdető tanítása helyes, hanem csak azt, hogy ez a szempont magában még nem dönti el a kérdést a határhaszonelmélet által hirdetett államgazdasági elvek hátrányára.

A tulajdonképeni nehézség a kérdésben ott van, hogy a határhaszonelmélet mintegy az egyén subjectív érzéseivel kívánja mérni a közszükségleteket is. Ez már joggal adhat okot kételkedésre. Amint láttuk, az osztrák iskola szerint az államgazdasági értébecslés mintegy az *egyéni értébecslés* kiegészítő része. Az egyén szükségletkielégítése közben mindig azt nézi, hogy mily konkrét szükséglet következik szükségleti skálájában, magángazdasági vagy államgazdasági szükséglet és e szerint használja fel a kérdéses jószágot magángazdasága körében vagy engedi át adó fejében az államgazdaságnak. Ha a valóságban tényleg így állna a dolog, akkor, amint *Földes*¹⁾ megjegyezte, egész

¹⁾ E. i. m. 135. oldal.

főlöszleges volna az adó behajtására kényszerít alkalmazni, épen úgy, mint felesleges a szükségletkielégítés magángazdasági terén a kényszer.

Az egyén subjectiv érzéseivel a közszükségletek mint *szükségletek*, csak távolról hozhatók összefüggésbe. A határhaszonelmélet két-ségkivül nagy túlzásba esett és az individualistikus felfogást a szélső-ségig vitte, midőn a közszükségleteket a magángazdasági szükségletek mellett egyszerűen az *egyén* szükségletei közé beosztotta. És ép ebben van a *Sax* által kifejtett gondolatmenet főtévedése. A közszükségletek fordítandó összegek, a közszükségletek nagyságára nézve nem az egyén, hanem a köz értékbecslése az irányadó. Annak a keresztülvitele, hogy minden jószág a szerint fordítottassék magángazdasági vagy az állam-gazdasági czélokra, a mint a magángazdaságban vagy az állam-gazdaságban nyújt-e nagyobb hasznot, már csak azért sem lehetséges, mert nincs mértékünk, melynek segítségével a magángazdasági és az állam-gazdasági szükségletek pontos összehasonlítását végezhetnők. Az egyén subjectiv érzései ilyen mértéknek nem tekinthetők, mert a közszükségletek nála nem jelentkeznek közvetlenül; azok közvetlenül az államnál lépnek fel és az egyénnek concret formában, mi, amint tudjuk, első feltétele az értékbecslésnek, sokszor tudomására sem jutnak.

A mit a határhaszonelmélet helyesen ismert fel, az abban áll, hogy az állam-gazdasági szükségletek kielégítésének mérve a magán-gazdaságokban általában elért határhaszonra nagyjában tekintettel kell, hogy legyen. Egy bizonyos párhuzam kell, hogy fennálljon az egyéni és az állami szükségletek kielégítése közt. Az állam-gazdaságban nagyjában tekintettel kell lennünk arra, hogy az egyes magán-gazdaságok *általában* milyen határhaszonig folytathatják szükségletkielégítésüket, mert bizonyos, hogy egy gazdag állam, vagyis egy nagy iparral és fejlett kereskedelemmel bíró, tehát magas fokon álló magángazdaságokat egyesítő állam, az állami szükségletek kielégítésében is tovább mehet, mint egy szegény állam. De már épen az mutatja, hogy mennyire általános mértékről lehet itt csak szó, hogy az államban igen számos és rendkívül különböző szükségletkielégítési fokig menő magángazdaságok vannak és így csak az azoktól nyújtott összbonyomás szolgálhat az állami szükségletkielégítés mérvénél irányadóul. Ezeknek a felismerésével bizonyos közgazdasági alapot nyújtott a határhaszonelmélet az adózás mérvének megmagyarázására a nélkül azonban, hogy tényleg csak megközelíthető mértéket is képes lett volna megjelölni, melyhez az adóteher nagysága az életben igazodhatnék.

Az, hogy az állam számos igen különböző fokon álló magán-gazdaságokat egyesít magában, a határhaszonelmélet íróinak nem tett-szett a kérdés megoldásánál legyőzhetlen akadálynak. Az osztrák

iskola írói úgy igyekezzenek ezen a nehézségen keresztülgázolni, hogy utalnak arra, mennyire egyöntetű az egy államban élő egyének szükségletkielégítésének a módja.

A szükségletek sürgősségének a sorrendje az egyes egyéneknél nem mondható ugyan kölcsönösen teljesen egyenlőnek. Mindamellett nagyjában mégis elfogadható az, hogy az egy államban, hasonló szokások és életmód szerint élő egyének szükségletkielégítésében sokkal nagyobb egyöntetűség uralkodik, mint a hogy azt általában hinni hajlandók vagyunk. Ebből a magángazdasági és államgazdasági szükségletek kielégítésének sorrendjére vonatkozólag bizonyos viszonylagosság következik; mert hasonló szükségletkielégítési sorrend mellett az egyik egyén vagyoni viszonyaihoz mérten általában annyit kell, hogy adjon közczélokra, mint a másik, hiszen mindkettőnek szükségletkielégítési skálájában nagyjában aránylag egyenlő helyet foglalnak el a közjavakra irányuló szükségletek. E szerint tehát az egyesektől az állam czéljaira áldozandó összegek nagyjában egyenértékek az egyének szempontjából tekintve. A javak leggazdaságosabb elosztása csakis így lehetséges. Ha az állam az egyik adózó polgártól annyi jöszágot vonna el, hogy az a közjavakra irányuló szükségletek kielégítése tekintetében mélyebb határhaszonig kényszerül elmenni, akkor az illető egyént arra kényszeríti, hogy szükségletei kielégítésénél azok természetes, az emberi természetből és a javak korlátozott mennyiségéből következő sorrendjét mellőzve, magángazdasági szükségletei tekintetében korábban hagyja abba a szükségletkielégítést, mint az vagyoni viszonyaiból következnek. És akkor, a midőn valakit az állam kisebb mértékben adóztat meg, mint a mely mérték a fenti elvből folyik, ugyancsak a gazdaságosság elvével ellenkező eljárásra nyújt az illető egyénnek alkalmat, mert annak lehetővé teszi, hogy egyéni szükségletei kielégítését alacsonyabb határhaszonig folytassa, mint a meddig akkor elmehetne, ha a hasonló intenzitással bíró közszükségleteket megfelelő figyelemben részesitené.

Ebben az egészen határozott és egészen a szükségletek tanának a további kiépítésén nyugvó alakjában csakis *Sax*-nál találjuk a fenti gondolatmenetet. A többi író nem annyira a szükségletek természetére, hanem inkább az aralakulás viszonyaira kívánja azt a jelenséget visszavezetni, hogy az egyesek által fizetendő adó összege közt bizonyos viszonylagos egyenlőség uralkodjék. *Wieser* a magángazdasági és közszükségletek egymáshoz való viszonyára nézve sokban egyetért *Sax*-szal, mégis e viszonyt inkább az állam által teljesített szolgáltatás és a magánosok által ezekért fizetett ár szempontjából tekinti. Az ő, valamint *Mazzola* felfogása szerint az adófizetés ténye vétel, melynél a polgár az államtól igénybe vett közszolgáltatások ára fejében

magángazdasága köréből bizonyos javaknak a közgazdaság tulajdonába való átengedésére lesz szorítva. Ezzel ezek az irók igen közeledtek az adót a szolgáltatás és ellenszolgáltatás elvéből magyarázó elmélethez. *Wieser* szerint mindenki a rendelkezésére álló jövedelem határhasznára szerint becsüli a közjavakat és az értük fizetett ár, az egyén vagyoni és jövedelmi viszonyaihoz mért pénzgyenérték fejezi ki a közjavak becslésének a mértékét. *Mazzola* azt az álláspontot foglalja el, hogy a közjavak ára mindig egyenlő azok határhasznával¹⁾; szerinte ugyanis a közszükségletek nem önállóak, hanem a correspondáló egyéni szükségletektől függenek és így értékük is csak közvetett, t. i. a correspondáló egyéni szükségletnek megfelelő határhaszontól függ. Úgy *Wieser*, mint *Mazzola* súlyt helyeznek arra, hogy a közszolgáltatások ára a piacon alakuló áraktól abban tér el, hogy míg a piacon az ár a határpárok törvénye alapján keletkező, csak a határpárok tekintetében felel meg az egyéni értékbecslésnek, — a többiek ellenben értékbecslésükön alul vásárolnak, vagy azon felül adnak el, — addig az állammal szemben mindenkinek teljesen meg kell fizetnie a közszolgáltatások fejében azt az összeget, a mely egyéni értékbecslésének megfelel, adó fejében tehát mindenki az értékbecslésnek megfelelő maximumot kénytelen fizetni, úgy hogy a javak gazdaságos felhasználása mellett fogyasztói járadék e téren nem keletkezik. Ezzel az állítással nyilván túlzásba estek, mert hiszen gyakorlatilag nem képzelhetünk oly adórendszert, mely tényleg minden egyes egyén szolgáltatási képességéhez ennyire simulni képes volna; kétségtelen ugyanis, hogy az adók kivetésénél mindig bizonyos osztályokat kell felállítani a könnyebb gyakorlati keresztülvitel céljából. Ezek az osztályokon belül aztán kétségtelenül ismét érvényesül a határtörvény annyiban, hogy az adótétel a »határvevő«, vagyis az osztályba tartozó legkisebb szolgáltatási képességgel bíró egyén értékbecslése szerint irányul.²⁾

Habár az e téren működő irók különböző alakba is öltöztették azt az elvet, hogy az adóösszegeknek egyenértékeknek kell lenniök, vagyis hogy a jövedelem által nyújtott összes haszonnak egyenlő hányadát kell, hogy képezzék, az elvre vonatkozólag mégis egyet-

¹⁾ In somma quale che sia lo stato dei bisogni e quello della quantità di beni dicitici ogni individuo puo disporre per soddisfarli, quali che siano le variazioni pel prezzo sul meriatio ed il rapporto del prezzo col grado di utilità finale dei beni desiderati, il grado di utilità finale dei beni pubblici è sempre uguale al prezzo e questo accade prechè o la soddisfazione d'un bisogno non avviene, ed allora insoddisfatto il bisogno principale, quello collettivo non entra in campo, ma se una soddisfazione qualsiasi si verifica, essa è condizionata dal godimento di una data dose di beni pubblici, e quindi il grado d'utilità finale di questi si ragguaglia al prezzo. («I dati scientifici della finanza pubblica.»)

²⁾ Ez utóbbi gondolatot érinti *Sax* is.

értenek. Egyetértenek azonban nemcsak erre az elvre, hanem az abból folyó következtetésre az adó progressivitásának a követelményére vonatkozólag is. A midőn arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az adó az egyes jövedelemcsoportok által nyújtott határhaszonhoz igazodjék, ezek az írók is az előtt a kérdés előtt álltak, melynek a megoldását legelőször a hollandiaiak kísérelték meg, t. i. az előtt a kérdés előtt, hogy a határhaszon csökkenése a jövedelem növekedésével milyen összefüggésben van?

Ezúttal a megoldást, bár kevésbbé eredeti módot választottak, sikerült elfogadhatóbb alapokra helyezni, mint *Pierson* és társai idevágó okoskodásait. *Sax* volt ismét az, a ki legvilágosabban fejtette ki a határhaszonelmélet álláspontját a szóban forgó kérdés tekintetében és így itt is főképen az ő gondolatmenetét fogjuk követni. Minthogy az egyes concret szükségletek sorrendje nemcsak népfajok, országok és vidékek szerint változik, hanem egyénenkint is különböző, *Sax* azt az álláspontot foglalja el, hogy a concret szükségletek intenzitását közelebről mérni a tudomány mai állása szerint nem lehetséges.¹⁾

Egészen másképp áll azonban a dolog, ha nem az egyes concret szükségleteket, hanem a szükségletek bizonyos csoportjait tesszük vizsgálat tárgyává. A szükségletek egyes csoportjait illetőleg azok sürgősségének egymáshoz való viszonyára vonatkozólag igen fontos dolgokat állapíthatunk meg. És a szükségletcsoportoknak, azok sürgőssége tekintetében egymáshoz való viszonya a határhaszonnak a jövedelem emelkedésével járó csökkenése arányára vonatkozólag is tájékoztat, minthogy a jövedelem növekedésével beálló határhaszoncsökkenés egyenesen az illető jövedelem által kielégíthető szükségletek intenzitásának a csökkenésétől függ.

Az első szükségletcsoportnak *Sax* a fizikai létminimumot fogadja el. Az ebbe a csoportba tartozó szükségletek intenzitása mérhetetlen és a többi szükségletcsoport sürgősségéhez nem is arányítható. Az ide tartozó szükségletek kielégítésére szolgáló javak határhaszna épen azért végtelen és mérhetetlen. Nem lehet állítani hogy az, a ki a fizikai létminimum fentartásához szükséges javak kétszeresével rendelkezik, a jószágkészlet második felével egyfélszer olyan sürgős szükségleteket elégít ki, mint az első, a létminimum fentartására szükséges jószágokkal. A fizikai létminimum fentartásához szükséges és a következő szükségletcsoport, a kulturális létminimum fentartásához

¹⁾ Ezzel *Sax* épenséggel nem jutott ellenkezésbe a fentebb kifejtett azon nézettel, hogy az egyének szükségletkielégítésének a sorrendje nagyjában megegyezik és hogy ennek alapján az egyenlő jövedelemmel bíró egyénekre nézve egyenlő adóösszeg nagyjában egyenlő terhet is jelent. Mert a szükségletkielégítés sorrendjét előbb sem tekintettük az egyes concret szükségletek, hanem bizonyos szükségletcsoportok szempontjából.

megkívántató javak határhaszna közti különbség végtelen. Mind a mellett a második csoport szükségletei is nagyon fontosak, bár azok sürgőssége a fizikai létminimumot kitevő szükségletek égető voltához nem is hasonlítható. A szükségletek harmadik csoportja a társadalmi helyzetből, szokásokból és igényekből folyó szükségleteket foglalja magában. Hogy ezeknek az intenzitása az előbbi csoportba tartozó szükségletekéinél sokkal kisebb, az csak természetes. A szükségletek intenzitásának csökkenésére vonatkozó elemzéseinket tovább is folytatnunk felesleges. Már az eddigiekből is kitűnik, hogy nem lehet állítani, miszerint a kérdéses szükségletcsoportok kielégítéséhez megkívántató javak, illetőleg jövedelmek határhaszna a jöszágmennyiség növekedésével arányosan csökken. Már a legelső szükségletcsoportokra vonatkozólag megejtett vizsgálatokból is kitűnik, hogy a határhaszonnak a jöszágmennyiség növekedésével bekövetkező csökkenése a kisebb jövedelmeket illetőleg jelentékenyebb, mint nagyobb jövedelmeknél; a legkisebb jövedelmek ugyanis csakis a fizikai, az annál valamivel nagyobbak a kulturális létminimum fenntartására elegendők, e két szükségletcsoport intenzitása pedig egymáshoz hasonlítva sokkal nagyobb különbséget mutat fel, mint bármely más két későbbi, tehát kisebb jelentőségű szükségletcsoport. Minél kevésbé sürgős szükségletcsoportokhoz érünk, annál kisebb lesz az intenzitás közti különbség és annál lassabban csökken a határhaszon. Az utóbbinak a csökkenése tehát a szükségletek természeténél fogva a kisebb jövedelmeknél, melyek sürgősebb szükségletek kielégítésére szolgálnak, gyorsabb, mint a nagyobb jövedelmeknél, melyek kevésbé fontos szükségleteket elégítenek ki.

Ha már most a határhaszonnak a jövedelem emelkedésével járó csökkenésére vonatkozólag elmondottakat összevetjük avval a fenn kimondott elvvel, hogy mindenki nagyjában körülbelül jövedelme nagyságához képest abból ép oly összegeket áldozzon az állam céljaira, mint bármely másik egyén, akkor világos lesz előttünk, hogy az arányos adóztatás ennek a követelménynek nem felelhet meg. Mert ha a határhaszonnak a jövedelem emelkedésével beálló csökkenését kívánjuk az adó mérvévé tenni, akkor az adót e csökkenés természetéhez kell szabnunk. Az alacsony jövedelmekkel kielégíthető igen sürgős szükségleteknél bekövetkező hirtelen csökkenésnek csakis az adó erősebb progressivitása felelhet meg, mely a kevésbé sürgős szükségleteknél csökkenő progressivitással kell hogy változzék, mert a határhaszon csökkenése is a nagyobb jövedelmeknek megfelelő szükségleteknél lassul. Végre a legkevesbé sürgős szükségleteknek megfelelő jövedelmeknél és nagy vagyonoknál a progressivitásnak meg kell állapodnia, mert a határhaszon csökkenése itt már gyakorlatilag alig vehető észre és már nem mérhető.

Igy tehát az adó progressivitásának a követelményét sikerült bonyolultabb matematikai levezetések helyett egészen a gazdasági élet törvényeiből a szükségletek természetéből levezetni. És a fokozatos adó skálájára nézve is utmutatást nyújtanak a fentiek. Bár az egyes fokozatokra vonatkozólag számszerű viszonyokat nem állapítanak meg, mégis a progressivitas lefolyására vonatkozólag egész határozott irányelveket fejeznek ki. A progressivitas ugyanis csak akkor felelhet meg a szükségletek fent kifejtett természetének, ha eleinte gyorsabban emelkedik, mint a skála magasabb fokain, míg a legnagyobb jövedelmeknél a fokozatosságot végre az arányos megadóztatás elve kell, hogy váltsa fel ott, a hol a határhaszonban a jövedelem emelkedésével bekövetkező csökkenés már egyáltalában nem mérhető.

Minthogy az adó fokozatosságának a követelményét a határhaszonelmélet írói a szükségletek természetének az alapjára helyezték, azt nem vonatkoztathatták egyes adónemekre, hanem az szemükben mint általános *adóztatási elv* mutatkozott, mely az *egész adórendszerre* vonatkozik. Épen azért bir az adó fokozatosságának a határhaszonelmélet elvei alapján való levezetése olyan nagy jelentőséggel, mert az adórendszerre, mint egységes egészre vonatkozólag emeli érvényre a fokozatosság elvét. Elvi haladást jelent ez a régebbi felfogással szemben, mely általában az *arányos* adóztatás gondolata alapján nyugodott és melynél a fokozatosság követelménye főkép a jövedelmi adóra vonatkozólag szerepelt, hogy ez által a kisebb jövedelmeknek a fogyasztási adók által való aránylag nagyobb megterhelhetése az arányosság elérése végett ellensúlyoztassék. A határhaszonelmélet írói az egyes adónemekre vonatkozólag nem állították fel a fokozatosság követelményét, a mint az, ha egyszer azt adóztatási alapelvül fogadjuk el, tényleg csakis az egész adórendszerre, az adók összességére mint egységes egészre nézve követelhető meg, mert az, hogy egyes adónemekre vonatkozólag a progressivitas tényleg helyes-e vagy nem, csakis az adórendszerben helyet foglaló egyéb adónemek természete alapján ítélhető meg.

A fentiekből az adó fokozatosságára vonatkozó követelményeken kívül egyéb fontos adóztatási elvek is vezethetők le. Magából abból a felfogásból, hogy (az adózás bizonyos hasznoknak az egyénektől közczélokra való elvonásában áll) és így az illető egyének egész szükségletkielégítését befolyásolja és azok értékbecslésével a legszorosabb összefüggésben van, következik az, hogy az adó meghatározásánál a szükségletkielégítést és az értékbecslést befolyásoló összes tényezők megfelelő figyelembe vétessenek. Vagyis más szóval az adórendszer megalkotásánál figyelemmel kell lennünk úgy az összes szükségletekre mint a jövedelemre és a vagyonra, mely utóbbi kettő a meny-

nyiségi tényezőt képviseli az értékbecslésben. Ebből kifolyólag egyedül az egyik tényező, p. o. a jövedelem, vagy épen a vagyon nem szolgálhat egymagában az adóztatás helyes alapelveül. Az egyetlen jövedelmi, vagy egyébfajta egyetlen adó eszméje a fentiekhez képest egyformán helytelen, mert mindegyik a közszükségletek kielégítésére szükséges javak értékbecslésénél szereplő tényezők közül csak az egyikre vagy a másokra lehet tekintettel és a többit okvetlenül elhanyagolja. Ép ezért csakis a több adónemből álló oly adórendszer lehet a határhaszonelmélet tanítása szerint helyes, mely az egyes adónemeket úgy csoportosítja, hogy azok eredményükben fokozatos megterhelést hoznak létre.

Egy másik adóztatási követelményre, a létminimum adómentességére vonatkozólag is egész határozottan állást foglaltak a határhaszonelmélet írói. A szükségletek természetére nézve előadottakból tudjuk, hogy azok a szükségletek, melyek a létminimumot kiteszik, olyan sürgősek, hogy intenzitásuk tekintetében semmi más szükségletcsoporthoz nem hasonlíthatók. Igen természetes ennél fogva az, hogy az olyan egyén, aki épen csak annyival rendelkezik, hogy ezeket a mérhetetlen sürgősségű szükségleteket kielégítse, az a közterhekhez járulás céljából ezekből el nem vonhat semmit, mert, amint tudjuk (semmi más szükséglet intenzitása nem hasonlítható a létminimumot kitevő szükségletekéhez.) Már a kulturális létminimumnál, t. i. azoknál a jövedelmeknél, melyek emberhez méltó életmód folytatására szükségesek, máskép áll a dolog. Itt már nem állítható az, hogy a szükségletkielégítés eme fokán álló egyéneknél közcélokra áldozható javak nem volnának találhatóak. Ép ezért teljesen elvi szempontból a kulturális létminimum adómentessége mint követelmény a határhaszonelmélet írói szerint fel nem állítható. Természetes azonban, hogy az idetartozó jövedelmek csak kisebb mértékben vehetők igénybe az állam részéről.

A határhaszon fogalmának az adóelmélet terén való értékesítésére nemcsak az áldozategyenlőség elvének bonczolásánál és az ezzel összefüggő kérdéseknél tétetett kísérlet. Nemcsak az adóteher arányos megosztásának a kulcsát kívánják a határhaszonelméletet elfogadó írók a határhaszon fogalmának az adóelméletbe való bevitele útján megtalálni, hanem e fogalomnak az államháztartás tanában való értékesítése által arra nézve is irányelvet akarnak nyerni, hogy mely állami kiadások indokoltak és jogosultak, másszóval, hogy mily tételeket tartalmazzon az állami költségvetés.

Egyes írók ugyanis az egész államháztartást értékbecslési folyamatnak kívánják felfogni és ez úton remélnék a pénzügytan terén újabb eredményeket. Bizonyos szempontból nézve ugyanis az a folyamat, amidőn az államháztartásban azt mérlegeljük, vajjon valamely

állami kiadás megtétele arányban áll-e az elérendő eredménnyel, vagyis a létesítendő intézmény, vagy cél által képviselt haszonnal, nagy analógiát mutat fel az értékbecslés folyamatával. A kérdés t. i. egészen hasonló ahhoz az esethez, mintha azt a kérdést veti fel az egyén magában, hogy valamely jószágot érdemes-e gazdasága számára megszerezni? Ez esetben úgy a megszerezni kívánt, mint pedig a cserébe adandó vagy egyébként a megszerzés céljából feláldozandó jószág határhasznát és értékét fogja az egyén, amint tudjuk, magában megállapítani és a két értéket összehasonlítva a fölött dönteni, hogy megszerzi-e a szóban forgó jószágot vagy nem. Egészen hasonlóan áll a dolog akkor, ha az államháztartásban az a kérdés merül fel, hogy indokolt-e erre vagy arra a célra áldozni. Ez esetben is úgy fogható fel ugyanis a kérdés, hogy két határhaszon összehasonlítása alapján keletkezik az elhatározás. Azt vizsgáljuk itt ugyanis, hogy a létesítendő intézmény stb. képvisel-e nagyobb határhasznot az állampolgárokra nézve, avagy a cél elérésére feláldozandó javak határhaszna talán az új intézmény határhasznát felülmúlja. Ha a kiadás alapjául szolgáló cél vagy intézmény határhaszna nagyobb mint a feláldozandó javak határhaszna az állampolgárok részére, akkor kétségekívül indokolt és helyes lesz a kiadást megtenni és az illető intézményt létesíteni, míg abban az esetben, ha a kérdéses célra feláldozandó javak nagyobb határhaszonnal bírnak az állampolgárokra nézve, akkor a szóban forgó kiadás mellőzendő.

Az állami kiadások lényegének ez újabb szempontból való vizsgálása, mely az azok megtételének elhatározása körüli folyamatnak az értékbecsléssel való hasonlatosságát felfedezte, ama további kérdéshez vezetett, hogy mily egyének végzik ezt az értékbecslést? Az értékbecslés folyamatának erősen subjectív természete ugyanis kétségekívül bizonyos alanyokat tételez fel. A határhaszonelmélet íróinak individualistikus felfogásához képest a szóban forgó kérdés megoldásánál mindenekelőtt arra történt utalás, hogy az állami intézmények nagy része egye-, bizonyos hasonló életviszonyokkal bíró és hasonló célokat követő egyéneknek, meghatározott társadalmi osztályoknak szolgál, az állampolgárok összességének szükségletkielégítését ellenben csak némely állami functiók szolgálják. Arra a kérdésre tehát, hogy az egyes kiadási tételekre vonatkozólag kik végzik fent a jelzett értékbecslési folyamatot, azt a választ kapjuk, hogy a legtöbb esetben az illető intézmény által érdekelt társadalmi osztály tagjai. Így jutottak el a fenti okoskodás alapján egyes írők arra az eredményre, hogy az adómegajánlás joga minden egyes esetben annak a társadalmi osztálynak tartandó fenn, mely az illető kiadási tétel által érdekelve van, mert csakis ez képes a kiadás megtételének jogos vagy jogtalan volta felett dönteni, illetőleg az e döntés alapját képező érték-

becslési folyamatot elvégezni. E tannak főképviselője *Wicksell*, kinek idevágó okoskodását *Földes* »Államháztartástaná«-ban bővebben ismer-teti. ¹⁾ *Wicksell* szerint az egyes állami kiadások megszavazása az előadott eszmenet alapján mindig arra a társadalmi osztályra bízandó, mely az illető kiadási tételnél érdekelve van, mert csakis ennek tagjai lehetnek abban a helyzetben, hogy a fölött itéletet mondjanak, vajjon a kiadás eszközlése által létesítendő intézmény határhaszna, vagy a feláldozandó pénzösszeg határhaszna bir-e rájuk nézve nagyobb jelentőséggel.

Amint *Földes* is kiemeli, kétségtelen, hogy a *Wicksell* által javasolt módszernek a gyakorlati alkalmazása ugy a költségvetési jogban, mint pedig az államháztartás egész menetében mélyreható ujitásokat tétélezne fel. Mindenekelőtt ugyanis a költségvetés megszavazása nem volna többé egészen az országgyűlésre bízható, hanem annak a módját kellene kitalálni, hogy minden egyes kiadási tételnél az érdekelt osztályok mikép állapíthatók meg, és hogy ez osztályok milyen módon döntsének a kérdéses kiadási tételek fölött. Az államháztartás egész mai rendjét és alapelveit azért kellene a *Wicksell* által javasolt eljárás elfogadása mellett megváltoztatni, mert az esetben, ha minden állami kiadás más-más érdekeltég elhatározásától tétetik függővé önként következik annak a szüksége, hogy minden kiadási ágnak külön-külön bevételi forrást állítsunk szembe, mert a bevételi forrás és a kiadási tételek közt az érdekelték által való viselés és megszavazása elve feltétlen szoros kapcsolatot létesít.

Látjuk tehát, hogy a határhaszon fogalmának a segítségülvétele az általánosságokon túlmenő concret javaslatokhoz vezetett az államháztartástan terén. *Wicksell* javaslatának a gyakorlati jelentőségét, főkép pedig gyakorlati kivitelének nehezégeit közelebbről megvilágitani nem volna helyén munkámban, minthogy e kérdések a határhaszonelmélettel már nincsenek összefüggésben. Csak annyit kívánok itt megjegyezni, hogy ma, amidőn az emberi élet socialis jelentőségét egyre jobban kezdik felismerni és hangsúlyozni, midőn a jelenségeknek socialis szempontból való megítélése egyre erősebben lép előtérbe, ilyen az állami életnek az individualistikus felfogásán alapuló gondolatok győzelemre nem számíthatnak.

A mi a határhaszonelmélet elveinek az államgazdaságtan terén való egyéb alkalmazására irányuló kísérleteket illeti, ugy azok sem az állam magángazdasági tevékenysége; sem a hatósági dijszabások, sem pedig az illetékek terén nem vezettek számottevő eredményekre, ugy hogy az idevágó kísérletek tárgyalását mellőzhetőnek vélem.

Még csak azoknak az eredményeknek a jelentőségéről kívánok

¹⁾ 140 141. oldal.

általánosságban néhány szót szólni, melyeket a határhaszonelméletnek az adóztatás elveire való alkalmazása által elérni sikerült. Annak aki elfogulatlanul végigtekint a fent előadottakon, kétségkívül el kell ismernie, hogy a határhaszonelmélet az államgazdasági kérdéseket illetőleg is számos új szemponttal gazdagította a tudományt. Az sem tagadható, hogy az államgazdaságtannak a közgazdaságtannal való közelebbi kapcsolatba hozatala az államgazdaság körébe tartozó jelenségek egynémelyikét helyesebb világításba helyezi. Az érték fogalmának a javaknak a magán- és az államgazdaságban való felhasználását szabályozó és ellenőrző elvként való kiemelése a közgazdasági jelenségek egységének a gondolatát kétségkívül jótékonyan hangsúlyozza. Ha azonban a fent említett írók közül egyik vagy másik azon a nézeten van, hogy az államgazdaság körébe tartozó jelenségekre vonatkozólag ez uton ép oly szigorú törvényszerűségek felállításához fogunk eljutni, mint a közgazdaságtan némely területén, akkor minden esetre tévedésben van, mint azt már *Kaitzel*¹⁾ is megjegyezte. Amint különben láttuk, ha a határhaszonelmélet írói közül némelyik elvileg el is foglalta ezt az álláspontot, tényleg azt keresztülvinni közülük egyik sem kísérelte meg.

¹⁾ V. ö. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik III. Folge, XIX. kötet, 535. oldal.

XI. FEJEZET.

A határhaszonelmélet jelentősége.

A határhaszonelmélet igen különböző elbírálásban részesült. E bírálatok között a szélsőségek is képviselve vannak. A közgazdasági írók egyik része az elméletnek semmi jelentőséget sem tulajdonít, másik része ismét a társadalmi gazdaságtan összes fontosabb kérdéseire nézve alapvetőnek tartja azt.

Az elmélet ellenségei közül legtovább talán *Dietzel* ment; szemrehányásaival legnagyobb részben már az előbbi lapokon találkoztunk. Ő teljesen elítéli az elméletet, midőn ítéletét a következő szavakban foglalja össze: »Ich kann in ihrer (a határhaszonelmélet íróinak) Theorie nur einen Rückschritt, keine epochemachende Entdeckung erblicken«. ¹⁾

A másik oldalon, azok között, a kik az elméletnek túlságos jelentőséget tulajdonítanak, találjuk *Saxot* és ugyancsak az egész osztrák iskolát. *Sax* a Newton-féle törvényhez hasonló felfedezésnek nevezi az elméletet. Hogy az említett álláspontok mindegyike túlzott, az az előző lapok elolvasása után mindenki előtt tisztán áll.

Vajjon nem annak tulajdonítható-e a határhaszon elméletéről mondott emez ítéletek félszemsége, hogy az elméletéről annak mai állása mellett egyáltalán még nem lehet alapos ítéletet mondani, vagyis belátható-e már az elmélet hordereje? Én úgy hiszem, hogy az elmélet mai állása mellett bátran vállalkozhatunk arra, hogy megítéljük, mily jelentőséggel bír ez a társadalmi gazdaságtan fejlődése szempontjából.

Azt, úgy hiszem, túlzás nélkül elmondhatjuk a határhaszonelméletéről, hogy megjelenését csak örömmel üdvözölhetjük. Segítségével az érték tüneményei igen szépen megmagyarázhatók, mi az eddigi értékelméletek egyikéről sem volt egészen elmondható. E mellett számos részletkérdést is igen szépen oldott meg az elmélet. Legnagyobb sikert mindenestre az adott készletek értékékpzódésének leírásával aratott. A termelési javak értéke a helyettesíthető és szaporítható

¹⁾ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Neue Folge XX. kötet.

javak értékének megmagyarázása mind megannyi sikerült részlet. Az elmélet általában a részletek kifejtésében válik ki és ebben igen helyes irányt jelölt ki a társadalomgazdaságtani kutatás számára. Az eddigi értékelméletek főhibája az volt, hogy a jelenségek bizonyos körét velük épenséggel nem lehetett megmagyarázni, sőt az értéktünemények egy része homlokegyenest ellenkezett az illető értékelméletekkel. A határhasonelméletnek ezzel szemben igen nagy előnye az, hogy a megmagyarázhatlan jelenségeket az értéképződés terén a legkisebb mértékre redukálta és hogy még a határhason törvénye aluli kivételek is nemcsak nem ellenkeznek az elmélettel, hanem szerinte bizonyos fokig meg is magyarázhatók. (V. ö. a VII. fejezetben mondotakat.) Épen az a körülmény segítette legjobban elő az elmélet elterjedését, hogy segítségével ugyszólván az összes értéktünemények megmagyarázhatók.

Hogy az érték subjectiv elemének a kellő hangsúlyozása az elmélet legnagyobb érdemei közé tartozik, azt említenem sem kell. Annál jobban kell azonban hangsúlyoznom, hogy az elmélet főképp *Böhm-Bawerk* tollából ma már az objectiv érték elméletét is felállította¹⁾ és ez által az összes eddigi értékelméleteknél teljesebb, mint-hogy ezek hol ugyszólván kizárólag a használati, hol pedig túlságosan a csereértékre helyeztek súlyt.

A határhasonelmélet a subjectiv és objectiv érték közt nagyjában felismerte a helyes viszonyt. Szerinte az egyik, mint a másik fontos az emberre nézve, de fontosságuk más-más téren fekszik. Mig ugyanis a subjectiv értébecslés általában az értéktünemények összforrása, az alap, melyen az egész értéktünemény nyugszik, addig az objectiv érték tulajdonkép már az előbbiből levezetett jelenség, mely nem mint a subjectiv becslés, a javak természetadta korlátolt voltában, hanem ezenkívül a forgalom, az emberek közt létező csereintézményekben is birja okát. A subjectiv érték, amint azt főképp *Wieser*²⁾

¹⁾ Az elmélet ellen intézett épenséggel nem mindig igazságos támadások egyik tárgyát az is képezte, hogy a határhasonelmélet írói az értéknek csupán subjectiv oldalát veszik figyelembe és annak objectiv természetét egészen elhanyagolják. Ha az elmélet eleinte tényleg az értéktünemény subjectiv oldalának előtérbe tolását bizonyos túlságba is vitte, ez szerintünk a régebbi elméleteknek az objectiv csereérték fontosságának túlbecslése által elkövetett túlzása ellenhatásaként teljesen érthető. De másrészt a határhasonelmélet írói még az elmélet első stádiumában sem követték el e túlzást oly mértékben, mint azt ellenségeik szemükre vetették. *Wieser* p. o. »Der natürliche Werth«-ben (az 53. oldalon levő jegyzetben) tiltakozik az ellen, hogy az objectiv értéket ne ismerné el. Később, a mint a szövegből kitűnik, az elmélet írói az érték subjectiv és objectiv oldalának kellő méltánylására törekedtek és épen egyik érdemük a subjectiv és objectiv érték bizonyos egységesítésében van, mi természetesen az objectiv érték beható vizsgálatát is feltételezi.

²⁾ V. ö. »Der natürliche Werth« 52. oldalán levő jegyzettel.

kifejtette, első sorban az egész értéktünemény megmagyarázásánál bir jelentőséggel, mert felderíti az okokat, melyek általában az értékbecslést előidézik, az objectiv érték ellenben inkább az értékelmélet alkalmazásában fontos és az árelméletre nézve döntő. Tehát nemcsak azt hozhatjuk fel a határhaszonelmélet előnyeként, hogy az érték subjectiv és objectiv lényege közül egyiket sem hanyagolja el, hanem azt is el kell ismernünk, hogy a subjectiv és objectiv értéknek egymáshoz való viszonyát is helyesen felismerte.

E mellett az új értékelmélet egész helyesen a használati és csereérték megkülönböztetését sem ejtette el, hanem ellenkezőleg épen abban nagy szolgálatot tett a társadalmi gazdaságtan elméletének, hogy a használati és csereérték közt fennálló ősi ellentétet eltüntetete oly módon, hogy a használati érték és — a régen úgy szólván, egyedül vizsgált — objectiv csereérték közt a subjectiv csereérték fogalmának felállításával hidat épített. A határhaszonelmélet szerint ugyanis használati és csereérték úgy a subjectiv, mint az objectiv értékbecslésnél úgy szólván felváltva használatnak és hogy melyik forog fenn, egészen a körülményektől függ. Igen szépen megvilágítja ezt példának okáért a csere útján újból megszerezhető javak értékbecsléséről szóló tan, mely szerint addig, míg a jószág elveszése esetén cserébe adandó jószág határhaszna kisebb a kérdéses jószág határhasznánál, az előbbi, a mint azonban a viszony megfordul, az utóbbi döntő az értékbecslésre nézve. Látjuk ebből, hogy addig, amíg a cserébe adandó jószág határhaszna a kisebb, a subjectiv csereérték az irányadó, a második eset bekövetkeztével pedig a subjectiv használati érték lép életbe. Ez által az elmélet teljesen elismerte a használati és csereérték folytonos közös és kölcsönös működését az emberi gazdaságban és így az élet jelenségei megmagyarázásához jelentékenyen közeledett, mert tényleges értékbecsléseinkben a használati és csereérték folytonosan felváltva jut érvényre.

Nagyfontosságú és még éppenséggel kellő méltatásban nem részesült a határhaszonelmélet ama vívmánya, hogy a használati és csereértéket, a mennyiben mindkettőről *subjectiv* értelemben van szó, sikerült egy közös törvény alá állítani¹⁾ és ugyanezt a gondolatot, a mint láttuk, az objectiv csereértékre nézve is — *mutatis mutandis* — érvényre emelni. Ez által az egész értékproblema egységesítése felé fontos lépés történt.

Az érték- és árelméleten kívül a határhaszonelmélet, a mint láttuk, kivált a jövedelemeloszlás tana és az államgazdaságtan terén több oly gondolatot vetett fel, melyek a tudomány fejlődésében nagy

¹⁾ Már *Wieser* a »Der natürliche Werth«-ben mondja: »Tauschwerth in diesem Sinne (t. i. subjectiv értelemben) und Gebrauchswerth sind weseneins, der erstere ist vom letzteren abgeleitet, er ist eine Entwicklungsform desselben. Beide Werthformen folgen denselben allgemeinen Gesetzen.« (48. oldal.)

jelentőséget nyerhetnek és melyek közül egyik-másik, p. o. a jövedelemeloszlás kérdéseinek a csere folyamatával való kapcsolatba hozása már is gyümölcsözőnek bizonyult. Egyes kérdéseknél egészen új irányba terelik e gondolatok a kutatást és ez által újabb eredményekre nyújtanak kilátást. Hogy ismét csak a jövedelemeloszlás kérdésnél maradjunk, e téren sikerült a határhaszonelméletnek a kérdésnek egészen új szempontból való megvilágítása és a tünemények eddig e téren figyelemre nem méltatott csoportjának a vizsgálat körébe vonása. Ez által nemcsak az eddigi jövedelemeloszlási elméletek egyik igen jelentékeny hiányára mutatott rá a határhaszonelmélet, hanem egyszersmind az utat is megjelölte, melyen az újabb kutatások haladhatnak. De a mint az előbbi fejezetben láttuk, az államgazdaságtanban is nem egy új szempontot vetett fel a határhaszonelmélet és kivált az által tett a tudomány haladásának nagy szolgálatot, hogy az adó mérve és az egyes egyének jövedelme közti arány vizsgálásának a kulcsát az által megtalálta, hogy reá mutatott arra a befolyásra, melyet a határhaszonnak a jövedelem növekedésével bekövetkező csökkenése az adómennyiségek által az egyes egyénekre nézve képviselt áldozat nagyságára gyakorol.

Mindezek után az, hogy a határhaszonelmélet a társadalmi gazdaságtan tudományát egy igen fontos lépéssel vitte előre, minden kétségen felül áll. Hogy azonban ez az elmélet a nagy természet-tudományi és csillagászati törvényekhez hasonló jelentőséggel bírna, arról komolyan szó sem lehet. A mint az elmélet elveinek a gyakorlati kérdésekre való alkalmazása által elért eredményekből látjuk, az egyes kérdéseknek számos új oldalát sikerült az osztrák iskolának és tanítványainak megvilágítani és a tudomány néhány fejezetében egészen új szempontokat érvényesíteni, ámde ez még épenséggel nem egyértelmű a tudománynak gyökeres újjáalakításával, a mit pedig egyes írók a határhaszonelmélettől, a mint tudjuk, határozottan várnak. A társadalmi gazdaságtan tudományának újjászületését, az eddigi alapok elvetését a határhaszonelmélet ép oly kevésbé fogja előidézni, mint a tudomány terén érvényesült egyéb áramlatok. Különben az elmélet területének eddigi kiterjesztése is csak részben nyugszik tényleg a határhaszonelmélet tételeinek új igazságok felfedezésére való igénybevételén. A határhaszonelmélet törvényeinek az értékelmélet területén kívül való felhasználása részben arra szorítkozik, hogy az eddig is ismert, de más alapon magyarázott jelenségeket és igazságokat az új értékelmélettel összhangba hozzák és azokat a határhaszonelmélet földjébe ültetik át. Az elmélet alkalmazásaként hirdetett tanok egy része általában csak igen laza összefüggésben áll a határhaszonelmélet elveivel úgy, hogy a szóban forgó tanok sokszor az osztrák értékelmélet nélkül is egészen jól megállhatnak.

Már ebből is kitűnik, hogy a határhaszonelmélet megalapítói és kiépítői nem helyesen itélik meg annak jelentőségét, a midőn azt mint új rendszert kívánják előtérbe helyezni. Az elméletnek előnyei, a mint fent is kifejtettük, inkább az értékelmélet és az ezzel összefüggő kérdések egyes részleteinek a kidolgozásában keresendők. A határhaszonelméletnek mint rendszernek kétségkívül igen jelentékeny hibái vannak, melyek főképp két szempont köré csoportosulnak. Mindenekelőtt az elmélet kiindulási pontjaiban a termelés szerepét nem vette eléggé figyelembe és későbbi részleteiben is meglehetősen elhanyagolta magának a termelés folyamatának a jelentőségét és főképen azt a tényt, hogy az emberiségnek a természettől küzdelem útján, testi és szellemi erőfeszítés árán kell adományait elhódítani; második alaphibája a határhaszonelméletnek az, hogy túlságosan magángazdasági folyamatokból kívánja a közgazdasági élet tünetényeit magyarázni. Ezekhez képest az adott készletekkel foglalkozó részletek a legsikerültebbek, minthogy ezeknél a kérdéseknél jut a termelés folyamatának és az értéktünetmények társadalmi jellegének a legkisebb jelentőség; azok a részletek ellenben, melyek a termelés folyamatával közelebbi összefüggésben vannak, a mint már az előbbiekben előadott támadásokból is következik, a gyengébb részletek közé tartoznak. Ezek tekintetében kétségtelenül sok igazságtalan támadásnak is volt az elmélet kitéve, mindamellett azt is el kell ismernünk, hogy a termeléssel összefüggő kérdésekre vonatkozó magyarázatai néha kikényszerítettek. Kivált a javak megszerzésével és előállításával járó fáradság szerepének az elhanyagolása nem volt büntetlenül keresztülvihető, és a mint tudjuk, az elmélet kebelében, bekövetkezett szakadással boszulta meg magát, mely a határfáradságnak, mint az értékképződés elemének az elismerését eredményezte a határhaszonelmélet számos írójánál. Ha a fentiekben tárgyalt összes kérdésekre visszatekintünk, úgy nem kerülheti el figyelmünket, hogy azok legnagyobb részénél a határhaszon egyeduralmának a megtörése és a határfáradság szerepének megfelelő kidomborítása felé vezet a fejlődés.

Az elmélet második alaphibája, a magángazdasági szempontnak túlságosan való előtérbe toléása leginkább a cseretünetmények magyarázatánál érvényesül, mert az értéktünetmények társadalmi oldala itt domborodik ki legerősebben. Ujabban a határhaszonelméletnek kiváltkép amerikai képviselői egyre határozottabban érzik az elméletnek ez irányban való gyenge voltát és igyekeznek is a határhaszon fogalmának társadalmi fogalommal való átalakítása által e bajokon segíteni. ¹⁾

¹⁾ *Merriam* p. o. így nyilatkozik: »Value is a social not an individual phenomenon. And value is measured by the final utility of consumption or final disutility of production, not of the individual, but of society.« (Annals of the American Academy III. kötet 496 oldal.)

Főképp *Seligman*-nak vannak ezen a téren érdemei. Az idevágó törekvések azonban még csak nagyon is az előkészület állapotában vannak, úgy, hogy még az irányt sem jelölhetjük meg határozottan, melyben a határhaszon fogalmának és az elmélet egyéb tételeinek e szempontból való átalakítása haladni fog. Az kétségtelen, hogy az amerikai írók eme törekvései, és a határhaszonelméletben eddig annyira előtérben állt magángazdasági szempontoknak a háttérbe helyezése az elméleten csak lendíthetnek.

Ha már most az összes felhozott szempontok tekintetbe vételével ítéletet kívánunk magunknak a határhaszonelmületről alkotni, akkor kétségkivül el kell ismernünk, hogy a közgazdaságtan tudományára nézve mindenesetre nagy nyereségnek tekinthető az elmélet fellépése, minthogy az értékképződés folyamatának egyes eddig meg nem magyarázott részleteit is megvilágította; a közgazdaságtan tudományának újjáalakítását vagy gyökeres átalakítását ellenben az új értékelmélet aligha fogja előidézni.

Névmutató.

- Auspitz: 87., 88.
Böhm-Bawerk: 9., 21., 24., 27., 30.,
32—35., 37., 40., 43., 47., 48., 57.,
63., 65., 66., 79., 83—88., 95., 99.,
101., 102., 105., 109—111., 116.,
118—121., 123—126., 128., 130—
137., 141., 155., 169.
Carver: 134—136.
Cassel: 41., 42.
Clark: 79., 81.
Cohen Stuart: 151—153.
Cornélissen: 96., 108.
Davenport: 67., 88., 95., 111., 112.
Devine: 89.
Dietzel: 14., 37., 38., 47., 48., 54.,
79., 80., 89., 168.
Edgeworth: 22., 82., 89.
Földes: 89., 147., 156., 157., 166.
Gaál: 89.
Gide: 7.
Green: 61., 67., 69., 70., 82., 88.
Jevons: 12.
Kaitzl: 167.
Macvane: 5., 50—52., 71—80., 89.,
106., 107., 110.
Mandelló: 88.
Marshall: 82., 89.
Mazzola: 156., 159., 160.
Menger: 15., 20., 27., 32., 113.
Merriam: 51., 79., 172.
Patten: 51., 67., 68., 69., 79., 82., 88.
Philippovich: 41., 54., 94., 95., 102.,
110., 111., 133.
Pierson: 88., 147., 148., 150., 151.,
153., 161.
Ricardo: 35., 115.
Ricca Salerno: 88.
Sax: 58., 153., 154., 156., 158—161.,
168.
Schäffle: 155.
Schmoller: 16., 103.
Schor: 11., 17.
Seligman: 67., 69., 70., 82., 88., 95.,
173.
Smart: 4., 88.
Wicksell: 22., 23., 88., 129., 132.,
166.
Wieser: 11., 12., 16., 21—26., 35.,
37., 40., 45., 47., 50., 52., 57., 59.,
61—64., 75., 78., 86., 88., 93., 110.,
113—119., 141., 153., 159., 160.,
169., 170.
Worms: 136—141.
Zuckerkanndl: 38., 43., 95.

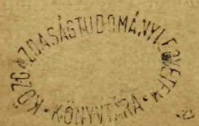
A határhaszonelmélet bibliographiája.

- Alessio Giulio* : Studi sulla Teorica de Valore nel Cambio interno. Turin, 1890.
- Auspitz Rudolf* : Der letzte Maasstab des Güterwerthes. Zeitschr. f. Volkswirthsch., Socialpol. u. Verw. III. kötet, 489—511. oldal.
- Auspitz und Lieben* : Untersuchungen über die Theorie des Preises. Leipzig, 1885.
- Benini* : Il valore e sua attribuzione ai beni strumentali. Bari, 1893.
- Berardi* : Utilita limite e costo di riproduzione. Giornale d'Economisti, 1901. III. füzet.
- Bleicher H.* : Gegenwart und Zukunft in der Wirthschaft. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge. XX. kötet, 337—361. oldal.
- Böhm Károly* : Az értékelmélet feladata s alapproblémája. Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből. III. kötet, 4. szám. Budapest, 1900.
- Böhm-Bawerk* : Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerthes. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge. XIII. kötet, 1—82. és 477—541. oldal.
- Böhm-Bawerk* : Werth, Kosten und Grenznutzen. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. Folge. III. kötet, 321—365. oldal.
- Böhm-Bawerk, Dr. Eugen von* : Kapital und Kapitalzins. — Zweite Abtheilung: Positive Theorie des Kapitaless. Innsbruck, 1889.
- Böhm-Bawerk* : Der letzte Maasstab des Güterwerthes. Zeitschr. f. Volkswirthsch., Socialpol. u. Verw., III. kötet, 185—230. oldal.
- Böhm-Bawerk E. v., Dr.* : The Austrian Economist. Reprinted from Annals of the American Academy of political and social science. January 1891.
- Böhm-Bawerk Eugen* : The ultimate standard of value. Publications of the American Academy of political and social science. 128. füzet. Philadelphia, 1894.
- Boke W. P. J.* : De belastingen in het Nederlandsche Parlement van 1848—1888. Academisch Proefschrift. Haarlem, 1888.
- Bonar J.* : The Austrian Economists. Quarterly Journal of Economics. 1888. évfolyam, októberi füzet.
- Bortkewitsch Ladislaus* : Die Grenznutzentheorie als Grundlage einer ultraliberalen Wirthschaftspolitik. Schmoller's Jahrbuch f. Gesetzg., Verwalt. u. Volkswirthsch. XXII. évfolyam 1177—1216. oldal.
- Carver* : Abstinence and the theory of interest. Quarterly Journal of Economics. VIII. kötet, 40—61. oldal.

- Cassel G.*: Grundriss einer elementaren Preislehre. Zeitschr. f. d. gesammte Staatswissensch. LV. évfolyam, 395—458. oldal.
- Cassel G.*: Die Produktionskostentheorie Ricardo's und die ersten Aufgaben der theoretischen Volkswirtschaftslehre. Zeitschr. f. d. gesammte Staatswissensch. LVII. évfolyam, 68—100. oldal.
- Clark J. B.*: Ultimate standard of value. Yale Review, 1892.
- Clark J. B.*: Philosophy of value. Boston, 1887.
- Cohen Stuart*: Bijdrage tot de theorie der progressieve Inkomstenbelasting, 'sGravenhage 1889.
- Cornélissen Christian*: Critique des théories modernes de la valeur; Revue socialiste, 1901, II. 557—562.
- Cornélissen Christian*: Théorie de la valeur: réfutations des théories de Rodbertus, Karl Marx, Stanley Jevons et Böhm-Bawerk. (Bibliothèque d'histoire et de sociologie.) Paris, 1903.
- Cort van der Linden*: De theorie der belastingen. s'Gravenhage, 1887.
- Davenport H. J.*: Proposed modifications in Austrian theory and terminology. Quarterly Journal of Economics. XVI. kötet, 355—384. oldal.
- Dietzel*: Die klassische Werttheorie und die Theorie vom Grenznutzen. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge, XX. kötet, 561—606. oldal.
- Dietzel*: Zur klassischen Werth- und Preistheorie. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. Folge, I. kötet, 685—707. oldal.
- Eckstein G.*: Die vierfache Wurzel des Satzes vom unzureichenden Grunde der Grenznutzentheorie. Eine Robinsonade. Neue Zeit, XX. évfolyam, II, kötet, 810—816. oldal.
- Ehrenfels*: System der Werttheorie. Leipzig, 1897.
- Eisler R.*: Studien zur Werttheorie. Leipzig, 1902.
- Földes Béla*: Az értékelméletről és újabb állásáról. Budapesti Szemle CLXI szám, 226—239. oldal. Budapest, 1890.
- Földes Béla*: Az államháztartástan. (Pénzügytan.) Budapest, 1900.
- Gide Ch.*: Principes d'économie politique. 7. kiadás. Paris, 1901.
- Gossen*: Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs. Berlin, 1889.
- Gottl Friedrich*: Der Werthgedanke, ein verhülltes Dogma der Nationalökonomie. Kritische Studien zur Selbstbestimmung des Forschens im Bereiche der sogenannten Werthlehre. Jena, 1897.
- Graziani A.*: Storia critica della Teoria del Valore in Italia. Milano, 1889.
- Green J. David*: Pain-cost and opportunity-cost. Quarterly Journal of Economics. VIII. kötet. 218—229. oldal.
- Heyn Otto*: Die Werthschätzung bei der Preisbildung. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. LVII. évfolyam 536—563. old.
- Hilferding R.*: Zur Geschichte der Werttheorie. Neue Zeit. XXI. évfolyam. 7. szám, 213—17. oldal.
- Irving Fisher*: Mathematical investigations in the theory of value and prices. Connecticut Academy, 1892.
- Jevons*: Theory of political economy. 3. kiadás. London, 1879.
- Komorzynski*: Der Werth in der isolierten Wirthschaft. Wien, 1889.
- Kreibitz J. K.*: Psychologische Grundlegung eines Systems der Werththeorie. Wien, 1902.

- Launhardt*: Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1885.
- Levis W.*: »Grenznutzen« Handwörterbuch der Staatswissenschaften. I. köt. Jena, 1895.
- Liebknrecht W.*: Zur Geschichte der Werththeorie in England. Jena, 1902.
- Loria A.*: La scuola austriaca nell'Economia Politica. Nuova Antologia. 1890. évfolyam.
- Macfarlane*: Value and distribution. New-York, 1899.
- Macvane S. M.*: Marginal utility and value. Quarterly Journal of Economics. VII. köt. 255—285. old.
- Macvane S. M.*: The Austrian theory of value Annals of the American Academy IV. köt. 348—377. oldal.
- Mataja V.*: Der Unternehmergeinn. Wien, 1884.
- Mazzota Ugo*: L'imposta progressiva in economia pura e sociale. Roma, 1895.
- Mees A. W.*: De progressieve inkomstenbelasting. Economist, 1889. 437. oldal.
- Menger Carl*: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871.
- Merriam Lucius S.*: The theory of final utility in its relation to money and the standard of deferred payments. Annals of the American Academy. III. köt. 483—501. oldal.
- Minderhoud te Sneek*: Bijdrage tot de kennis der inkomstenbelasting 1889.
- Montanari A.*: Contributo alla storia della teoria del valore negli territori italiani. Milano, 1889.
- Pantaleoni M.*: Principi di Economia pura. Firenze, 1889.
- Patten S.*: Die Bedeutung der Lehre vom Grenznutzen. Jahrbücher für Nationalök. und Statistik, III. Folge. II. köt. 481—534. oldal.
- Patten Simon N.*: Cost and utility. Annals of the American Academy III. köt. 409—428. oldal.
- Patten Simon N.*: Cost and expense. Annals of the American Academy. III. köt. 703—735. oldal.
- Philippovich F.*: Grundriss der politischen Oekonomie. 4. kiadás, I. köt. Freiburg, 1901.
- Philippovich E.*: Die Bank von England. 1885.
- Pierson N. G.*: Leerboek der Staatshuishoudkunde. Haarlem, 1884 és 1890.
- Pierson N. G.*: Grondbeginselen der Staatshuishoudkunde. Haarlem, 3. kiadás, 1886.
- Perlmutter S.*: Karl Menger und die österreichische Schule der Nationalökonomie. Eine kritische Untersuchung der Hauptlehren. Bern, 1902.
- Ricca Salerno G.*: Scienza delle finanze. Manuali Barbera III. Firenze, 1888.
- Sax Emil*: Grundlegung der theoretischen Staatswissenschaft. Wien, 1887.
- Sax Emil*: Die Progressivsteuer. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. I. köt. 43—101. oldal.
- Sax Emil*: Die Verkehrsmittel in der Volks- und Staatswirtschaft. Wien, 1878.
- Sax Emil*: Die neuesten Fortschritte der nationalökonomischen Theorie. Leipzig, 1889.
- Scharling William*: Werththeorien und Werthgesetz. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. Folge. 417—437, és 513—562. oldal.

- Scharling William*: Grenznutzentheorie und Grenzwerttheorie. Fragmentarische Bemerkungen. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. Folge. XXVII. kötet 1—32. és 145—168. oldal.
- Schmoller Gustav*: Einige prinzipielle Erörterungen über Werth und Preis. Separatabdruck aus Sitzungsberichten der preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1901.
- Schor*: Kritik der Grenznutzentheorie. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. Folge XXIII. kötet 227—255. old.
- Seligman E. R.*: Social elements in the theory of value: Quarterly Journal of Economics. XV. kötet. 321—147. oldal.
- Smart William*: An introduction to the theory of value. London, 1891.
- Stolzmann*: Die soziale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre. Berlin, 1896.
- Sulzer*: Die volkswirtschaftlichen Grundgesetze in der gegenwärtigen Phase ihrer Entwicklung. Zürich, 1895.
- Treub M. W. F.*: Ontwikkeling en verband van de Rijks etc. belastingen in Nederland. 1885.
- Voigt Andreas*: Der ökonomische Werth der Güter. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. XLVIII. évfolyam, 193—250. oldal.
- Walras L.*: Éléments d'économie politique pure. Lausanne, 1889.
- Walsh C. M.*: Measurement of general exchange value. London, 1901.
- Wicksell Knut*: Finanztheoretische Untersuchungen. Jena, 1896.
- Wicksell Knut*: Zur Vertheidigung der Grenznutzenlehre. Zeitschrift f. die gesammte Staatswissenschaft. LVI. évfolyam, 577—591. oldal.
- Wicksell Knut*: Ueber Werth, Kapital und Rente nach den neueren national-ökonomischen Theorien. Jena, 1893.
- Wicksteed*: Alphabet of Economic science. I. Elements of the theory of value London, 1888.
- Wieser Friedrich von*: Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirthschaftlichen Werthes. Wien, 1884.
- Wieser Fr.*: Der natürliche Werth. Wien, 1889.
- Wieser F.*: Theory of value. Publications of the American Academy of political and social science. 50. füzet. Philadelphia.
- Wieser F.*: »Grenznutzen.« Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 2. kiadás, IV. kötet, 775—785. oldal. Jena, 1900.
- Worms Stephen*: Das Gesetz der Güterconcentration in der individualistischen Rechts- und Wirthschaftsordnung. I. und II. Halbband. Jena, 1901 és 1903.
- Zuckerkanndl*: Theorie des Preises mit besonderer Berücksichtigung der geschichtlichen Entwicklung der Lehre. Leipzig, 1889.
- Zuckerkanndl*: Die klassische Werththeorie und die Theorie vom Grenznutzen. Jahrbücher f. Nationalök. und Statistik. Neue Folge, XXI. kötet, 509—510. oldal.

Tartalomjegyzék.

	Oldal
I. Fejezet. A haszon és mennyiség, mint az érték elemei	3
II. Fejezet. A termelési javak határhaszna	15
III. Fejezet. Az időbeli különbségeknek és a különböző felhasználási módok lehetőségének hatása, különösen a termelési javak határhasznára	29
IV. Fejezet. A szaporítható javak határhaszna	37
V. Fejezet. A határhaszonelmélet és a termelési költségek törvénye	44
VI. Fejezet. A termelési költségek elemzése és az e körül a határhaszon- elmélet és a munkaelmélet közt folyó eszmeharcz	56
VII. Fejezet. Kivételek a határhaszon törvénye alól	91
VIII. Fejezet. A határhaszonelmélet elveinek alkalmazása az árelmélet terén	94
IX. Fejezet. A határhaszonelmélet elveinek alkalmazása a jövedelemeloszlás jelenségeire	113
X. Fejezet. Kísérletek a határhaszonelmélet elveinek a socialpolitika és az adóelmélet terén való alkalmazására	143
XI. Fejezet. A határhaszonelmélet jelentősége	168
Nóvmutató	174
A határhaszonelmélet bibliographiája	175

